

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Διπλωματική εργασία

Θέμα: «Ψυχιατρείο Λέρου – Σπιναλόγκα: το πρόσωπο του Άλλου. Διδακτικές προσεγγίσεις βιωματικής εμπειρίας του χώρου.»

Χριστίνα Βούρβου

Φοιτήτρια ΠΜΣ «Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης & Εκπαιδευτικής Πολιτικής»

Για την απόκτηση του μεταπτυχιακού τίτλου «Επιστήμες της αγωγής: Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης & Εκπαιδευτικής Πολιτικής»

Επιβλέπων καθηγητής: Γιώργος Κόκκινος

ΦΛΩΡΙΝΑ 2023

Φύλλο Εξέτασης

1.Επόπτης:**Γιώργος Κόκκινος**

Βαθμός:

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

2.Δεύτερη Βαθμολογήτρια: **Έλλη Λεμονίδου**

Βαθμός:

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

3.Τρίτος Βαθμολογητής: **Κωνσταντίνος Κασβίκης**

Βαθμός:

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

Γενικός Βαθμός:

Η συγγραφέας ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΟΥΡΒΟΥ βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στις εργασίες τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

«Δεινόν τε και χαλεπόν ληφθήναι ο τόπος»

Αριστοτέλης, Μετά τα Φυσικά

«Και έχει αποδειχθεί πως όταν το πρώτο

καθρέφτισμα στα μάτια της μάνας,

σου αντιγράφει μια εικόνα

εμπιστοσύνης, αγάπης, πίστης,

τότε τα βήματα σου στη ζωή

είναι σταθερά, δυνατά, επιτυχημένα»

Γιάννης Ρίτσος

Στη μητέρα μου, που δεν «έφυγε» ποτέ....

Στον πατέρα μου, στυλοβάτη σε κάθε μου βήμα.

Στις αδερφές μου, Νικολίνα, Δήμητρα, Λεωνέλα.

Ευχαριστίες

Με την παρούσα διπλωματική εργασία ολοκληρώνονται οι σπουδές μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών «*Επιστήμες της αγωγής: Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης και Εκπαιδευτικής Πολιτικής*» του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Καθοριστικής σημασίας κατά την διάρκεια των σπουδών μου ήταν η συμβολή των καθηγητών μου στα γνωστικά αντικείμενα που παρακολούθησα και θα ήθελα να τους εκφράσω τις ευχαριστίες μου για τη στήριξή τους στην περάτωση των σπουδών μου. Ιδιαίτερα θα ήθελα να εκφράσω τον σεβασμό και την εκτίμησή μου στον επιβλέποντα καθηγητή κύριο Γιώργο Κόκκινο και στα μέλη της τριμελούς επιτροπής κυρία Έλλη Λεμονίδου και κύριο Κωνσταντίνο Κασβίκη για την καθοδήγηση που μου προσέφεραν. Ιδιαίτερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτριά μου, κυρία Ζέτα Παπανδρέου. Η υποστήριξή της τόσο στην επιλογή του θέματος, όσο και σε κάθε εμπόδιο που συναντούσα κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας ήταν για μένα καθοριστική. Ακόμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς τις συμφοιτήτριες μου Ελένη Πασχαλίδου και Ελένη Σκρέκου, για τη στήριξη που μου πρόσφεραν κατά τη διάρκεια της φοίτησής μας στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα. Ακόμα, οφείλω ευχαριστίες στη φίλη μου Βασιλική Ζησίδα, κοινωνική λειτουργό στο Κ.Υ.Τ. Λέρου, για τη βοήθεια της αναφορικά με τη Λέρο καθ' όλη τη διάρκεια της εργασίας μου. Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, που υπήρξε αρωγός σε κάθε μου βήμα κατά τη διάρκεια των σπουδών μου και κυρίως την αδερφή μου Νικολίνα, η στήριξη της οποίας υπήρξε καθοριστική για την ολοκλήρωση του παρόντος πονήματος.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	11
Abstract	12
1. Πρόλογος.....	13
2. Εισαγωγή	14
2.1.Η μνήμη.....	17
2.2.Χώρος και εξουσία	23
3. Νήσος Σπιναλόγκα.....	25
3.1.Ιστορικό Πλαίσιο.....	25
3.2.Το πρόσωπο του άλλου... Η περίπτωση της Σπιναλόγκας	33
4.Ψυχιατρείο Λέρου	37
4.1.Ιστορικό Πλαίσιο.....	37
4.1.1.Ιταλική Περίοδος, 1923-1947.....	37
4.1.2.Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου, 1949-1964.....	40
4.1.3. Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου, 1957-1984.....	45
4.1.4. Φυλακή Πολιτικών Κρατουμένων, 1967-1970	49
4.1.5.Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης.....	52
4.1.6.Το πρόσωπο του άλλου... Η περίπτωση της Λέρου.	54
4.2.Μεταρρυθμίσεις για την Ψυχιατρική στην Ελλάδα: οι παρεμβάσεις στο Ψυχιατρείο Λέρου	59
4.2.1.Η ομάδα της Λέρου	68
4.2.1.1.Παρεμβάσεις και εμπόδια.....	68
5. Ιστορία και Διδακτική της Ιστορίας.....	75
5.1. Η ιδεολογική διάσταση του μαθήματος ιστορίας.....	80
6.Διδακτική Προσέγγιση	87
6.1.Εισαγωγή.....	88
6.1.1.Σκοποθεσία.....	88
6.1.1.1.Συνάφεια διδακτικής πρότασης με τα ισχύοντα σχολικά βιβλία ιστορίας	88
6.1.1.2. Γενικοί στόχοι.....	89
6.1.1.3. Ειδικοί παιδαγωγικοί και διδακτικοί στόχοι.....	90
6.2. Κύριο ερευνητικό ερώτημα	91
6.2.1.Ιστορικά ερωτήματα - πυλώνες του διδακτικού σεναρίου	91
6.3. Διδακτικό σενάριο και έννοιες α΄ και β΄ βαθμού	92
6.4. Διάρκεια διδακτικού σεναρίου	92
6.5.Μεθοδολογία	93
6.6.Αξιολόγηση	93
6.7. Διάρθρωση της διδακτικής πρότασης	94

7. Διδακτική προσέγγιση - Ανάπτυξη διδακτικού σεναρίου Με αφετηρία τον Μεσοπόλεμο τι είδους κοινωνικό και πολιτικό αποκλεισμό εντοπίζουμε στη Λέρο και τη Σπιναλόγκα;».....	94
7.1 Δημιουργία προβληματισμού- Συζήτηση στη τάξη	95
Δραστηριότητα α΄	95
7.2 Επεξεργασία δραστηριοτήτων Α΄Ενότητας	96
7.2.1. Α΄ Ενότητα – 1 ^ο Φύλλο εργασίας.....	96
Δραστηριότητα α΄	96
Δραστηριότητα β΄	99
7.3.Επεξεργασία δραστηριοτήτων Β΄Ενότητας.....	103
7.3.1.Β΄ Ενότητα – 2 ^ο Φύλλο εργασίας	103
Δραστηριότητα α΄	103
Δραστηριότητα β΄	108
7.3.Επεξεργασία δραστηριοτήτων Γ΄Ενότητας.....	108
7.3.1. Γ΄ Ενότητα – 3 ^ο Φύλλο εργασίας	108
Δραστηριότητα α΄	109
Δραστηριότητα β΄	112
Δραστηριότητα γ΄	117
Δραστηριότητα δ΄	118
Δραστηριότητα ε΄	120
Δραστηριότητα στ΄	121
Δραστηριότητα ζ΄	123
7.4. Παρουσίαση των εργασιών της Α΄ ,Β΄ και Γ΄ Ενότητας.....	125
7.5. Επεξεργασία δραστηριοτήτων Δ΄Ενότητας.....	125
7.5.1.Δ΄ Ενότητα	125
Δραστηριότητα α΄	127
7.6.Επεξεργασία δραστηριοτήτων Ε΄Ενότητας.....	132
7.6.1.Ε΄ Ενότητα.....	132
Δραστηριότητα α΄	133
Δραστηριότητα β΄	137
8. Αντί epilόγου	138
8.1 Αναφορικά με τη Λέρο και τη Σπιναλόγκα.....	138
8.2 Αναφορικά με τη Διδακτική Προσέγγιση	140
9.Βιβλιογραφία	141
<i>Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία</i>	141
<i>Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία</i>	147
<i>Άρθρα Εφημερίδων</i>	149

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αφορά τη διερεύνηση της μνήμης τραυματικών χώρων, του στίγματος που τους χαρακτηρίζει καθώς και τη σύνδεση των χώρων αυτών με το πεδίο της Δημόσιας Ιστορίας. Πιο συγκεκριμένα, οι δύο μνημονικοί τόποι που διερευνώνται είναι το Ψυχιατρείο της Λέρου και η νήσος Σπιναλόγκα. Η έγκλειστη διαβίωση περιθωριοποιημένων ομάδων στα δύο αυτά μέρη, εξετάζεται αναλυτικά, προκειμένου να αναδειχθεί η διάκριση που βίωσαν οι ομάδες αυτές από τον υπόλοιπο κοινωνικό ιστό ως ένας ανεπιθύμητος «άλλος». Θα εξεταστεί η ομάδα των λεπρών της Σπιναλόγκας καθώς και οι ομάδες των ανταρτοπαίδων, των πολιτικών κρατούμενων και των ψυχικά ασθενών του Ψυχιατρείου της Λέρου. Η μελέτη ξεκινά με την παράθεση της έννοιας της μνήμης και τους τρόπους που συνδέει δυναμικά τους συγκεκριμένους χώρους με το πεδίο της Δημόσιας Ιστορίας. Ακολουθεί η μελέτη των δημόσιων κτηρίων ως μέσων καταγραφής της ιστορίας εστιάζοντας στις εκδοχές της Δημόσιας Ιστορίας που αυτά αντανακλούν. Στη συνέχεια παρατίθεται το ιστορικό πλαίσιο του εκάστοτε τόπου που εξετάζεται καθώς και μια κριτική αποτίμηση του, αναφορικά με την εικόνα των περιθωριοποιημένων που έζησαν εκεί. Στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, αναπτύσσεται ο κλάδος της Διδακτικής της Ιστορίας καθώς και η σύνδεσή της με την ιστορία και εξετάζεται η ιδεολογική διάσταση του μαθήματος της ιστορίας σήμερα. Τέλος, αναπτύσσεται μια διδακτική προσέγγιση των δύο μνημονικών τόπων, αφού θεωρείται αναγκαία η ανάδειξη της διδασκαλίας τέτοιων ζητημάτων στο σχολείο σήμερα.

Λέξεις κλειδιά: μνήμη, χώρος, Δημόσια Ιστορία, Διδακτική της Ιστορίας, ψυχιατρείο Λέρου, ανταρτόπαιδα, πολιτικοί κρατούμενοι, ψυχικά ασθενείς, Σπιναλόγκα, λέπρα, στίγμα, περιθωριοποίηση, «άλλος», εγκλεισμός.

Abstract

This study is concerned with the investigation of the memory of traumatic sites, the investigation of the stigma that follows them and the connection between these sites and the field of Public History. More specifically, the two memorial sites investigated are the Psychiatric Hospital of Leros and the island of Spinalonga. The confinement of marginalized groups in these two places is examined in detail in order to highlight the discrimination experienced by these groups from the rest of the social fabric as an unwelcome Other. The group of lepers in Spinalonga will be examined as well as the groups of guerrilla fighters, political prisoners and the mentally ill in the Leros Psychiatric Hospital. The study begins with a discussion of the concept of memory and how it is an integral part of the place. Then the connection between the field of Public History and the study of public buildings is presented. Next, the historical context of the particular place under consideration is provided, as well as a critical assessment of it, with regard to the image of the Other who lived in these places. In the second part of this study, the concept of the Didactics of History is developed as well as its connection with history and the ideological dimension of the history course today is examined. Finally, a didactic approach to the two monumental sites is developed, since it is considered necessary to highlight the teaching of such issues in schools today.

Key words: Memory, space, Public History, didactics of history, Leros Psychiatric Hospital, Leros Mental Hospital, guerrilla children, political prisoners, mentally ill, Spinalonga, leprosy, History, stigma, «other», incarceration.

1. Πρόλογος

Αφορμή για την επιλογή του θέματος της παρούσας εργασίας ήταν η εργασία του μαθήματος *«Σπουδές της μνήμης και του ιστορικού τραύματος. Η διεργασία του συλλογικού τραύματος στην Ιστοριογραφία και στη Δημόσια Ιστορία»* με θέμα εργασίας: *«Χώρος και τραυματική μνήμη. Σηματοδοτήσεις και ανασηματοδοτήσεις»* αναφορικά με τη νήσο Σπιναλόγκα. Οι διαλέξεις του κυρίου Κόκκινου και της κυρίας Παπανδρέου αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για το αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Μέσα από το μάθημα αυτό καλλιεργήθηκε ο προβληματισμός μου γύρω από τη μνήμη που φέρουν τα εκάστοτε δημόσια κτίρια και οι χώροι, τόσο στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων όσο και στη κοινωνία που τα πλαισιώνει. Ειδικότερα, το ενδιαφέρον μου εστιάστηκε στη μελέτη των εξής ερωτημάτων: ποιες ιστορίες αφηγούνται τα δημόσια κτίρια, ποιες μνήμες αντανακλούν και πώς συντελείται η σύνδεση της μνήμης του τότε με το σήμερα. Ακολούθως, καλλιεργήθηκε ο προβληματισμός αναφορικά με το πώς η διερεύνηση αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει την αφετηρία για ανάπτυξη σχετικών διδακτικών προσεγγίσεων στο πλαίσιο της διδασκαλίας της ιστορίας στη σχολική τάξη.

Η μεθοδολογία της εργασίας μου στηρίχθηκε στη βιβλιογραφική έρευνα-επισκόπηση, στην έρευνα πεδίου δεδομένου ότι επισκέφτηκα και τα δύο μέρη, καθώς και σε οπτικοακουστικές πηγές.

2. Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη ξεκινά με αναφορά στην έννοια της μνήμης καθώς αυτή αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της διαμεσολάβησης του παρελθόντος στο παρόν. Αναμφισβήτητα, η μνήμη αποτελεί κυρίαρχο συστατικό στοιχείο αναφορικά με τη συγκρότηση ταυτοτήτων, ενώ είναι απαραίτητη για να μη περάσει στη λήθη η ιστορία οποιουδήποτε μνημονικού τόπου.

Στη συνέχεια, αναπτύσσεται η σύνδεση του χώρου και της μνήμης, αφού οι μνημονικοί τόποι μαρτυρούν ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος. Ο χώρος λαμβάνει διαφορετικές ερμηνείες, συμβολοποιείται, αποτελεί κοινωνικό βίωμα και συγκροτεί κοινωνική ιστορία η οποία εντάσσεται στο εθνικό αφήγημα.

Ακολούθως εξετάζεται ο ρόλος των δημόσιων κτηρίων ως φορέων Δημόσιας Ιστορίας. Κάθε δημόσιο κτίριο – και όχι μόνο– λειτουργεί ως μέσο καταγραφής της ιστορίας άρα και αντικείμενο μελέτης της Δημόσιας Ιστορίας. Τα κτίρια συχνά αντανακλούν πτυχές της ιστορίας που αφορούν σε συγκρουσιακά και τραυματικά γεγονότα. Η Δημόσια Ιστορία, μέσω της μελέτης των κτηρίων αναδεικνύει τέτοιου είδους πτυχές της ιστορίας οι οποίες, σε πολλές περιπτώσεις έχουν παραμείνει αθέατες για δεκαετίες. Με τον τρόπο αυτό ικανοποιείται η επιταγή της σύγχρονης ιστοριογραφίας για πολυπρισματική θέαση των ιστορικών γεγονότων.

Στη συνέχεια της παρούσας εργασίας, παρατίθεται η ιστορία του ψυχιατρείου της Λέρου. Το συγκεκριμένο κτιριακό συγκρότημα οικοδομήθηκε από τους Ιταλούς ως ναυτική στρατιωτική βάση. Μετά την αποχώρηση των ιταλικών στρατευμάτων αξιοποιήθηκε από το ελληνικό κράτος για τη στέγαση περιθωριοποιημένων ομάδων καθώς επί σειρά ετών υιοθετήθηκε η πολιτική τακτική της εξορίας για όποια ομάδα χαρακτηριζόταν ως αποκλίνουσα από τις κοινωνικές και πολιτικές επιταγές. Σε αυτή την ενότητα, δίνεται η διάκριση των «κανονικών» και των «μη κανονικών ανθρώπων», με το πρόσχημα της εύρυθμης λειτουργίας της κοινωνίας. Ανταρτόπαιδα, πολιτικοί κρατούμενοι και ψυχικά ασθενείς γράφουν τη δική τους ιστορία στην ιταλική στρατιωτική βάση της Λέρου. Όλες αυτές οι ομάδες συγκροτούν το πρόσωπο του «άλλου», αφού η κοινωνία δεν τους αντιμετώπιζε στο πλαίσιο της ισότητας και τους αφαιρούσε κάθε δικαίωμα της ύπαρξης τους. Την παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου του ψυχιατρείου ακολουθεί μια κριτική αποτίμηση αναφορικά με την ανάδειξη των ομάδων αυτών ως το πρόσωπο του «άλλου», ανεπιθύμητου από την κοινωνία, καθώς και οι προσπάθειες που έλαβαν χώρα ώστε οι ομάδες αυτές να κατοχυρώσουν και να ασκήσουν τα δικαιώματά τους, ως ισάξιες οντότητες με το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο .

Στη συνέχεια, ακολουθεί η ιστορική αναδρομή της νήσου Σπιναλόγκας. Η Σπιναλόγκα αποτελεί ένα μνημειακό και ιστορικό παλίμψηστο που φέρει σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τόσο της ενετικής όσο και της οθωμανικής περιόδου και ανήκει στα μνημεία εκείνα όπου

χρησιμοποιήθηκαν κατά τον 20^ο αι. ως τόποι εγκλεισμού/αποκλεισμού. Το νησί έχει κατοικηθεί αδιάκοπα από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα αποκτώντας διαδοχικά διαφορετικές ταυτότητες. Η μνήμη πολλές φορές αποκτά σχέση με τον τόπο με λιγότερο ή περισσότερο φανερούς τρόπους. Σήμερα, είναι ένα μέρος με ιδιαίτερη τουριστική ανάπτυξη και έχει αναδειχθεί, μετά την Κνωσό, σε έναν από τους πιο σημαντικούς σε επισκεψιμότητα ιστορικούς χώρους της Κρήτης. Η απομόνωση των λεπρών και ο εγκλεισμός τους εκεί αποτυπώνουν την ιστορία τους μέσα στο χρόνο και αφήνουν στίγμα τόσο στη τοπική ιστορία όσο και στο γενικότερο ιστορικό αφήγημα. Την παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου της νήσου Σπιναλόγκας, ακολουθεί μια κριτική αποτίμηση με σκοπό την ανάδειξη και εδώ του προσώπου του «άλλου», δεδομένου ότι και σε αυτήν την περίπτωση πρόκειται για ανθρώπους περιθωριοποιημένους και κοινωνικά ανεπιθύμητους.

Το δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης αφορά την έννοια της Διδακτικής της Ιστορίας, της σχέσης της με την ιστορία καθώς και την πρόταση διδακτικής προσέγγισης των μνημονικών αυτών τόπων. Σκοπός του διδακτικού σεναρίου είναι οι μαθητές/τριες να καλλιεργήσουν και να αναπτύξουν τις ικανότητες εκείνες που θα τους/τις βοηθήσουν να αναζητήσουν την ιστορική αλήθεια μέσα από το αίσθημα του σεβασμού προς τον «άλλο». Κρίσιμο ζητούμενο είναι τα παιδιά να αποκτήσουν ιστορική κριτική σκέψη και να αναπτύξουν το αίσθημα της ενσυναίσθησης. Με τον τρόπο αυτό, σταδιακά, θα καταφέρουν να συγκροτούν τη δική τους ιστορική γνώση μέσα από την αναζήτηση πηγών και να αμφισβητούν οτιδήποτε τους δίνεται ως παγιωμένο γεγονός. Επιπλέον, οι παραπάνω διεργασίες θα επιδιωχθεί να ευοδωθούν μέσω βιωματικών δραστηριοτήτων. Η διδακτική προσέγγιση που αναπτύσσεται στο δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης αναφορικά με το ψυχιατρείο Λέρου και τη νήσο Σπιναλόγκα, περιλαμβάνει δραστηριότητες που επιτρέπουν τη διερεύνηση του ιστορικού πλαισίου, το οποίο συνδέεται άμεσα με την αποτύπωση του κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού τόσο στη περίοδο του Μεσοπολέμου όσο και στα χρόνια που ακολούθησαν έως τον 21^ο αιώνα. Ακόμα, περιέχει φύλλα δραστηριοτήτων που διερευνούν τη χρήση χώρων που εξυπηρετούσαν τον αποκλεισμό ανθρώπων, τις αιτίες της περιθωριοποίησης τους και τις συνέπειες του στίγματος που έφεραν οι ομάδες αυτές στο πέρασμα των χρόνων. Επίσης, περιλαμβάνει την αποτύπωση μέσα από τη τέχνη της απομάκρυνσης των ανθρώπων αυτών από τον κοινωνικό ιστό. Τέλος, περιέχει τη μελέτη πηγών και την εφαρμογή δραστηριοτήτων αναφορικά με τη χρήση των χώρων φιλοξενίας περιθωριοποιημένων ομάδων ανθρώπων στο πέρασμα των χρόνων έως σήμερα. Οι δραστηριότητες αυτές πραγματοποιούνται μέσω της αξιοποίησης της βιωματικής εμπειρίας του χώρου. Οι βιωματικές ποιότητες του χώρου βοηθούν στη συγκρότηση του εαυτού μέσω των άλλων. Επομένως, η συμμετοχική δράση των ανθρώπων στη χωρο-κοινωνική εμπειρία και κατ' επέκταση το βίωμα φέρνει τους ανθρώπους και ειδικά τους μαθητές στην απόκτηση της

νέας γνώσης πιο ουσιαστικά. Η ενσυναίσθηση λειτουργεί ως καταλύτης ώστε να αποκτήσει σημασία και ο συμβολικός «άλλος» (Τσουκαλά, 2023:38-43).

Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα που διαπερνά τις προσεγγίσεις αυτής της διδακτικής προσέγγισης είναι το ακόλουθο: «Με αφετηρία τον Μεσοπόλεμο τι είδους κοινωνικό και πολιτικό αποκλεισμό εντοπίζουμε στη Λέρο και τη Σπιναλόγκα;» Ο κοινωνικός και πολιτικός αποκλεισμός από την περίοδο του Μεσοπολέμου και έπειτα υπήρξε συνήθης πολιτική πρακτική αντιμετώπισης και διαχείρισης της ετερότητας συγκεκριμένων ομάδων ανθρώπων, η οποία εμφανώς αναδεικνύει ταυτόχρονα την αδυναμία διαχείρισής τους αλλά και τη δυναμική τακτική εξόντωσής τους από το κράτος. Στον 21^ο αιώνα οι προσπάθειες συμπερίληψης περιθωριοποιημένων ομάδων στην κοινωνία αποτελεί φλέγον ζήτημα.

Η διδακτική προσέγγιση περιλαμβάνει πέντε ενότητες. Συγκεκριμένα ξεκινώ με την επεξεργασία δραστηριοτήτων για τις Ενότητες Α', Β' και Γ' οι οποίες περιλαμβάνουν φύλλα εργασίας που βασίζονται στη μελέτη ιστορικών πηγών. Προτείνονται 4 διδακτικές ώρες για την εφαρμογή τους, αφού βέβαια έχει προηγηθεί στους μαθητές/τριες η διδασκαλία συγκεκριμένων κεφαλαίων του σχολικού τους βιβλίου. Οι ενότητες Δ' και Ε' βασίζονται σε έναν συνδυασμό μελέτης πηγών και έπειτα βιωματικής δράσης και καλλιτεχνικής έκφρασης, διάρκειας 4 διδακτικών ωρών, με βασικούς άξονες την κριτική ιστορική σκέψη και την ενσυναίσθηση.

Αναλυτικότερα, στην Α' Ενότητα το φύλλο εργασίας αποσκοπεί στη διερεύνηση και κατανόηση της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης της Ελλάδας στην αρχή του Μεσοπολέμου. Στη Β' Ενότητα οι μαθητές/τριες καλούνται μέσω του φύλλου εργασίας να μελετήσουν την αρχιτεκτονική παρουσία της ιταλικής φασιστικής κατοχής στα Δωδεκάνησα. Στη Γ' Ενότητα το φύλλο εργασίας δίνει τη δυνατότητα εμβάθυνσης στη πολυετή ανάδοχη χρήση του ιταλικού στρατώνα στη Λέρο, ώστε να έρθουν οι μαθητές/τριες σε επαφή με τον έγκλειστο βίο συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων όπως ήταν τα ανταρτόπαιδα, οι πολιτικοί εξόριστοι και οι ψυχικά ασθενείς- αλλά και να γνωρίσουν την πολιτική πρακτική που έθετε όλους αυτούς στο περιθώριο. Στη Δ' Ενότητα το φύλλο εργασίας μέσω βιωματικών δράσεων αποσκοπεί στη γνωριμία των μαθητών/τριών με τους «άλλους» του σήμερα (πρόσφυγες-μετανάστες, ομοφυλόφιλοι, κακοποιημένες γυναίκες). Ολοκληρώνοντας στην Ε' Ενότητα, το φύλλο εργασίας αποσκοπεί στη μελέτη της συμβολικής χρήσης του ψυχιατρείου της Λέρου αλλά και της νήσου Σπιναλόγκας σήμερα, καθώς και στη μελέτη της στάσης τόσο της τοπικής κοινωνίας όσο και του κράτους απέναντι σε αυτούς τους δύο μνημονικούς τόπους.

2.1. Η μνήμη

Η μνήμη του ανθρώπου καθορίζεται κυρίως από διάφορους δεσμούς με το παρελθόν, το οποίο δημιουργείται μόνο στο βαθμό που αναφερόμαστε σε αυτό (Assmann, 2011:31-34). Σύμφωνα με τον Jan Assmann, «όποιος κατά τη διάρκεια του σήμερα στρέφει τα μάτια του στο αύριο, πρέπει να προστατέψει το χθες από τη λήθη συλλαμβάνοντάς το μέσα από τη μνήμη». Μέσα από τη διαδικασία αυτή το παρελθόν αναπλαισιώνεται και ανακατασκευάζεται, δίνοντάς μας τη δυνατότητα να ισχυριστούμε ότι το παρελθόν γεννιέται όταν αναφερόμαστε σε αυτό. Το παρελθόν βρίσκεται διάχυτο στο παρόν, ωστόσο, για να υπάρξει και να μη χαθεί στη λήθη, είναι αναγκαία η διαμεσολάβηση στο παρόν που θα το διασώσει και θα του δώσει νόημα. Ενδεικτικά παραδείγματα του τρόπου με τον οποίον το παρελθόν διαχέεται στην καθημερινότητα μας είναι οι οικογενειακές συνήθειες, η γλώσσα που χρησιμοποιούμε, οι θρησκευτικές και εθνικές εορτές, οι τελετουργίες κ.α. Όλα αυτά ονομάζονται περιβάλλοντα μνήμης και συνήθως είναι αλληλοεπικαλυπτόμενα και άρρηκτα συνδεδεμένα με τον τρόπο που οικοδομείται η μνήμη κάθε ανθρώπου, αλλά και των κοινωνιών (Σαλβάνου, 2021:45-46).

Ωστόσο, η μνήμη δεν αντανakλάται μόνο από τις ιστορίες και τις καθημερινές μας συνήθειες, αλλά αντανakλάται και από τους μνημονικούς τόπους. Ο όρος «τόποι μνήμης» που εισήγαγε ο Pierre Nora συντέπει στην περαιτέρω διερεύνηση της μνήμης. Ως τόπος μνήμης θεωρείται ένα μνημείο, μια γιορτή, ένα κείμενο, μια τελετουργία, αλλά και οποιαδήποτε μνήμη συγκροτείται γύρω από ένα ιστορικό γεγονός. Οι τόποι μνήμης λειτουργούν ως η γέφυρα μεταξύ της ομάδας που βίωσε το ιστορικό γεγονός, όταν αυτή εκλείψει, και των επόμενων γενεών, ούτως ώστε να δημιουργηθεί μέσα από τη συμμετοχή των δευτέρων το αίσθημα του συνανήκειν (Nora, 1989:7-24). Επομένως, αναφερόμαστε στη συλλογική μνήμη που αντανakλά ο τόπος μνήμης, καθώς και στον ευρύτερο χώρο που ο μνημονικός τόπος υπάγεται. Ένας τόπος χάνει τη συλλογική του μνήμη, όταν αυτή δεν έχει διαμορφωθεί σε διαγενεακό επίπεδο. Ακόμα κι αν υπάρχουν κτίρια και υλικές κατασκευές σε έναν τόπο, χωρίς τη φυσική παρουσία του ανθρώπινου στοιχείου δεν μπορούμε να μιλάμε για βιωμένη συλλογική μνήμη. Η ανθρώπινη παρουσία, είτε μέσα από φορείς είτε μέσω των εκάστοτε δραστηριοτήτων σε τοπικό επίπεδο, διαμορφώνουν αυτό το είδος μνήμης. Σύμφωνα με τους Μαρία Τσιγάρα και Γιώργο Κουρμαδά (Τσιγάρα & Κουρμαδάς, 2006:148), πρόκειται για το «*οριακό σημείο της ολοκληρωτικής μετάβασης από τη ζώσα μνήμη στην καταγεγραμμένη Ιστορία*». Η συλλογική μνήμη, μπορεί να δημιουργήσει χώρους μέσα από στοιχεία του παρελθόντος αλλά και των αναμνήσεων που μπορεί να έχει μια κοινωνική ομάδα, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν «τόποι αναφοράς της συλλογικής μνήμης» (Σταυρίδης, 2006:27). Ένας χώρος μπορεί να αντανakλά

διαφορετικές σημασίες για τον κάθε άνθρωπο. Ολόκληρη η κοινωνία μπορεί να αντανακλάται και να ταυτίζεται από τον χώρο της (Σταυρίδης, 1990: 17-18).

Κάθε τόπος μνήμης συμβάλλει και καθορίζει τη διαμόρφωση εθνικών ταυτοτήτων, καθώς είναι φορτισμένος συναισθηματικά με συμβολισμούς. Οι τόποι μνήμης ανήκουν στη σφαίρα της Δημόσιας Ιστορίας και συμπληρώνουν την ηγεμονική ερμηνεία της ιστορίας καθώς μας βοηθούν να αποκωδικοποιήσουμε τη διαλογική σχέση που έχει μια κοινωνία με το παρελθόν της (Σαλβάνου, 2021:50-52).

Ως τόποι μνήμης, λοιπόν, θεωρούνται η Σπιναλόγκα και το Ψυχιατρείο της Λέρου, αφού τα γεγονότα που έλαβαν χώρα εκεί, άφησαν το στίγμα της μνήμης του χώρου στο γενικότερο ιστορικό και κοινωνικό γίνεσθαι, ενώ ταυτόχρονα διαμόρφωσαν την ταυτότητα τόσο των ανθρώπων που ζούσαν μέσα σε αυτούς όσο και των ανθρώπων που ζούσαν έξω από τους τόπους αυτούς.

Ως βασικοί πυλώνες σε όλα τα συστήματα αναπαράστασης, ορίζονται η ταυτότητα του χώρου και του χρόνου που διαμορφώνουν ένα πλαίσιο εντός του οποίου η συλλογική μνήμη, δημιουργεί τις προϋποθέσεις ορισμού ενός μνημονικού τόπου. Οι χωρικές σχέσεις επιβεβαιώνονται με πράξεις τελετουργίας, καθώς έτσι διαμορφώνεται διαγενεακά η συλλογική μνήμη, όπως για παράδειγμα τα μνημόσυνα που λαμβάνουν χώρα σε στρατιωτικά νεκροταφεία πεσόντων στη χώρα μας. Ως εκ τούτου η αναγνώριση των χωρικών συσχετίσεων είναι έκθετη σε αναθεωρήσεις και σε συγκρούσεις και συχνά αφορά τον τρόπο ερμηνείας της ιστορικής αφήγησης του παρελθόντος (Σταυρίδης, 2006:25). Ο χώρος και η συλλογική μνήμη, εμφανίζουν μεταξύ τους συνδέσεις, οι οποίες μεταβάλλονται μέσα στον χρόνο. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβεβαίωση της σχέσης των δυο αυτών μεταβλητών, είναι αφενός οι τελετουργικές δράσεις και αφετέρου η κατοίκηση του χώρου ή στις περιπτώσεις που μελετάμε ο καταναγκαστικός εγκλεισμός σε θεσμικά οριοθετημένους χώρους. Σε αυτό το πλαίσιο καθίσταται δυνατή η ανάκληση των συλλογικών μνημών. Συγκεκριμένα, όταν ένας μνημονικός τόπος πλαισιώνεται από έναν τοπικό οικισμό, η συνάντηση της συλλογικής μνήμης με όσους κατοικούν γύρω από το μνημονικό τόπο είναι καθημερινή, άρα και η ανάκλησή της πιο εύκολη. Αντίστοιχα, η συλλογική μνήμη, μέσω της παγίωσης χωρικών συσχετίσεων, αποτελεί τεκμήριο σταθερότητας. Προκύπτει έτσι επιβεβαιωμένη συνέχεια από το παρελθόν στο παρόν, αναγνωρίζονται τα ίχνη των μνημείων και άρα διατηρούνται στη συλλογική μνήμη (Σταυρίδης, 2006:29).

Η Δημόσια Ιστορία αποτελεί ένα αυτόνομο πεδίο της επιστήμης της Ιστορίας. Ο όρος αναφέρεται στην ιστορία που δημιουργείται και μελετάται έξω από τον ακαδημαϊκό χώρο π.χ. σε μουσεία, χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς, μνημεία καθώς και μέσω πολιτιστικών μορφών, όπως είναι τα ιστορικά μυθιστορήματα, οι ταινίες, τα τηλεοπτικά προγράμματα (Παναγιωταράς, 2019).

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ιστορικός Χάγκεν Φλάισερ σε συνέντευξή του «η Δημόσια Ιστορία δεν περιλαμβάνει το, εσωστρεφές από τη φύση του, ακαδημαϊκό κομμάτι της ιστορικής κουλτούρας –την έρευνα και τη διδασκαλία στα αμφιθέατρα- αλλά διεκδικεί περίπου όλα τα υπόλοιπα. Αποσκοπεί στην ιστορική αφύπνιση, την ενημέρωση και ενδεχομένως την επιμόρφωση του κοινού αυτού, του «ανειδίκευτου» συνολικού πληθυσμού, του «λαού» για τον οποίο τα αμφιθέατρα των πανεπιστημίων δε διαθέτουν αρκετά θρανία. Μαζί με τους κατά παράδοση ιστορικούς, στη Δημόσια Ιστορία συνεισφέρουν επίσης δημοσιογράφοι, υπεύθυνοι αρχείων και μουσείων, αλλά και σκηνοθέτες και ξεναγοί του διαρκώς επεκτεινόμενου ιστορικού τουρισμού. Ωστόσο, επιπροσθέτως, ανακατεύονται και ταχυδακτυλουργοί, τσαρλατάνοι ή αρνητές. Δηλαδή όχι μόνο ιστοριοδίφες, συγγενείς εξ αγχιστείας, ερασιτέχνες, εραστές, αλλά και βιαστές της ιστορίας» (Γουδής, 2011). Ακόμα η Δημόσια Ιστορία μάς οδηγεί να σκεφτόμαστε τις έννοιες της εξουσίας, της τραυματικής μνήμης, τη συσχέτιση συλλογικής μνήμης και ταυτότητας της κοινωνίας και της ιστορικής αφήγησης (Ανδρέου κ.ά., 2015). Καταλήγοντας «...Δημόσια Ιστορία είναι ό,τι τριγύρω μας φιλοδοξεί να αφηγείται κάτι για το παρελθόν – και σε μας τους παραλήπτες μένει να κρίνουμε την «ορθότητα» των αφηγήσεων... Σημαντικό φορέα της Δημόσιας Ιστορίας αποτελούν και τα μνημεία που δεν έχουν πια το άλλοτε πανίερο ή και ιδεολογικά απαράβιαστο status μασσωλείων έξω από τη ζώσα κοινωνία αλλά τείνουν να ενσωματώνονται σε αυτήν ως μεστά νοήματος σημεία επαφής με την παρελθούσα πραγματικότητα» (Γουδής, 2011).

Η Δημόσια Ιστορία, έχοντας ως αντικείμενό της το παρελθόν και τη μνήμη, χρησιμοποιώντας αναπαραστάσεις καθώς και αφηγήσεις του παρελθόντος, κατορθώνει να συνενώνει το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον, διαμορφώνοντας μια διαφορετική αντίληψη του χρόνου, τόσο σε τοπικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Γίνεται, συνεπώς, αντιληπτός ο βασικός ρόλος της μνήμης στη Δημόσια Ιστορία. Μέσω της μνήμης, είναι δυνατόν να διαφυλάσσονται μαρτυρίες καταπιεσμένων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες αδυνατούν να έχουν πρόσβαση στην επίσημη ιστορία. Επιπλέον, τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, η μελέτη της μνήμης από τους δημόσιους ιστορικούς πραγματοποιείται μέσω της προφορικής ιστορίας αλλά και μέσω των ψηφιακών τεχνολογιών. Η είσοδος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης αλλά και γενικότερα των ψηφιακών τεχνολογιών, έχει συντελέσει στην καταγραφή αντικρουόμενων συλλογικών μνημών που αφορούσαν «ευαίσθητα» και αμφιλεγόμενα γεγονότα του παρελθόντος, όπως γενοκτονίες, εμφύλιους πολέμους, φυσικές καταστροφές και βίαιες συγκρούσεις. Άμεσο αποτέλεσμα των παραπάνω, είναι το γεγονός ότι η Δημόσια Ιστορία προσφέρει στις καταπιεσμένες κοινωνικές αυτές ομάδες χώρο έκφρασης, καλλιεργώντας έναν συνεχή διάλογο με το παρελθόν και αξιοποιώντας την

προφορική ιστορία, τα μνημεία, τις επετείους, τα ιστορικά μυθιστορήματα καθώς και τις ιστορικές κινηματογραφικές ταινίες.

Στα χρόνια που προηγήθηκαν, υπήρξε μεγάλος προβληματισμός ως προς τη σχέση ιστορίας και αφηγηματικών αναμνήσεων. Αρχικά, στις ακαδημαϊκές συζητήσεις, οι έννοιες της ιστορίας και της μνήμης θεωρούνταν αντιφατικές. Με την ανάδειξη της Δημόσιας Ιστορίας ως ένα πεδίο έρευνας και κατ' επέκταση την ανάδειξη της δημόσιας, τοπικής και προφορικής ιστορίας, οι αναμνήσεις επανεξετάζονται από τους ιστορικούς, ώστε αυτοί να κατανοήσουν τα γεγονότα του παρελθόντος, λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορετικές ερμηνείες τους. Ήδη από τη δεκαετία του '80, οι ιστορικοί συμμετέχουν ενεργά σε δημόσιες συζητήσεις, μέσω των δημόσιων εορτασμών των επετείων, δημιουργώντας το περιθώριο για ατομικές και συλλογικές αναμνήσεις στην παραγωγή ιστορικών αφηγήσεων. Γίνεται με τον τρόπο αυτό σαφής η αλληλεπίδραση των εννοιών της μνήμης και της ιστορίας. Η παραγωγή της δημόσιας κατανόησης του παρελθόντος είναι πιο περίπλοκη από την αντίφαση ανάμεσα στην ιστορία και τη μνήμη (Cauvin, 2018:421). Οι δημόσιοι ιστορικοί γνωρίζουν ότι πολλές φορές γεγονότα του παρελθόντος ερμηνεύονται από άτομα ή ομάδες, με ευνοϊκό για τους ίδιους τρόπο, ουσιαστικά εξυπηρετώντας με τον τρόπο αυτό δικές τους ανάγκες ή σκοπιμότητες. Το γεγονός αυτό γίνεται έκδηλο στην περίπτωση συγκρουόμενων κοινωνικών ομάδων της ίδιας κοινωνίας, όπου τα γεγονότα του παρελθόντος ερμηνεύονται και χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο των αντιπαραθέσεων τους. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε και η διαμάχη για τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας στην Ελλάδα. Οι Δημόσιοι Ιστορικοί συχνά, εκμεταλλεύονται τις αντιφατικές αναμνήσεις αλλά και ερμηνείες του παρελθόντος, με στόχο τη δημιουργία χώρου για συζήτηση, αποφεύγοντας όμως τις κοινές αντιπαραθέσεις δημόσιων αναμνήσεων.

Βάσει όλων των παραπάνω, σκιαγραφείται ο ρόλος των ιστορικών οι οποίοι θα πρέπει να ενθαρρύνουν τις συζητήσεις για γεγονότα του παρελθόντος, εξασφαλίζοντας έτσι τον χώρο για νέες συζητήσεις και ερμηνείες τους. Επιπλέον, οι ιστορικοί οφείλουν να μεταδώσουν την αίσθηση της κριτικής κατανόησης του παρελθόντος. Σύμφωνα με τον Cauvin, αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της ανάκτησης ιστορικών αφηγήσεων για τα θύματα, της ενσωμάτωσης των τοπικών αλλά και των εθνικών εντάσεων σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, αλλά και μέσω περισσότερων και σύνθετων ερμηνειών των διχαστικών αναπαραστάσεων του παρελθόντος. Εντός του πλαισίου αυτού συμβάλλουν στη μετατροπή του παρελθόντος από ένα πεδίο ανταγωνισμού πολιτικών και εθνικών μνημών σε έναν χώρο κριτικής και αμοιβαίας κατανόησης του παρελθόντος (CauvinT., 2018:421).

Μνήμη και χώρος μπορούν να ταυτιστούν, αφού τα στοιχεία της μιας (μνήμη), προσδίδουν σημασία στον άλλον (χώρος). Μνήμη και χώρος βρίσκονται σε δυναμική αλληλεπίδραση. Η μνήμη

μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο της ταυτότητας του ανθρώπου. Ο χώρος, μπορεί να θεωρηθεί ως το σημείο θέασης της συλλογικής μνήμης, σημείο κατασκευής και διατήρησης της ταυτότητας του συνόλου (Μαμουλάκη, 2006:187). Άρα, η μνήμη και ο χώρος αποτελούν τις δυο βασικές προϋποθέσεις για την ύπαρξη της ταυτότητας μιας κοινωνίας.

Η μελέτη ενός μνημονικού τόπου δεν μπορεί να ευοδωθεί αν δε ληφθεί υπόψη και ο χρόνος. Ο χρόνος μπορεί να ερμηνευτεί με δύο όρους: την ιστορία και τη μνήμη. Μέσω της ιστορίας, ερμηνεύεται ένα ατομικό γεγονός σε έναν «*συλλογικό ορίζοντα κατανόησης*» και αποδίδεται η χρονικότητά του σε έναν χώρο γενικών νοημάτων. Μέσω της μνήμης, δημιουργείται ένας χώρος συμβολικός και βιωματικός με βάση την κοινωνική ιστορία. Η ιστορία και η μνήμη, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «*οι κινητήριες ιδέες της κοινωνίας και των ανθρώπων*». Ο χώρος είναι αυτός που προσφέρει στη μνήμη και στην ιστορία την ιδανική συνθήκη ώστε να μπορέσουν να αναδυθούν αυτές οι δύο έννοιες (Τερζόγλου, 2006 : 270 - 271). Ο Νορά υποστηρίζει ότι ως τόποι μνήμης μπορούν να θεωρηθούν αντικείμενα τα οποία δημιουργούνται με σκοπό την ανάκλησή της. Επομένως είτε είναι μνημεία, είτε τόποι, είτε τελετές, είτε μύθοι. Βέβαια, αυτά τα αντικείμενα πρέπει να δημιουργούνται με σκοπό να συνδέουν έναν τόπο όχι μόνο με το παρελθόν αλλά και με το παρόν (Πολυχρονιάδη, 2006:110). Η μνήμη, ο χώρος και τα αντικείμενα που υπάρχουν σε αυτόν, είναι έννοιες αλληλένδετες. Όλα αυτά τα στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν έναν τόπο, αποτυπώνουν και προβάλλουν σε αυτόν ίχνη των ανθρώπων που ζουν ή ζούσαν σε αυτόν τον τόπο (Halbwachs, 2013:155). Οι μνήμες των ανθρώπων που κατοικούν σε έναν κοινό τόπο συνδέονται μεταξύ τους καθώς οι αναμνήσεις τους παραμένουν εκεί, δεν μπορούν να σβήσουν. Ο χώρος έχει την ικανότητα να δημιουργεί ένα περιβάλλον που επαναφέρει συνεχώς μνήμες από το παρελθόν. Όταν λοιπόν οι άνθρωποι έχουν την ετοιμότητα να ανακαλούν ανά πάσα στιγμή αναμνήσεις βλέποντας ή κατοικώντας σε έναν τόπο, μπορεί να κατανοηθεί πόσο μεγάλη βαρύτητα έχει για αυτούς τους ανθρώπους ο εν λόγω τόπος και οι αναμνήσεις που γεννά (Νάκου, 2016:165). Μπορούμε να μιλήσουμε για στοιχεία που αναφέρονται στον βιωματικό χρόνο ενός συνόλου και που σταδιακά συγκροτούν έναν μνημονικό τόπο. Επομένως η συνεχής αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τον χώρο προσδίδει νέες σημασιοδοτήσεις στον μνημονικό τόπο ή και την «*ακύρωσή*» του (Πολυχρονιάδη, 2006:110,11,130).

Είναι γεγονός ότι, τα τελευταία χρόνια έχει παρατηρηθεί έντονο ενδιαφέρον, σχετικά με την αναψηλάφηση γεγονότων που είχαν αποσιωπηθεί από την επίσημη ιστοριογραφία για δεκαετίες. Η στροφή του ενδιαφέροντος στην εμβάθυνση των αθέατων «*δύσκολων*» όψεων του παρελθόντος εντοπίζεται κυρίως στη νεότερη και στη σύγχρονη ιστορία.

Από τη δεκαετία του 1990 οι σπουδές της μνήμης αναδύονται δυναμικά μέσα από καινούργιες έρευνες και πονήματα που λαμβάνουν χώρα και αφορούν τόσο τα συγκρουσιακά και τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος, όσο και ό,τι συνδέεται με το καταπιεσμένο και το «απαγορευμένο», δημιουργώντας την ανάγκη να διερευνηθεί, να αποκαλυφθεί και να καταλάβει θέση στο σύγχρονο ιστορικό αφήγημα. Η διαχείριση της μνήμης διευρύνει το ερευνητικό πεδίο της Δημόσιας Ιστορίας (Σαλβάνου, 2021:101). Ως εκ τούτου, η έρευνα που καλούνται σήμερα να εκπονήσουν οι σύγχρονοι ιστορικοί δημιουργεί την ανάγκη συνεργασίας του κλάδου της ιστορίας με άλλους κλάδους όπως του κλάδου των Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών, της Κοινωνιολογίας, της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, της Τοπικής Ιστορίας, της Προφορικής Ιστορίας αλλά και πολλών άλλων επιστημονικών πεδίων (Σαλβάνου, 2021:223). Αυτή η διεπιστημονική προσέγγιση των γεγονότων οδηγεί στη δημιουργία νέων ερμηνειών που αφορούν το παρελθόν και συνθέτει πολυπρισματικά τη νέα ιστορική γνώση.

Τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας έχει προκληθεί έντονο ενδιαφέρον αναφορικά με τη μελέτη της μνήμης σε σχέση με την έννοια του χώρου. Η έρευνα του χώρου δημιουργεί την ανάγκη κατανόησης των λόγων δημιουργίας, της χρήσης, της ανακατασκευής και ενδεχομένως της αξιοποίησης ιστορικών κτισμάτων, των οποίων η παρελθοντική χρήση αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα της ιστορίας του εκάστοτε τόπου. Σύμφωνα με αυτή την παραδοχή, παλιοί βιομηχανικοί χώροι, αποθήκες, στρατόπεδα, φυλακές ή κατοικίες σήμερα είτε έχουν αλλάξει χρήση είτε έχουν τη δυνατότητα να αξιοποιηθούν με τρόπο βιώσιμο. Σκοπός της Δημόσιας Ιστορίας αλλά και των υπόλοιπων συνεργαζόμενων επιστημονικών κλάδων είναι η συμβολή όχι μόνο στη διάσωση και προστασία των ιστορικών αυτών αρχιτεκτονημάτων, αλλά και η προώθηση του ιστορικού τους νοήματος στην κοινωνία. Η επανάχρηση ιστορικών κτιρίων ως μνημονικών χώρων και φορέων πολιτισμού επιδιώκεται να πραγματοποιείται με τρόπο, ο οποίος θα ικανοποιεί τα αιτήματα της σύγχρονης κοινωνίας για ιστορική αποκατάσταση των αθέατων πτυχών του παρελθόντος και ένταξή τους στο τοπικό ή εθνικό ιστορικό αφήγημα.

Στο παρόν αυτές οι διεργασίες του παρελθόντος αναφορικά με τη μνήμη υποστηρίζονται και από τους εκάστοτε φορείς κρατικούς ή μη - π.χ. ομάδες προφορικής ιστορίας. Η θέαση των γεγονότων του παρελθόντος μέσα από μελέτη και έπειτα μέσα από τη διοργάνωση μιας επετειακής εκδήλωσης ή της δημιουργίας ενός μουσείου σε τοπικό επίπεδο αποσκοπεί στην αναζωπύρωση της μνήμης μιας περιόδου παρέχοντας έτσι με εύληπτο τρόπο σε παλιές και νέες γενιές την ιστορική γνώση. Αναμφίβολα, κάποιες από τις παραπάνω αυτές διεργασίες είναι επώδυνες, απαιτώντας από ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού τη διαχείριση ατομικών και συλλογικών τραυματικών γεγονότων του παρελθόντος. Ωστόσο, δεν παύουν να χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερο ενδιαφέρον και να αξίζει

να αποτελούν εφαλτήριο για έρευνες οι οποίες θα αποσκοπούν στην πολύπλευρη θέαση των ιστορικών γεγονότων αλλά και στη διαχείριση και αποκατάσταση αθέατων κοινωνικών – πολιτικών πρακτικών του παρελθόντος.

Αυτόν τον σκοπό έχει και η παρούσα εργασία με τη μελέτη της Σπιναλόγκας και του Ψυχιατρείου της Λέρου, αφού πρόκειται για δύο τραυματικούς μνημονικούς χώρους που στο πέρασμα του χρόνου αποτυπώθηκαν ως τόποι του πόνου και του στίγματος, της περιθωριοποίησης και του εγκλεισμού.

2.2.Χώρος και εξουσία

Στην κοινωνική ζωή, ο τόπος χαρακτηρίζεται από μια χωρική ετερογένεια και ένα σύστημα διακρίσεων. Οι χώροι οριοθετούνται αφενός ως πεδία της κανονικότητας, στα οποία λαμβάνει χώρα η καθημερινή ζωή των πολιτών και αφετέρου ως τόποι στους οποίους διαβιούν όσοι με οποιονδήποτε τρόπο δε συμβαδίζουν με τις κοινωνικές επιταγές. Από αυτόν τον διαχωρισμό ανακύπτει και η κοινωνική ταξινόμηση των πολιτών σε «κανονικούς» και «μη κανονικούς». Ο Foucault συγκεκριμένα, προσανατολίζεται στη μελέτη τέτοιων χώρων και θεωρεί ότι αντιπροσωπεύουν ένα κρίσιμο πεδίο συνάρθρωσης των σχέσεων της επιτήρησης και της εξουσίας με την ετερογένεια (Foucault,1987:65). Επιπλέον, προχωρά σε μία ταύτιση αυτών των χώρων τους οποίους αποκαλεί επερωτοπίες, με τις φυλακές, τα ψυχιατρεία, τους οίκους ευγηρίας και τα πορνεία (Σταυρίδης, 2006:57 - 58).

Ο Foucault στη μελέτη του για τη γέννηση της φυλακής (Foucault,1989:244-256,259-270) κάνει λόγο για τον θεσμό της εγκάθειρξης και του εγκλεισμού στη δυτική κοινωνία κατά τα μέσα του 17ου αιώνα που δημιούργησε μια νέα σχέση στην κοινωνία, αυτή που διαχώριζε το «κανονικό» και «μη κανονικό» στην ανθρώπινη ζωή. Η εξορία όλων εκείνων που η κοινωνία θεωρούσε και αντιλαμβανόταν ως αντικοινωνικούς και μη φυσιολογικούς, οδήγησε στην κατασκευή εντός της κοινωνίας, ενός επιτηρούμενου χώρου, στον οποίο θα εγκλείονταν κάθε λογής «επικίνδυνοι». Σύμφωνα με τον Foucault, μια τέτοια πράξη δεν οδήγησε στην απομόνωση μόνο τους περιθωριακούς, αλλά δημιούργησε και ξένα-αλλότρια προς την κοινωνία άτομα (Σταυρίδης, 2006:145 – 150).

Στην περίπτωση των δύο μνημονικών τόπων της παρούσας εργασίας, της Σπιναλόγκας και του Ψυχιατρείου Λέρου, το ετεροτοπικό περιβάλλον του εγκλεισμού σε συνδυασμό με την απομάκρυνση / απομόνωση των εγκλειστών δεν τους μετέτρεψε σε «τέρατα» αλλά αποδείχθηκε πιο οικείο και πιο ανθρώπινο από τον έξω κόσμο, τον κόσμο της κανονικών, αυτόν της ελεύθερης ζωής (Βόγλης, 2004:330-343) Η έννοια του οικείου φανερώνει την προάσπιση της αξίας της ζωής των

ανθρώπων αυτών, μέσα σε ένα έγκλειστο περιβάλλον, ως αντίποδας στην σκληρή στάση και συμπεριφορά του κοινωνικού ιστού απέναντί τους.

Εγείρονται στο παρόν δυο προβληματισμοί. Πρώτον, αν υπάρχουν οι προϋποθέσεις από ένα τέτοιο περιβάλλον και την εμπειρία του να δημιουργηθεί κάτι καινούριο που θα θέτει τα θεμέλια για μια αλλαγή παραδείγματος ως προς τη σημασιολόγηση του χώρου. Δεύτερον, αν είναι εφικτό να αναγνωρίσουμε και να κατανοήσουμε την ετερότητα στην ουσιαστική της έννοια όταν οι χώροι που κατά καιρούς συνδέθηκαν με αυτήν αποκτήσουν μία επιθυμητή κανονικότητα (Σταυρίδης, 2006:57 - 58).

Επιπλέον, η ετεροτοπία ιστορικά καθορίζεται από τις μεταμορφώσεις της στον χρόνο και από τα κριτήρια που την ορίζουν ως τέτοια. Σύμφωνα με τον Foucault, ο χρόνος αποτελεί κριτήριο καθορισμού ετεροτοπιών με διαφορετικό τρόπο από τους άλλους «κανονικούς» χώρους. Η παρέκκλισή τους από την οποιαδήποτε πραγματική τους χρήση ανατρέπεται όταν στη θέση τους έπειτα από κοινωνικές ή πολιτειακές συγκυρίες δημιουργούνται νέοι χώροι, με σκοπό την ένταξη τους στο πλαίσιο της κανονικότητας (Σταυρίδης, 2006:56).

Οι σύγχρονες κοινωνίες προσανατολίζονται συνειδητά στη μετατροπή τέτοιου είδους χώρων από ετεροτοπίες σε χώρους της «ομαλότητας». Η δυναμική τους για επικράτηση στο μέλλον, ως νέων χωρικών μετασχηματισμών εξαρτάται από τον βαθμό αντιπαράθεσης και ρήξης με τα κυρίαρχα πρότυπα. Προκειμένου να διερευνηθεί η ετεροτοπία με τη μελλοντική της δυναμική, ένας καίριος προβληματισμός που εγείρεται είναι η σχέση της με αυτήν ακριβώς τη μεταβατικότητα σε χώρο «τάξης» (Σταυρίδης, 2006:56-58).

Η γεφύρωση της ετεροτοπίας με τους χώρους της «κανονικότητας» ενδεχομένως λαμβάνει χώρα μέσω του «κατωφλιού» (Παπανδρέου, 2020:249). Το «κατώφλι» είναι εκείνο το χωρικό διάστημα που επιτρέπει την επικοινωνία ανάμεσα στους «κανονικούς» χώρους και στην ετερότητα, ενώ παράλληλα καθορίζει και την ειδοποιό διαφορά ανάμεσά τους. Μέσω αυτού ρυθμίζεται η μετατροπή του νοήματος στον χώρο. Στο πέραςμα από αυτό γίνονται κατανοητές κάποιες από τις κύριες και συμβολικές λειτουργίες της κοινωνικής χρήσης του χώρου. Η διάβαση του κατωφλιού πραγματοποιείται σε δύο πλαίσια αναφοράς, μέσω νοημάτων που διαμορφώνονται και της επεξεργασίας αυτών από ανθρώπους, που δύνανται να τα αναγνωρίσουν και να επικοινωνήσουν με την κοινωνική τους αξία. (Σταυρίδης, 1999:107,111).

3. Νήσος Σπιναλόγκα

3.1. Ιστορικό Πλαίσιο

«Ε, να λοιπόν. Αυτό είναι για μένα η Σπιναλόγκα. Η μητέρα, η στάζουσα μητέρα, όλων των “απέναντι”. Η στάζουσα μητέρα του να περιμένεις μόνος στη σιωπή να γυρίσει ή να έρθει κάποιος από το απαγορευμένο “απέναντι”. “Η ίδια αναμονή. Η ίδια βιούμενη εν αγωνία απουσία. Η ίδια δίκοπη Ελευθερία. Η ίδια σιωπή”. “Κοιτάζουν ή βιώνουν το “Απέναντι”»

(Λουκάκης στο Κορνάρος & Καζαντζάκη, 2010 : 196)

Η Σπιναλόγκα είναι ένα μικροσκοπική οχυρωμένη βραχονησίδα κοντά στη βόρεια είσοδο του φυσικού λιμανιού της Ελούντας η οποία στο παρελθόν αποτελούσε βασικό σημείο για τον έλεγχο του λιμανιού. Έχει έκταση 85 στρέμματα και ύψος 53 μέτρα. Κατά την αρχαιότητα, πιθανώς κατά την ελληνιστική περίοδο, το νησί προστατευόταν από έναν μεγάλο οχυρό περίβολο. Οι Ενετοί έχτισαν εκεί ένα ισχυρό φρούριο στα ερείπια ενός παλιού κάστρου. Ο σχεδιασμός βασίστηκε στο σύστημα προμαχώνα των Genese Bressani και Latino Orsini, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για άμυνα έναντι επιθέσεων (Αρακαδάκη, 1996:45-46).

Η Σπιναλόγκα περιέχει αξιόλογα ενετικά και οθωμανικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και είναι ένας από τους χώρους που χρησιμοποιήθηκαν ως φυλακές τον εικοστό αιώνα. Από το τέλος του 16ου αιώνα έως τα μέσα του 20ου αιώνα, το νησί κατοικείται συνεχώς, αποκτώντας διαδοχικά διαφορετικές ταυτότητες. Σήμερα, έχει χαρακτηριστεί ως περιοχή τουριστικής ανάπτυξης και έχει γίνει ένας από τους πιο επισκέψιμους ιστορικούς χώρους της Κρήτης (Britannica Encyclopaedia, 1996: 437).

Το λιμάνι της Σπιναλόγκας βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του κόλπου του Μραμπέλου, μεταξύ των ακτών της Κρήτης στα δυτικά και της χερσονήσου της Σπιναλόγκας στα ανατολικά. Ταξιδεύοντας από το Ηράκλειο προς τον Άγιο Νικόλαο Λασιθίου, κατά μήκος της βόρειας ακτής της Κρήτης, το πλοίο φτάνει στη Σπιναλόγκα αμέσως αφού περάσει από το ακρωτήριο του Αγίου Ιωάννη. Οι ακτές που περιβάλλουν το ακρωτήριο και μέχρι την είσοδο του λιμανιού είναι τραχιές, άγονες και αφιλόξενες, με ισχυρούς ανέμους και συνεχείς καταιγίδες, όπως υποδηλώνει το όνομα του ακρωτηρίου άφορτο, δηλαδή καταραμένο (Britannica Encyclopaedia, 1996: 437).

Στο νησί Σπιναλόγκα υπάρχουν δύο περάσματα ανομοιομορφου πλάτους προς την είσοδο του λιμανιού. Το βορειότερο σημείο του νησιού έχει πλάτος περίπου 800 μέτρα, ενώ το νοτιότερο

σημείο του, που έχει πλάτος μόλις 100 μέτρα, είναι πολύ στενό και ρηχό για να επιτρέψει στα πλοία να περνούν με ασφάλεια και χρησιμοποιείται μόνο από μικροσκοπικά ψαροκάικα. Το βάθος του λιμανιού, κυρίως κατά μήκος της δυτικής και της νότιας πλευράς του, είναι σχετικά μέτριο με βάση τα σημερινά δεδομένα. Δεν είναι εμπορικό λιμάνι, αλλά υποστηρίζει εύκολα τα διαφορετικά σκάφη αναψυχής που κατακλύζουν την εξαιρετικά γραφική και τουριστικά ανεπτυγμένη περιοχή. Η χερσόνησος της Σπιναλόγκας ενώνεται με το κύριο σώμα της Κρήτης με χαμηλό και στενό λαιμό, πλάτους περίπου 100 μέτρων, μέσω του οποίου ένα μικρό κανάλι συνδέει το λιμάνι προς τα νότια με τον κόλπο του Πόρου. Το λιμάνι αυτό, λοιπόν, είναι πιο μεγάλο και βλέπει νοτιοανατολικά (Setton, 1966: 427).

Στα αρχαία χρόνια το λιμάνι της Σπιναλόγκας λειτουργούσε υπό τη διοίκηση του Ολούνδου, αλλά μετά τη βύθιση και την καταστροφή της πόλης όλη η περιοχή παρήκμασε. Σύμφωνα με ανεπαρκώς καταγεγραμμένο υλικό, την περίοδο της αραβικής κυριαρχίας στην Κρήτη η Σπιναλόγκα ήταν καταφύγιο και κέντρο τοπικής αντίστασης κατά των βαρβάρων εισβολέων. Η Γαληνοτάτη δεν ανέλαβε τον έλεγχο της νέας της γης αμέσως, δεδομένου ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Δ' Άγγελος το 1203 την παραχώρησε στον Βονιφάτιο, Μαρκήσιο του Μονφεράτου και αυτός με τη σειρά του την πούλησε στη Βενετία (1204) (Setton, 1966: 427 – 428). Η Βενετία χρειάστηκε πολλά χρόνια διπλωματικών ενεργειών αλλά και συγκρούσεων για να απομακρύνει τον Ενρίκο Πεσκατόρε, άρχοντα της Μάλτας, από το νησί και το πέτυχε μόλις το 1211. Την εποχή εκείνη συναντάμε για πρώτη φορά σε ενετικά κρατικά έγγραφα το τοπωνύμιο Σπιναλόγκα το οποίο εκτιμάται ότι αποτελεί παραφθορά της φράσης «στην Ελούντα». Κατά μία άλλη εκδοχή το όνομα το σχήμα της βραχονησίδας ήταν η αιτία επιλογής του ονόματός του ("spina lunga" που στα Λατινικά σημαίνει μακρύ αγκάθι.) (Setton, 1966: 427 - 428).

Το βραχώδες και λοφώδες δύσβατο ανάγλυφο της ανατολικής Κρήτης και το εκρηκτικό ταμπεραμέντο του πληθυσμού της, συντέλεσαν στο να μείνουν οι ανατολικές επαρχίες απομονωμένες, αγνοημένες και σε διαρκή αναβρασμό σε όλη τη μακρά περίοδο των κρητικών επαναστάσεων. Δεν είναι τυχαίο ότι οι ανατολικές επαρχίες της Κρήτης ανατέθηκαν σε μετανάστες από τη λιγότερο αριστοκρατική περιοχή της Βενετίας, το Canaregio, κατά την πρώτη διαίρεση της Κρήτης σε 6 τμήματα (sestieri). Επίσης, δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός ότι οι ανατολικές επαρχίες ήταν η γενέτειρα της πρώτης από τις πολυάριθμες και αιματηρές κρητικές επαναστάσεις, αυτή των Αγίων Στεφανιτών (1211-1216) η οποία ξέσπασε πριν προλάβουν οι Ενετοί να πατήσουν το πόδι τους στην Κρήτη και απείλησε σοβαρά την κυριαρχία τους στο νησί. Οι επαναστάτες, που κατέλαβαν τα φρούρια Μεραμπέλο και Μονφόρτε στη Σητεία, οδήγησαν τους Ενετούς μέχρι το Χάνδακα, αναγκάζοντας τον Τζάκομο Τιέπολο, πρώτο Δούκα της Κρήτης, να παραδοθεί. Οι

βενετικές αρχές μπόρεσαν να καταστείλουν την εξέγερση μόνο με τη βοήθεια του Μάρκου Σανούδου, Δούκα του Αρχιπελάγους (Αρακαδάκη, 1996:51-53).

Συνοπτικά, επιχειρώντας μια ιστορική αναδρομή σχετικά με την κατοίκηση της Σπιναλόγκας έχει σημασία να αναφερθούν τα ακόλουθα στοιχεία: Η εποχή της βενετικής εξουσίας στην Κρήτη ξεκινά το 1207, μετά από μια περίοδο έντονων συγκρούσεων μεταξύ Βενετών και Γενουατών που διαρκεί μέχρι το 1212. Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, σε μια προσπάθεια να ενισχύσει την οικονομία της, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην επέκταση των εμπορικών της δραστηριοτήτων. Στον απόηχο του πολέμου μεταξύ Βενετίας και Τουρκίας που διήρκεσε από το 1571 έως το 1573 και είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια του νησιού της Κύπρου, η Βενετία διπλασίασε τις προσπάθειές της να υπερασπιστεί την Κρήτη που ήταν το τελευταίο της προπύργιο στην ανατολική Μεσόγειο (Αρακαδάκη, 1996:45-46).

Η βούληση των Βενετών να οχυρώσουν το λιμάνι της Σπιναλόγκας εκφράστηκε για πρώτη φορά με απόφαση της Βενετικής Γερουσίας στις 7 Αυγούστου 1571. Εκείνη την εποχή, οι Ενετοί γνώριζαν ότι το λιμάνι αποτελούσε μια δυνητικά πολύ σημαντική απειλή για την ασφάλεια τους, γιατί είχε τη δυνατότητα, σε περίπτωση που καταλαμβάνονταν, να χρησιμεύσει ως εχθρικό προγεφύρωμα. Μετά από μια περίοδο βενετικής παθητικότητας στο θέμα της οχύρωσης της Σπιναλόγκας, το 1574 η διαμάχη αναζωπυρώθηκε, εξαιτίας καταγγελιών και έντονων διαφωνιών για τον τρόπο της οχύρωσης ή την έλλειψή της (Σαββάκης 2008: 77 -78).

Είναι σύνηθες να αναφέρονται τα έτη 1212-1579 ως η «πρώτη φάση» της Ενετοκρατίας στην Κρήτη. Αυτή η χρονική περίοδος καλύπτει αυτά τα χρόνια. Ως αποτέλεσμα, η εποχή που είναι γνωστή ως «β' φάση του βενετικού ελέγχου στην Κρήτη» εκτείνεται από τα έτη 1579 έως 1669 και καλύπτει ολόκληρο το νησί της Κρήτης. Τα έτη 1579 έως 1590 ήταν τα πιο σημαντικά κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης, αφού είναι τα χρόνια στα οποία γίνονται κινήσεις, για την επισκευή των οχυρώσεων στη Σπιναλόγκα και στην υπόλοιπη Κρήτη (Μαλτέζου, 2020).

Φοβούμενος τις συνέπειες μιας πιθανής επίθεσης πυροβολικού από τη χερσόνησο της Σπιναλόγκας, ο μηχανικός Latino Orsini κατασκεύασε ένα τείχος χαμηλού κόστους στην κορυφή της νησίδας κατά τα έτη 1585 και 1586. Στη συνέχεια έκλεισε τον κατεστραμμένο περίβολό του με έναν λοξό τοίχο στα νοτιοδυτικά, προς τον Προμαχώνα Τιέπολο, και έναν στα βορειοανατολικά προς την ανοιχτή θάλασσα. Αυτό έγινε για να προστατευθεί η νησίδα από πιθανές επιθέσεις του πυροβολικού. Από το έτος 1586 ξεκινά μια χρονική περίοδος η οποία διακρίνεται για τις νέες διαφωνίες μεταξύ των βενετικών αρχών σχετικά με την ολοκλήρωση του σχήματος του κάστρου. Αυτή η φάση διαρκεί μέχρι το έτος 1601. Στη συνέχεια εισερχόμαστε σε μια περίοδο απάθειας από την πλευρά της

ενετικής κυβέρνησης, η οποία οδήγησε ακόμη και σε σημαντικές ζημιές στο ίδιο το οχυρό (Αρακαδάκη, 1996:79).

Με την έναρξη του Κρητικού Πολέμου (1645), αυτή η αδιαφορία ανατρέπεται και το ενδιαφέρον των Ενετών για το κάστρο της Σπιναλόγκας αναζωπυρώνεται. Κατά συνέπεια, το έτος 1653 αποφασίστηκε να γίνουν πρόσθετες εργασίες βελτίωσης των οχυρώσεων εκεί. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν σταδιακά μεταξύ των ετών 1654 και 1659 με μεγάλη δυσκολία, λόγω της αδυναμίας εξασφάλισης πόρων, κυρίως εργατικού δυναμικού εξ αιτίας των συνεχιζόμενων πολεμικών συγκρούσεων στην Κρήτη. Στο πλαίσιο αυτών των εργασιών, η περίμετρος του περιβόλου αυξήθηκε στο τελικό του ύψος, υψώθηκαν τοίχοι και επιχώσεις και προστέθηκαν ανοιχτές θυρίδες πυροβόλων στις διάφορες άμυνες (Μαλτέζου, 2020).

Ο Χάνδακας είναι ο τόπος όπου γράφεται το τελευταίο κεφάλαιο του έργου που είναι γνωστό ως το Βασίλειο της Κρήτης. Από το 1648, η υπόλοιπη Κρήτη διοικείται από τους Τούρκους, επομένως ο Χάνδακας είναι το μόνο μέρος της Κρήτης που παραμένει ανεξάρτητο. Στις 16 Σεπτεμβρίου 1669, το σύμφωνο για την παράδοση της πόλης υπογράφηκε από τον αρχιστράτηγο Φραντσέσκο Μοροζίνι. Αυτό το γεγονός ακολούθησε μια θλιβερή πολιορκία που κράτησε για 18 ολόκληρα χρόνια. Οι Τούρκοι κατακτητές ανέλαβαν τον έλεγχο ολόκληρου του νησιού της Κρήτης, συμπεριλαμβανομένου του Μεγάλου Κάστρου. Ωστόσο, υπήρχε μια μοναδική διάταξη που περιλαμβανόταν στο σύμφωνο. Μετά από μια σειρά επίπονων συνομιλιών, οι Ενετοί κατάφεραν να διατηρήσουν τον έλεγχο των τριών παράκτιων οχυρών: της Σούδας, της Γραμβούσας και της Σπιναλόγκας. Στην πραγματικότητα, κατάφεραν να αποκτήσουν μια πρωτόγονη ενδοχώρα για καθένα από αυτά, και κατάφεραν να διατηρήσουν τον έλεγχο μιας περιμετρικής ζώνης που ήταν πέντε μίλια πλάτος και συνδεδεμένη με τη γύρω περιοχή. Το γεγονός ότι η ζώνη αυτή περιλάμβανε ολόκληρη τη Σπιναλόγκα και τη χερσόνησο της Κολοκυθάς, για τη Σπιναλόγκα είναι γεγονός που έχει μεγάλη σημασία. Η σημασία έγκειται στο ότι πλέον η Σπιναλόγκα πλέον παίρνει μορφή μικρής πόλης και έχει σύνδεση με τη γύρω περιοχή, γεγονός που την καθιστά εν μέρει αυτόνομη (Παπαθανασίου, 2022).

Πλέον γίνεται λόγος για μια άλλη περίοδο, την αναφερόμενη ως Τουρκοκρατία. Στα τέλη Ιουνίου του 1715 οι Τούρκοι άρχισαν την πολιορκία της ακρόπολης της Σπιναλόγκας. Μετά από την τρίμηνη πολιορκία, κατά την οποία όλα τα αποθέματα τροφίμων του κάστρου εξαντλήθηκαν, η ακρόπολη τελικά παραδόθηκε στον Καπουδάν Πασά από τον προγνώστη φρουρίου, Zuan Francesco Gustiniani. Κάθε βενετός κάτοικος του οχυρού είχε την επιλογή σύμφωνα με τους όρους του συμφώνου της παράδοσης, είτε να φύγει από το νησί με την περιουσία του είτε να μείνει εκεί ως

υποτελής του Σουλτάνου. Επιπλέον, δόθηκαν διαβεβαιώσεις για την ασφαλή εκκένωση της ενετικής φρουράς από το κάστρο, καθώς και το δικαίωμα σε όσους χριστιανούς παρέμειναν στην ακρόπολη να διατηρούν ορθόδοξη εκκλησία και να λατρεύουν τη θρησκεία τους. Η Συνθήκη του Πασσάροβιτς υπογράφηκε το 1718 και πλέον η νησίδα Σπιναλόγκα καταχωρήθηκε επίσημα στον Σουλτάνο (Αρακαδάκη,1996:45-46).

Σε όλη τη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα η Σπιναλόγκα ήταν ένα οχυρό που είχε και κάποια στρατιωτική σημασία. Υπήρξε περίοδος που το νησάκι φιλοξενούσε μια φρουρά περίπου 200 ατόμων, καθώς και μουσουλμανικές οικογένειες. Η παρουσία Οθωμανών κατοίκων στο νησί αποτελούσε έναν τρόπο ενίσχυσης της κυριαρχίας των Οθωμανών στην περιοχή. Ως αποτέλεσμα, ένα μικροσκοπικό χωριό με φρουρά ιδρύθηκε στη Σπιναλόγκα, και κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, το νησί αποκόπηκε ακόμη περισσότερο από τον υπόλοιπο κόσμο, αφού χρησιμοποιήθηκε, επίσης, ως τόπος φυλάκισης και εξορίας. Κατά την απογραφή που έγινε το 1821 στη Σπιναλόγκα, καταμετρήθηκαν περίπου 250 άτομα, συνολικά 50 οικογένειες. Αυτή την εποχή, η Σπιναλόγκα απέκτησε μια ιδιαίτερα δυσμενή φήμη. Η τουρκική φρουρά, η οποία αποτελούνταν ως επί το πλείστον από γενίτσαρους, πέρασε από το νησί στην απέναντι περιοχή και διέπραξε φρικτές πράξεις βίας και βίας κατά των ζώων (Αρακαδάκη 1996:171).

Από τα μέσα του 19ου αιώνα, η Σπιναλόγκα αρχίζει να γνωρίζει μια σημαντική αύξηση στο μέγεθος του πληθυσμού της. Για την ακρίβεια, στον αυτοδιοικούμενο Δήμο Σπιναλόγκας το έτος 1890 καταγράφηκαν συνολικά 1.112 άτομα (227 οικογένειες). Στην πραγματικότητα, η Σπιναλόγκα κατοικείται αποκλειστικά από μουσουλμάνους, γεγονός που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη γενικά ειρηνική συμβίωση χριστιανών και μουσουλμάνων που παρατηρείται στην υπόλοιπη Κρήτη. Το νησάκι έγινε τελικά ο σημαντικότερος μουσουλμανικός κόμβος σε όλο το Μεραμπέλο. Ήταν έδρα ενός οθωμανικού σχολείου και χρησίμευε ως έδρα πολλών επιχειρήσεων (Μόσχοβη, 2008:Α).

Η αγορά είχε περίπου 27 καταστήματα λιανικής πώλησης, αρτοποιεία, κρεοπωλεία, τσαγκαράδικα, ραφεία, έπιπλα, καπνοπωλεία και κρεοπωλεία. Ο περίπατος στη Σπιναλόγκα επιτρέπει στον επισκέπτη να αναγνωρίσει κάποια από τα οικήματα που είχαν τη λειτουργία των προαναφερθέντων καταστημάτων καθώς υπάρχουν εντός τους απομεινάρια από εργαλεία, πάγκους εργασίας και άλλα αντικείμενα που παραπέμουν σε συγκεκριμένες εμπορικές δραστηριότητες. Η κύρια απασχόληση των κατοίκων της ήταν το εμπόριο και η ναυτιλία και βιοπορίζονταν κυρίως, από τα αγαθά που παράγονται στην περιοχή, όπως ελαιόλαδο, αμύγδαλα, χαρούπια, ελιές, μέλι, αλάτι. Σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ο λαός διατήρησε την αυστηρή προσήλωσή

του στην πίστη του Ισλάμ. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης που έγινε το 1897, χριστιανοί αντάρτες πολιορκήσαν το νησί και το βομβάρδισαν (Μόσχοβη, 2008:A).

Αυτή την περίοδο, η Σπιναλόγκα συγκέντρωνε σημαντικό αριθμό δημόσιων κτιρίων. Χρησιμοποιώντας τη δεύτερη είσοδο του κάστρου, δημιουργήθηκε μια αγορά στο τμήμα του κεντρικού δρόμου που βρίσκεται πιο νότια, και επεκτάθηκε μέχρι την άκρη του νερού στη νότια προβλήτα (Αρακαδάκη,1996:45-46).

Στα σκοτεινά χρόνια του τουρκικού αποικισμού στην Κρήτη, η Σπιναλόγκα χρησιμοποιήθηκε ως ορμητήριο από τους Γενίτσαρους, οι οποίοι ήταν περιβόητοι για τις βάνουσες και βίαιες πράξεις τους. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Σπιναλόγκα να καταστεί τόπος που προκαλούσε αποστροφή και περιφρόνηση στην κρητική κοινότητα. Η αρνητική ενέργεια που περιβάλλει το νησί εξακολούθησε να διατηρείται και μετά τον τουρκικό αποικισμό. Ωστόσο, πλέον, αντί να παρέχει προστασία από τους εχθρούς, τώρα προστατεύει τους μουσουλμάνους κατοίκους της από τον ίδιο τον κρητικό λαό, που έχει υποταχθεί και υποδουλωθεί. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απομόνωση της Σπιναλόγκας, αποκόποντάς την από τη γύρω περιοχή. Στο παρελθόν ήταν μια ακμάζουσα κοινότητα με ένα πολυσύχναστο εμπορικό λιμάνι, αλλά με την πάροδο του χρόνου, έγινε σύμβολο δήμευσης και αιματοχυσίας. (Αρακαδάκη,1996:45-46).

Στο κεφάλαιο αυτό, κρίθηκε σημαντικό, προκειμένου να κατανοήσουμε τον τον λόγο που όταν «ξέσπασε» η λέπρα η Σπιναλόγκα μπόρεσε να λειτουργήσει ως χώρος απομόνωσης για τους αρρώστους, να γίνουν κατανοητά τα ακόλουθα δεδομένα: α) η στρατηγική θέση της Κρήτης γενικότερα, αλλά και της Σπιναλόγκας ειδικότερα και β) ο καθοριστικός ρόλος του γεωγραφικού ανάγλυφου, το πώς, δηλαδή, λόγω του ορεινού και βραχώδους χαρακτήρα της, η βραχονησίδα αυτή ήταν σχετικά αναξιοποίητη για πολλά χρόνια (Στεφανογιάννης, 2016).

Τον 18ο αιώνα εκδηλώθηκε στο νησί η λέπρα, μια χρόνια βακτηριακή λοίμωξη. Τα κόκκινα σημάδια στο σώμα των λεπρών θεωρούνταν σημάδια θεϊκού θυμού, υποδεικνύοντας τιμωρία για ανήθικη συμπεριφορά ή βλασφημία. Οι άνθρωποι πίστευαν ότι η παραμορφωμένη εμφάνιση των λεπρών ήταν αποτέλεσμα της προηγούμενης αμαρτωλής ζωής τους και όχι ασθένεια. Οι ασθενείς ήταν κοινωνικά περιθωριοποιημένοι αλλά όχι απομονωμένοι, καθώς δεν υπήρχε κατανόηση της μεταδοτικής φύσης της λέπρας εκείνη την εποχή (Κόκκινος, 2021:480).

Οι λεπροί είτε απουσίαζαν από την κοινοτική ζωή είτε ζούσαν με την οικογένειά τους, η οποία - μαζί με τους ντόπιους ιερείς - ήταν υπεύθυνη για τη φροντίδα και τη θεραπεία τους. Η απομόνωση, αλλά όχι ο εγκλεισμός, συνέβη γύρω στα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα. Μόλις οι λεπροί εμφάνιζαν τα τρομερά συμπτώματα της αρρώστιας, εξορίζονταν από τα σπίτια τους και

κατέφευγαν σε χωριά μικρότερου πληθυσμού στα περίχωρα των μεγάλων πόλεων της Κρήτης, τα γνωστά «λεπροχώρια». Στην Κρήτη υπήρχαν τέσσερις τέτοιοι προορισμοί εγκατάστασης των λεπρών, το Ηράκλειο, τα Χανιά, η Ιεράπετρα και το Ρέθυμνο. Εκεί ζούσαν σε σπηλιές και παράγκες (Στεφανογιάννης, 2016).

Η ασθένεια της λέπρας ήταν πολύ διαδεδομένη στην Κρήτη. Δυστυχώς, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας και της Οθωμανικής περιόδου, δεν υπήρξε σημαντική κρατική μέριμνα για τους ασθενείς. Στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα οι επιστημονικές συζητήσεις γύρω από το θέμα της λέπρας – και όχι μόνο- οδήγησαν στην υιοθέτηση μιας νέας μεθόδου πρόληψης δυσχερών καταστάσεων, η οποία βασίστηκε στον εγκλεισμό. Στις 13 Οκτωβρίου 1904 οι πρώτοι 251 λεπροί από την Κρήτη περιορίστηκαν στο άγονο νησί της Σπιναλόγκας. Οι κανονιστικές ρυθμίσεις που δημιούργησε η Κρητική Πολιτεία και αργότερα η Ελληνική Πολιτεία διέπουν την τότε καθημερινότητα των ασθενών στο ιατρείο λεπρών Σπιναλόγκας (Μηλιαράκη - Μαρκοπούλου, 1995: 143).

Οι λεπροί που έφτασαν εκεί βρέθηκαν ουσιαστικά σε μια άνυδρη βραχονησίδα, εγκλωβισμένοι μέσα σε ένα βενετσιάνικο οχυρό, χωρίς εγκαταστάσεις υγιεινής, χωρίς καλλιεργήσιμη γη και με μοναδικό τους πόρο μια μικρή κρατική επιδότηση. Στον τόπο αυτό υπήρχε μόνο μια φυλακή και ένα υγειονομικό. Για κάθε απόπειρα απόδρασης από εκεί τιμωρούνταν αυστηρά. Κάθε γράμμα που τους αποστελόταν το απολύμαιναν. Στη συνέχεια οι επιστολές ανοίγονταν προκειμένου να διαπιστωθεί αν οι πληροφορίες που διακινούνταν δεν ήταν επιβλαβείς ούτε για τη διοίκηση του νησιού, ούτε για τη γενικότερη εικόνα του λεπροκομείου και συχνά λογοκρίνονταν ανάλογα. Οι λεπροί υποχρεώθηκαν να ζήσουν σε κάποια από τα κατεστραμμένα οθωμανικά σπίτια και να μαζεύουν τα ξύλα από τις εγκαταλελειμμένες κατοικίες γύρω τους για ζεστασιά (Κορνάρος, 2010: 78-81).

Σε αυτό το σημείο, είναι σημαντικό να οριστεί συνοπτικά η νόσος του Hansen, ευρύτερα γνωστή ως λέπρα. Το *Mycobacterium leprae* είναι αυτό που προκαλεί τη λέπρα. Πρόκειται για μια βακτηριακή ασθένεια του δέρματος και των νεύρων γύρω από αυτό η οποία εάν δεν αντιμετωπιστεί σωστά, μπορεί να εξαπλωθεί στα εσωτερικά όργανα. Η λέπρα προσβάλλει άτομα κάθε ηλικίας ωστόσο είναι εξαιρετικά σπάνιο το ενδεχόμενο να νοσήσει από αυτή ένα παιδί μικρότερο των τριών ετών (Χαλκιώτης, 2016: 4).

Είναι πιθανό τα άτομα που έχουν ήδη μολυνθεί από το μυκοβακτηρίδιο της λέπρας να μεταδώσουν τη λέπρα όντας σε στενή και συχνή επαφή με άλλα μη μολυσμένα άτομα. Τα βακτήρια μπορούν να εισέλθουν στο σώμα μέσω της μύτης ή από κοψίματα ή γρατσουνιές. Ενδεχομένως, η

ασθένεια μπορεί να χρειαστεί για να εκδηλωθεί από 9 μήνες έως 20 χρόνια. Σε περίπτωση που οι ασθενείς που έχουν προσβληθεί με λέπρα δεν λάβουν την κατάλληλη θεραπεία διατηρούν ισχυρή συγκέντρωση μυκοβακτηρίων, κυρίως μέσα στη μύτη τους, με αποτέλεσμα να αποτελούν επικίνδυνη πηγή μόλυνσης για την κοινότητα στην οποία διαβιούν (Χαλκιώτης, 2016: 4).

Μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα (1913) το λεπροκομείο έγινε εθνικό. Η επακόλουθη εισροή λεπρών από όλη την Ελλάδα έκανε τη ζωή στο νησί ακόμη πιο δυσάρεστη. Εκτός από κάποιες ιστορίες δημοσιευμένες στις τοπικές εφημερίδες, υπήρχε ευρεία απάθεια για το θέμα των λεπρών και των συνθηκών της ζωής τους. Η Σπιναλόγκα είχε μετατραπεί σε έναν «κόσμο ακινησίας» (Δανδουλάκης, 1993: 129-134).

Το 1954, η ελληνική κυβέρνηση λίγα χρόνια πριν κλείσει το Κέντρο Λεπρών (1957) θέλησε να αλλάξει το όνομα της Σπιναλόγκας. Δημοσιεύτηκε ένα Βασιλικό Διάταγμα που πρότεινε την αλλαγή του ονόματος, αλλά δεν είναι σαφές αν όντως υλοποιήθηκε η πρόταση αυτή. Σύμφωνα με την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως που δημοσιεύτηκε στις 30 Απριλίου 1954, η προτεινόμενη ονομασία ήταν «Καλυδών». Ωστόσο, η Σπιναλόγκα συνέχιζε να λέγεται με το αρχικό της όνομα στα επίσημα έγγραφα και στις καθημερινές συνομιλίες (ΦΕΚ 91 30-4-1954).

Το 1976, σε ένα πλαίσιο πρόθεσης ανάδειξης της ιστορικής της σημασίας, το Υπουργείο Πολιτισμού ανακήρυξε τη Σπιναλόγκα «αρχαιολογικό χώρο». Η θεσμική αυτή πρωτοβουλία επικεντρώθηκε στη διατήρηση των βενετσιάνικων και τουρκικών δομών, ενώ αγνοήθηκε η περίοδος που το νησί κατοικούνταν από λεπρούς. Έγιναν κάποιες εργασίες αποκατάστασης, αλλά η έλλειψη χρηματοδότησης εμπόδισε σημαντικές βελτιώσεις στην επιδεινωμένη κατάσταση του νησιού.

3.2. Το πρόσωπο του άλλου.... Η περίπτωση της Σπιναλόγκας

« Πιστεύω ακράδαντα πως κάποια μέρα όταν ο ανθρωπισμός θα επικρατήσει πάνω στη γη, η δικαιοσύνη θα αποδοθεί επανορθώνοντας τις θανάσιμες παραλήψεις και πράξεις των ανθρώπων, ηθελημένες ή αθέλητες. Και τότε, όπως οι αληθινοί και τίμιοι άνθρωποι πηγαίνουν στο Νταχάου – Αουσβιτς κ.λπ. και γονατίζουν και με τα δάκρυά τους προσπαθούν να ξεπλύνουν την ντροπή για ό,τι έγινε εκεί. Το ίδιο θα γίνει και στο μικρό νησάκι της Σπιναλόγκας, που το καθηγίασαν αφανείς μάρτυρες και ήρωες, οι δυστυχημένοι χανσενικοί.»
Ρεμουντάκης Επαμεινώνδας, χανσενικός.

Η προσπάθεια προσέγγισης του προσώπου του «άλλου» αποτελεί έναν τρόπο κοινωνικής ανάλυσης των ανθρώπων. Πρόκειται για μια πολυσύνθετη διαδικασία η οποία σχετίζεται με το πώς οι άνθρωποι βλέπουν ο ένας τον άλλο. Ιστορικά, κατά την αρχαιότητα ως «άλλοι» αναγνωρίζονταν όσοι ανήκαν σε μη ελληνικά φύλα ή/και κατοικούσαν εκτός του ελλαδικού χώρου. Η συγκεκριμένη διάκριση διατηρήθηκε και μεταγενέστερα. Για παράδειγμα, ιστορικά ο όρος «άλλος», συχνά αναφερόταν σε ανθρώπους που ανήκαν σε βαλκανικές φυλές, όπως οι Αλβανοί, οι Βούλγαροι και άλλοι γειτονικοί λαοί. Γίνεται φανερό ότι διαχρονικά οι «άλλοι» υφίσταντο τόσο φυλετικές όσο και τοπικές-χωρικές διακρίσεις. (Bonidis,2013). Μελετώντας το «πρόσωπο του άλλου», ουσιαστικά, θα πρέπει να αναφέρουμε το πώς εμείς οι άνθρωποι, βλέπουμε τους άλλους ανθρώπους γύρω μας, τους ανθρώπους που ζουν στον τόπο μας, στη γειτονιά μας, στη διπλανή μας πόρτα. Έτσι λοιπόν, αναφορικά με το λεπροκομείο της Σπιναλόγκας θα εξεταστεί στην παρούσα εργασία το πρόσωπο του «άλλου», εντός του στενού κοινωνικού περιβάλλοντος της Κρήτης. Συγκεκριμένα, θα γίνει λόγος για το πώς οι λεπροί τέθηκαν στο περιθώριο λόγω της ασθένειας από την οποία προσβλήθηκαν. Επίσης, κρίνεται σημαντικό να αναφερθούμε στις διαδικασίες που ακολούθησε η πολιτεία προκειμένου να τους αφαιρέσει δικαιώματα και να τους επιβάλλει υποχρεώσεις, τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οι άνθρωποι τελικά οδηγήθηκαν στον εγκλεισμό και το πώς λειτούργησε η τοπική κοινωνία απέναντι στους συγκεκριμένους ανθρώπους.

Δεν είναι λίγα τα κείμενα, που αναφέρονται στην περίπτωση της Σπιναλόγκας και στον βάνουσο τρόπο αποκλεισμού των ανθρώπων εκεί. Έχει σημασία να αναφερθεί ότι ο μικρόκοσμος της Σπιναλόγκας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η κατάσταση που επικράτησε στην Ελλάδα μετά τη μικρασιατική καταστροφή και των αποτελεσμάτων που αυτή επέφερε. Σε πολλά, λοιπόν, κείμενα, αναφέρονται «οι άλλοι», ως επικίνδυνοι και ως άνθρωποι που θα πρέπει η πολιτεία να λάβει διαφορετικά μέτρα για αυτούς. (Κόκκινος, 2021:490).

Συγκεκριμένα, η μετάβαση από πιο παραδοσιακές σε πιο σύγχρονες μορφές κοινωνικής δομής απαιτούσε τελικά αναδιοργανώσεις στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν, ερμηνεύονταν

και αντιμετωπίζονταν γενικά οι ασθένειες. Η λέπρα ειδικότερα και η αρρώστια γενικότερα, μαζί με μια σειρά από άλλα κοινωνικά φαινόμενα άρχισαν με τον καιρό να γίνονται κατανοητά και να αντιμετωπίζονται με πιο λογικό τρόπο τόσο από την κυβέρνηση όσο και από τον γενικό πληθυσμό. Αρχικά, η λειτουργία της ιατρικής επιστήμης περιοριζόταν μόνο στην πιστοποίηση της πάθησης. Το υπόλοιπο έργο έγινε από το κράτος με τη βοήθεια της αστυνομίας. Σταδιακά, το καθήκον της αντιμετώπισης της λέπρας πέρασε στον χώρο της ιατρικής επιστήμης. Η λέπρα εξελίχθηκε από το κοινωνικό στίγμα και την απομόνωση στην ιατρική αναγνώριση. Αρχικά, κατανοήθηκε ως νόσος που χρήζει ίαση, οδηγώντας συχνά σε εγκλεισμό. Με τον καιρό, η ιατρική κατανόηση αυξήθηκε, προκαλώντας την ανάπτυξη θεραπειάς. «Πιστοποιημένοι» από την ιατρική κοινότητα, οι λεπροί συλλαμβάνονται και οδηγούνται, συχνά βίαια, φορώντας χειροπέδες, σε έναν χώρο – νησί απομόνωσης. Θα μπορούσε να θεωρηθεί από κάποιους, ως ένα είδος φυλάκισης, για ένα έγκλημα το οποίο, οι άνθρωποι αυτοί δεν ευθύνονταν (Σαββάκης, 2008: 74-75).

Η σκληρή μεταχείριση των λεπρών από την κυβέρνηση είχε ως αποτέλεσμα τον αυξημένο κοινωνικό στιγματισμό και την περιθωριοποίησή τους. Η λέπρα έγινε μια «κοινωνική ασθένεια» που διαμόρφωσε την κοινωνία δημιουργώντας ένα διαχωρισμό μεταξύ των υγιών και των ασθενών. Η ασθένεια χρησίμευσε ως καθρέφτης μέσω του οποίου μια υγιής κοινωνία μπορούσε να αντανακλάται στους δικούς της περιορισμούς και κανόνες, καθιστώντας την μια σημαντική πτυχή της κοινωνικής ταυτότητας (Σαββάκης, 2008: 74-75).

Μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα οι λεπροί αναγκάζονταν να περιοριστούν σε μια υποτυπώδη εξορία είτε να οδηγηθούν σε οχυρά νοσοκομεία, με το πρόσχημα της εξάλειψης της μεταδοτικότητας και της απόσυρσης του επιδημιολογικού φορτίου από τον υπόλοιπο κοινωνικό ιστό. Η Χίος, η Σπιναλόγκα και ο «Λεπροσταθμός Αθηνών» που κατασκευάστηκε το 1929 και εντάχθηκε στο Δημόσιο Νοσοκομείο Λοιμωξιολογίας Αθηνών στην Αγία Βαρβάρα, ήταν τόποι αποκλειστικά προορισμένοι για την αντιμετώπιση ασθενών με λέπρα στην Ελλάδα (Newsroom Καθημερινή, 2019). Επομένως, αυτή η στρατηγική της απομόνωσης ήταν μια πάγια πανελλαδική κυβερνητική πρακτική, μια συνθήκη στον βωμό της προσπάθειας για την αποφυγή εξάπλωσης της ασθένειας και ανάδειξής της σε πανδημία.

Τη δεκαετία του 1930 εφαρμόστηκαν συγκεκριμένα μέτρα για την περιθωριοποίηση των κατοίκων της Σπιναλόγκας και άλλων χώρων συγκέντρωσης λεπρών. Μεταξύ άλλων προβλέφθηκε η στέρησή τους από σημαντικά ανθρώπινα δικαιώματα, όπως η απαγόρευση του γάμου και η αναγκαστική στειρώση τόσο ανδρών όσο και γυναικών για την πρόληψη της γέννησης παιδιών με λέπρα. Μερικοί λεπροί υποβλήθηκαν πρόθυμα σε στειρώση, ενώ άλλοι εξαναγκάστηκαν από το

κράτος. Συγκλονιστικό είναι το γεγονός ότι καταγράφονται ακόμη και περιπτώσεις όπου νεογέννητα παιδιά «εξοντώθηκαν» για να αποτραπεί η αύξηση του πληθυσμού της λέπρας. (Κόκκινος,2021:487). Σύμφωνα με τη Βίβλο, μάλιστα, η λέπρα θεωρείται αναπόφευκτη απόρροια αμαρτημάτων του ασθενή ή των προγόνων του (Λεκάκης,2023:38).

Αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης ήταν εμφανές ότι λόγω του μεγάλου αριθμού ασθενών, πολλά άτομα αναγκάζονταν να ζουν μαζί σε μικρούς χώρους που προορίζονταν για πολύ λιγότερους ενοίκους. Αυτό οδήγησε σε μια αίσθηση εξαθλίωσης και έλλειψης ιδιωτικότητας. Αυτές οι περιστάσεις αφορούσαν ξεκάθαρα την στέρηση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων στη συντροφικότητα, την ιδιωτική ζωή και την αναπαραγωγή (Σαββάκης, 2008:93).

Τομή αποτελεί το πολύ σημαντικό ΦΕΚ 258 Α' που δημοσιεύτηκε στις 23/09/1955 στο οποίο εντάσσεται ο Νόμος 3369. Σύμφωνα με αυτόν, η λέπρα αντιμετωπίζεται πλήρως ως ασθένεια, και όχι ως συμφορά ή νέμεσις που έπεσε στους ανθρώπους λόγω των αμαρτιών που είχαν διαπράξει. Έτσι, αίρεται και η άποψη των υγιών, ότι οι «άλλοι» είναι άνθρωποι κατώτεροι, αμαρτωλοί και υπεύθυνοι για τα δεινά που τους βρήκαν (ΦΕΚ 258 Α/ 23/09/1955).

Έχει σημασία, όπως ήδη αναφέραμε, να εξετάσουμε το πώς η τοπική κοινωνία αντιμετώπιζε τους ασθενείς της Σπιναλόγκας. Οι κάτοικοι της Πλάκας, του χωριού απέναντι από το μικρό νησί, έβλεπαν με αποτροπιασμό τους κατοίκους του εξαιτίας του φόβου της μετάδοσης ασθενειών. Οι κάτοικοι της Σπιναλόγκας, από τη μεριά τους, έβλεπαν τους Πλακιώτες και γενικά τους Κρητικούς με ζήλεια γιατί εκείνοι απολάμβαναν μια υγιή ζωή χωρίς περιορισμούς. Υπήρχε μια αίσθηση αντιπαλότητας και εχθρότητας μεταξύ των δύο ομάδων. Οι κάτοικοι της Κρήτης αντιλαμβάνονταν γενικά τη Σπιναλόγκα ως ένα μέρος όπου δεν θα ήθελαν για κανένα λόγο να βρεθούν εκεί, ενώ οι κάτοικοι της Σπιναλόγκας έβλεπαν την Κρήτη ως τον τόπο όπου επιθυμούσαν διακαώς να επιστρέψουν. (Σαββάκης, 2008: 74 -75). Ο λεπρός ως εύκολα διακρινόμενος από την ομάδα των «υγιών», θεωρείται ως «δημόσιος κίνδυνος» και «εσωτερικός εχθρός». Το κοινωνικό στίγμα οδηγεί σε δια βίου εξορία τον λεπρό αλλά αναγκάζει και όλη την οικογένειά του σε κοινωνική καραντίνα εφ' όρου ζωής. Κανείς δεν ήθελε επαφή με λεπρόσογα (Λεκάκης,2023: 41-42).

Τα χαρακτηριστικά, που οι κάτοικοι της Κρήτης, προσέδιδαν στους συγκεκριμένους «άλλους» ήταν κυρίως αρνητικά. Η μέθη και ο καυγός είναι δύο από αυτά. Η κατανάλωση αλκοόλ και γενικά τα αποτελέσματα αυτού, είχαν επιπτώσεις τόσο στην υγεία των λεπρών, όσο και στην συμπεριφορά τους. Η καθημερινότητα στην Σπιναλόγκα ήταν πολύ συγκεκριμένη και περιορισμένη,

έτσι η κατανάλωση αλκοόλ ήταν μια μορφή διασκέδασης, την οποία συχνά επέλεγαν οι κάτοικοι. Ο καυγάζ, αντίδραση που οδηγούσε σε ακόμα μεγαλύτερη περιθωριοποίηση, ήταν αποτέλεσμα της ανεργίας, της έλλειψης ενδιαφερόντων και της αδράνειας. Οι δυσάρεστες καταστάσεις, οργής και θυμού ήταν ένα στοιχείο της καθημερινότητας εκεί, ένα από τα πολλά χαρακτηριστικά με αρνητική χροιά που αποδίδονταν στους λεπρούς κατοίκους της Σπιναλόγκας (Σαββάκης, 2008: 74 -75).

Οι μη ασθενείς από τη νόσο της λέπρας, κάτοικοι της Κρήτης επικεντρώνονταν περισσότερο στα εμφανισιακά χαρακτηριστικά της νόσου και με βάση αυτά έκριναν τους νοσούντες. Η προσβολή της αισθητικής τους ήταν ένα από τα συχνά παράπονα τους. Είναι γνωστό πως η νόσος της λέπρας δημιουργούσε παραμορφώσεις στα άκρα των νοσούντων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το πρόσωπό τους πολλές φορές παραμορφώνονταν και γέμιζε σημάδια, εικόνα η οποία ήταν αποκρουστική για τους μη νοσούντες. Έτσι, η απαίτηση τους για περιθωριοποίηση των λεπρών, δεν ήταν ζήτημα απλώς υγειονομικό αλλά και αισθητικό. Η όψη των λεπρών ήταν μια σταγόνα αρνητικού στίγματος, στο ποτήρι των αρνητικών χαρακτηριστικών που οι υγιείς προσέδιδαν στους «άλλους» (Σαββάκης, 2008: 74).

Από την άλλη πλευρά, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι στο πρόσωπο των Κρητικών που δε ζούσαν στη Σπιναλόγκα οι λεπροί προσέδιδαν αρνητικά στοιχεία όπως τον πονηρό τρόπο συμπεριφοράς των εμπόρων. Υπήρξαν πηγές με γλαφυρές περιγραφές της αμείλικτης και φιλοχρήματης συμπεριφοράς τόσο των εμπόρων λιανικής που έφερναν στο νησί τρόφιμα ή ρούχα, όσο και των εμπόρων με ψυχαγωγικό αντικείμενο ή με αντικείμενο πανηγυρικού χαρακτήρα όπως ήταν μια θεατρική παράσταση (Σαββάκης, 2008: 74- 75). Οι λεπροί διαπίστωναν σε αυτούς ανθρώπους τη στυγνή εκμετάλλευση καθώς τους ζητούσαν υπέρογκα χρηματικά ποσά για την αγορά τροφίμων ή ειδών πρώτης ανάγκης ή ακόμα και για την παροχή ψυχαγωγίας. Καταλάβαιναν ότι όχι μόνο δεν έδειχναν κάποια ευσπλαχνία και συμπόνια για την ασθένεια τους αλλά, αντίθετα, εκμεταλλεύονταν τον εγκλεισμό τους. Όπως ήταν αναμενόμενο η συμπεριφορά αυτή δημιουργούσε εχθρότητα, μίσος και θυμό απέναντι σε αυτούς τους «άλλους».

Οι Κρητικοί /ιές που οδηγούνταν στην Σπιναλόγκα άφηναν πίσω τους οικογένειες, φίλους και συγγενείς για τους οποίους εκδήλωναν συναισθήματα μεγάλης αγάπης. Ωστόσο, οι οικείοι τους παρόλο που δεν διακατέχονταν από αρνητικά συναισθήματα για αυτούς, εξαιτίας του φόβου μετάδοσης της ασθένειας και της έλλειψης αποτελεσματικής θεραπείας, δεν έπαυαν και εκείνοι να βλέπουν τους χανσενικούς ασθενείς ως μία πολύ σοβαρή απειλή. (Σαββάκης, 2008: 74-75).

Η νήσος Σπιναλόγκα διαμορφώθηκε στο πέρασμα των χρόνων ως ένας τόπος ιστορικής μνήμης με πολλαπλά παρελθόντα. Παρελθόντα που περιλαμβάνουν κρατική βία, κοινωνική αποτυχία και

περιθωριοποίηση επίφοβων και επικίνδυνων υπάρξεων. Η διαχείριση των λεπρών της Σπιναλόγκας, και όχι μόνο αυτών, αποτελεί βιοπολιτικό εργαλείο ελέγχου και εξάλειψης κοινωνικά στιγματισμένων πολιτών (Λεκάκης,2023:49). Είναι γεγονός ότι οι ελάχιστονες αναγνώσεις των πολλαπλών παρελθόντων της νήσου Σπιναλόγκας οδήγησαν σε επιφανειακή εμπορευματοποίηση της νήσου. Ο περίπατος στα δρομάκια του νησιού χαρακτηρίζεται από πλήρη σιωπή σχετικά με την ιστορία του νησιού με εξαίρεση λίγες τυπικές υπομνηματικές πινακίδες. Επομένως, αξίζει να αναφερθεί πως ο ιστορικός ρόλος της Σπιναλόγκας δεν έχει αναδειχθεί έως σήμερα επαρκώς. Η επίσκεψη εκεί επιτρέπει στον επισκέπτη να καταλήξει στο ότι η ιστορική πλαισίωση είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη, ενώ οι ενέργειες που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο των γυρισμάτων της σειράς «Το νησί», αλλοίωσε σημαντικά την εικόνα του χώρου.

4.Ψυχιατρείο Λέρου

Η Λέρος ανήκει στα Δωδεκάνησα και βρίσκεται βορειοδυτικά της Καλύμνου, της οποίας αποτελεί συνέχεια (Τεγόπουλος & Μανιατέας, 1996). Το νησί αυτό, όπως θα παρατεθεί στη συνέχεια, στο πέρασμα των χρόνων συγκεντρώνει και μαρτυρά σημάδια της δικής του ιστορίας, συνδεδεμένα πάντα με την γενική εικόνα της ιστορίας του ελλαδικού χώρου. Αντικείμενο μελέτης στην παρούσα εργασία αποτελεί το ψυχιατρείο Λέρου, το οποίο βρίσκεται στη περιοχή Λέπιδα. Θα εξετάσουμε την πορεία του κτιριακού αυτού συγκροτήματος μέσα στον χρόνο και τις σημασιοδοτήσεις – ανασηματοδοτήσεις που εγκιβωτίζονται σε αυτό.

4.1.Ιστορικό Πλαίσιο

4.1.1.Ιταλική Περίοδος, 1923-1947

Ο στρατηγικός ρόλος της γεωγραφικής θέσης της Λέρου, δεν έμεινε απαρατήρητος από τις ιταλικές δυνάμεις. Η ιταλική εμπλοκή στην κυριαρχία των Δωδεκανήσων ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 1911, με το ξέσπασμα του ιταλο-τουρκικού πολέμου, καθώς οι ιταλικές δυνάμεις στόχευαν στην κατάληψη της Τριπολίτιδας και της Κυρηναϊκής. Στο πλαίσιο του πολέμου αυτού, η Ιταλία θέλοντας

να προκαλέσει αντιπερισπασμό στις δυνάμεις των εχθρών και να εμποδίσει την αποστολή ενισχύσεων από τις μικρασιατικές ακτές, μετέφερε το 1912 τον πόλεμο στο Αιγαίο (Κολώνας,2002:8).

Επομένως, ενώ τα Δωδεκάνησα διοικητικά θεωρούνταν τουρκική επαρχία, τον Μάιο του 1912 τέθηκαν υπό «προσωρινή» ιταλική κατοχή, λόγω της εμπόλεμης κατάστασης, που αποσκοπούσε αρχικά στην αποφυγή αναταραχών από τον τοπικό πληθυσμό. Έπειτα από την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, στις 10 Αυγούστου 1920,¹ και σύμφωνα με το άρθρο 122, η Τουρκία παραιτήθηκε των κυριαρχικών της δικαιωμάτων υπέρ της Ιταλίας. Την ίδια μέρα υπογράφηκε ελληνοϊταλική συνθήκη, σύμφωνα με την οποία τα Δωδεκάνησα - εκτός από τη Ρόδο - παραχωρήθηκαν από την Ιταλία στην Ελλάδα (Παναγιωτόπουλος, 2000). Ωστόσο, έπειτα από τη μικρασιατική καταστροφή, η Ιταλία καταγγέλλοντας τη Συνθήκη των Σεβρών κατόρθωσε τον Ιούλιο του 1923 με την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης² να κατοχυρώσει οριστικά τα Δωδεκάνησα χωρίς πρόβλεψη για δυνατότητα αυτοδιάθεσης (Παραδέλλης,1999:43).

Συνεπώς, στα Δωδεκάνησα από το 1923 έως το 1943, η ιταλοκρατούμενη περίοδος χαρακτηριζόταν από την προσπάθεια εξιταλισμού του τρόπου ζωής των κατοίκων σε δημόσιο επίπεδο. Σε αυτό το πλαίσιο επιχειρήθηκαν παρεμβάσεις στην παιδεία, στην οικονομία και στη φορολογία οι οποίες στόχευαν στον περιορισμό του ελληνικού στοιχείου. Επιπροσθέτως, καταργήθηκαν τα προνόμια της Τουρκοκρατίας και οι ντόπιοι αποκλείστηκαν από τη συμμετοχή σε δικαστικά και διοικητικά ζητήματα. Από το 1937 μάλιστα, δεν υφίστατο πλέον η εκλογή των δημάρχων αλλά διορισμός τους από τον γενικό διοικητή, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα, τα νησιά του Αιγαίου να αποτελούν πια ιταλική επαρχία (Τερκενλή, 1996:104).

Η ισχυρή γεωγραφική – στρατηγική θέση του νησιού της Λέρου ήταν ο βασικός παράγοντας που ώθησε τους Ιταλούς να το επιλέξουν, προκειμένου να φιλοξενήσει τη βάση του ιταλικού ναυτικού. Στα χρόνια που ακολούθησαν, πραγματοποιήθηκαν μετακινήσεις ιταλικών στρατευμάτων στο νησί. Ως περιοχές για την εγκατάσταση της Βάσης επιλέχθηκαν τα Λέπια και ο Άη Γιώργης λόγω των σημαντικών πλεονεκτημάτων που παρουσίαζε η γεωμορφολογία του κόλπου. Πιο συγκεκριμένα, με την εγκατάσταση μεγάλου αριθμού αντιαεροπορικών μονάδων σε στρατηγικά σημεία διασφαλιζόταν προστασία στη Βάση τόσο από τη θάλασσα όσο και από τον αέρα.

¹“Treaty of Peace with the Turkey, signed at Sevres, August 10, 1920”, Publication of H.M. Stationery Office, no 11, pp. 49 – 51.

²League of Nations, “Treaty of Peace, signed at Lausanne, July 24,1923”. Publication of Treaties and International Engagements registered with the Secretariat of the League of Nations, τεύχος 28, 701, σ. 11 – 114.

Για τη δημιουργία ναυτικής βάσης στην περιοχή του Άη Γιώργη (1926) από την εταιρεία Spraini ξεκίνησε η κατασκευή τμήματος της προκυμαίας, μήκους 95 μέτρων. Το 1935 κατασκευάστηκε, από την εταιρεία FerroBeton, το υπόλοιπο τμήμα της προκυμαίας του Ναυστάθμου ενώ επιχειρήθηκε η προετοιμασία του γηπέδου και η κατασκευή του κτιριακού συγκροτήματος στην περιοχή. Το συγκρότημα περιλάμβανε το διώροφο κτίριο της διαμονής των ναυτών (Caserma Marinai)³ κοντά στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, το τετραώροφο κτίριο που αποτέλεσε στρατώνα για τα πληρώματα των υποβρυχίων (Caserma Sommergibili), υπόστεγα για τα συνεργεία του Ναυστάθμου, αποθήκες και εγκαταστάσεις δεξαμενών καυσίμων που κατασκευάστηκαν από την εταιρεία Savigliano.⁴

Το 1928 τα έργα στη ναυτική βάση ολοκληρώθηκαν, ωστόσο αργότερα συμπληρώθηκαν με νέες κτιριακές εγκαταστάσεις για τις ανάγκες τόσο του Βασιλικού Ναυτικού όσο και για τη στεγαστική κάλυψη των οικογενειών των αξιωματούχων. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα, την επέκταση της επέμβασης των Ιταλών στο βόρειο τμήμα του λιμανιού και έτσι την ίδρυση μιας νέας πόλης, αυτής του Porto Lago (σημερινό Λακκί).

Έπειτα από τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας (8/9/1943), η Λέρος φιλοξένησε όχι μόνο τις ιταλικές αλλά και τις βρετανικές δυνάμεις. Στον μεγάλο βομβαρδισμό, που έλαβε χώρα στις 26 Σεπτεμβρίου 1943, το συγκρότημα της Βάσης βομβαρδίστηκε, με αποτέλεσμα το κομμάτι του συγκροτήματος όπου στεγάζονταν τα πληρώματα των υποβρυχίων (Caserma Sommergibili) να υποστεί μεγάλες ζημιές οι οποίες δεν επισκευάστηκαν ποτέ. Συγκεκριμένα, κατέρρευσε το κεντρικό τμήμα του τρίτου ορόφου και το ένα εκ των δύο κλιμακοστασίων. Το συγκρότημα παρέμεινε στην ίδια κατάσταση κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής (κατάληψη της Λέρου από τους Γερμανούς στο πλαίσιο της επιχείρησης Taifun στις 12 και 16 Νοεμβρίου 1943 έως το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου) (Γκουτίδης, 2006: 8). Στη συνέχεια, τον Μάιο του 1945, η Λέρος πέρασε στις βρετανικές αρχές. Όσοι τεχνικοί απασχολούνταν στα συνεργεία της Βάσης έμειναν χωρίς επάγγελμα, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τα υψηλά επίπεδα ανεργίας και, κατ' επέκταση, την ερήμωση του νησιού. Το διάστημα 1945 – 1947, μοναδική μορφή απασχόλησης των εργατοτεχνιτών αποτελούσε η αποσυναρμολόγηση μηχανολογικών εγκαταστάσεων και η απογύμωση ναρκών και οβίδων με σκοπό την πώληση εκρηκτικού υλικού. «Η Βρετανική Στρατιωτική Διοίκηση Δωδεκανήσου προχώρησε στην καταστροφή του πολεμικού υλικού και των πυροβολαρχιών

³Πρόκειται για τα πληρώματα M.A.S. : Memento Andere Semper

⁴Αρχείο Δημήτρη Ήσυχου. Από την ερευνητική εργασία της Γεωργίας Γράτσου, Αεροναυτική Βάση Gianni Rossetti της ιταλικής διοίκησης Λέρου. Σπουδή στο παλίμψηστο του Ίδρυματισμού, στο Πολυτεχνείο Κρήτης, του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Οκτώβριος 2013, σελ. 22.

ξεπουλώντας “άχρηστο υλικό”» (Γράτσου, 2013:22). Οι ποσότητες υλικών κάθε είδους (επιβατικά και φορτηγά αυτοκίνητα, μηχανήματα οδοποιίας, ανταλλακτικά αυτοκινήτων και μηχανών, σιδηρικά κ.λ.π.) που συγκεντρώθηκαν στα Λέπια ήταν μεγάλες και ξεπουλήθηκαν σε πλειστηριασμούς. Έως το 1947, χρονιά κατά την οποία τα Δωδεκάνησα ενσωματώθηκαν με το ελληνικό κράτος, η Βάση παρέμεινε βομβαρδισμένη και εγκαταλελειμμένη (Γράτσου, 2013:22).

Η ιστορική αυτή χρονική διαδρομή της κατασκευής και της πορείας του κτιριακού συγκροτήματος κατά την ιταλική περίοδο, αποτελεί την αρχή της ιστορίας του Κρατικού Θεραπευτηρίου της Λέρου. Το πλήθος τόσο των κτιριακών εγκαταστάσεων που άφησε η ιταλική περίοδος όσο και η αρχιτεκτονική των κτιρίων αυτών, άφησε έντονα το αποτύπωμα της ιταλικής παρουσίας στο νησί. Αδιαμφισβήτητα, η ύπαρξη των κτιρίων αυτών μαρτυρά τη μνήμη της ιταλικής περιόδου στο νησί και την αρχή της ιστορίας ενός κτιριακού συγκροτήματος που στη συνέχεια θα διαγράψει την πορεία της φιλοξενίας του ανθρώπινου πόνου και του εγκλεισμού. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι ο αρχικός σκοπός δημιουργίας του εν λόγω κτιριακού συγκροτήματος δεν ήταν άλλος από την εξυπηρέτηση των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων κατοχής. Κατά συνέπεια, η χρήση του ως στρατοπέδου δίνει εξ αρχής τη διάσταση του εγκλεισμού.

4.1.2.Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου, 1949-1964

«...Όλη τη ζωή μας από το χάραμα ως τη νύχτα την κανόνιζε ο ήχος της σάλπιγγας.» Απόσπασμα από το βιβλίο “θολός βυθός” του Γιάννη Ατζάκα

Στα μεταπολεμικά χρόνια, το κτιριακό αυτό συγκρότημα απέκτησε νέα χρήση, η οποία σημάδεψε τόσο την τοπική ιστορία του νησιού όσο και την ιστορία ολόκληρης της Ελλάδας. Ο ιταλικός στρατώνας, απέκτησε χαρακτήρα ιδρύματος και φιλοξένησε παιδιά από όλη την Ελλάδα, κυρίως την ηπειρωτική, στο πλαίσιο της επιχείρησης «Σωτηρία των Παιδιών», «υπό την Υψηλή Προστασία της Α.Μ. της Βασιλίσσης Φρειδερίκης» (Βερβενιώτη,2003: 271). Όχι μόνο στη Λέρο αλλά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας υπήρχαν αυτά τα ιδρύματα που είχαν στόχο την απομάκρυνση παιδιών από τις εμπόλεμες περιοχές και τη συγκέντρωσή τους σε παιδουπόλεις, με σκοπό την εκπαίδευση και ανατροφή τους σύμφωνα με τις αντιλήψεις υπέρ του καθεστώτος (**Εικόνα 1**) (Βερβενιώτη, 2003: 271).

Εικόνα 1: Ψηφιοποιημένο απόκομμα εφημερίδας. Φωτογραφικό υλικό από το Συγκρότημα Βασιλικών Τεχνικών Σχολών και την εγκατάσταση παιδιών. Η πρώτη μεταφορά παιδιών από στρατόπεδο της Λάρισας πραγματοποιήθηκε το 1949. (Διαδικτυακή πηγή: <http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=525241>. Ανακτήθηκε 01/11/2022).

Οι καταστροφές που είχε προκαλέσει ο πόλεμος, έκαναν δύσκολη την ανεύρεση κτιριακών υποδομών προκειμένου να φιλοξενηθούν αυτά τα παιδιά. Επομένως, η στέγαση των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών και η εγκατάσταση των παιδιών σε αυτές, αποτέλεσε μια δύσκολη διαδικασία (Βερβενιώτη, 2003:271).

Η επίσκεψη του βασιλικού ζεύγους, του Παύλου Α΄ και της βασίλισσας Φρειδερίκης (Εικόνα 2) στην Λέρο τον Οκτώβριο του 1948, ήταν εκείνη που καθόρισε την επιλογή του νησιού για τη στέγαση του μεγαλύτερου συγκροτήματος Βασιλικών Τεχνικών Σχολών. Ιδρύθηκαν τον Μάρτιο του 1949 και μέσα στον ίδιο χρόνο, πραγματοποιήθηκε η πρώτη μεταφορά παιδιών (ηλικίας 8-18 ετών) με στρατιωτικά καμιόνια από το στρατόπεδο της Λάρισας στον Πειραιά και έπειτα με το πολεμικό πλοίο «Μαχητής» στη Λέρο. Τα παιδιά αυτά προέρχονταν από οικογένειες μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού, συνεπώς ήταν απόγονοι κομμουνιστών, πολιτικών κρατουμένων ή εκτελεσμένων. Η αποβίβασή τους στην βομβαρδισμένη προβλήτα του Άη Γιώργη και η τελική στέγασή τους στους πρώην στρατώνες του Ιταλικού Βασιλικού Ναυτικού πραγματοποιήθηκε, με τον ισχυρισμό ότι τα κτίρια αυτά, «...αι παλαιαί εγκαταστάσεις της Ιταλικής Αεροπορίας και του Ναυστάθμου ημικατεστραμμένα εκ των βομβαρδισμών...»⁵ (Γράτσου, 2013:24), ήταν εφικτό να επισκευαστούν πολύ εύκολα. Επομένως, τα κτίρια της βάσης, χωρίς περαιτέρω ενέργειες επισκευής,

⁵ Αξίζει να τονιστεί, πως στο βιβλίο της Βερβενιώτη, αναφέρεται ότι η επισκευή των κτιρίων για τη μελλοντική στέγαση περισσότερων παιδιών πραγματοποιήθηκε από ντόπιους τεχνίτες και τους πρώτους μαθητές των Σχολών.

απέκτησαν τη νέα χρήση τους. «Τα ερειπωμένα κτίρια της Ιταλικής Αεροπορίας εδέχοντο τα πρώτα 100 παραπλανημένα Ελληνόπουλα...» (Κουκάς, 1989: 26).

Εικόνα 2: Ο Παύλος Γκλύξμπουργκ και η Φρειδερίκη επισκέπτονται τη Λέρο για να διαλέξουν χώρο στέγασης των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών (24 Οκτώβρη 1948). (Διαδικτυακή Πηγή: <https://www.imerodromos.gr/2-marti-1949-i-basilikes-technikes-scholes-lerou-xekinoun-tin-anamorfosin-ton-anilikon-antarton-tou-andrea-denezaki/>. Ανακτήθηκε 01/11/2022).

Πιο συγκεκριμένα, μετατράπηκε ο στρατώνας των Αεροπόρων στα Λέπιδα (Caserma Avieri) σε κοιτώνα φιλοξενίας των παιδιών, ενώ το κτίριο της διοίκησης της Βάσης στέγαζε τη Διεύθυνση. Στη πρώην Λέσχη Αξιωματικών στεγάστηκαν η Λέσχη των Υπαλλήλων, η Γεωργική Σχολή και η Φιλαρμονική των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών. Ακολούθως, στον Άη Γιώργη, οι πρώην στρατώνες Marinai και Sommergibili και τα εργαστήρια των μηχανικών μετατράπηκαν και αυτά σε κοιτώνες στέγασης των παιδιών (Γκουτίδης, 2009:4-5).

Σε σύντομο χρονικό διάστημα, αποβιβάστηκαν στο νησί άλλα 260 παιδιά, ενώ μέχρι τον Δεκέμβριο του 1949 το βομβαρδισμένο συγκρότημα στέγαζε 1.258 τροφίμους (Εικόνα 3). Έως τον Μάιο του 1950 η καταγραφή των παιδιών στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές ξεπερνούσε τα 1.500, ενώ το 1951, μέσα σε χρονικό διάστημα δύο μηνών, κατέφθασαν στο συγκρότημα και φιλοξενήθηκαν επιπλέον 1.200 παιδιά από την Πάτρα, τη Θεσσαλονίκη, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη (Κουκάς, 1989: 26-27).

Εικόνα 3: Από την επίσκεψη του τ. Βασιλιά Παύλου στη Λέρο (1949). Μαθητές των Β.Τ.Σ. Λέρου κατά την υποδοχή (<http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=521595>. Ανακτήθηκε 01/11/2022).

Οι σχολές που υπαγόntonουσαν στις Βασιλικές Σχολές της περιοχής της Λέρου ήταν πολλές και περιλάμβαναν ποικιλία επαγγελματικών ειδικοτήτων όπως γανωματήδες, μηχανικοί μηχανών εσωτερικής καύσεως, φαναρτζήδες, μηχανουργοί, μαραγκοί και ραδιοτεχνίτες. Επιπροσθέτως, στις σχολές αυτές περιλαμβανόταν και η διδασκαλία της τυπογραφίας, η οποία θεωρούνταν η πιο ευγενής τέχνη από όλες τις υπόλοιπες. Αποτέλεσμα της εκμάθησης της τυπογραφίας ήταν η έκδοση της εφημερίδας των Σχολών ο «Φοίνιξ», της οποίας η σύνταξη γινόταν από το προσωπικό και τυπωνόταν στα τυπογραφεία των Σχολών (Βιρβίλλης, 2012:12-13).

Αναφορικά με την οργάνωση των Σχολών, υπήρχε κατανομή των εργασιών του προσωπικού. Από το 1951 κι έπειτα η τεχνική εκπαίδευση των μαθητών πραγματοποιούνταν από ντόπιους τεχνίτες, ενώ η ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών αποτελούσε πεδίο δράσης αποκλειστικά ατόμων του γραφείου της Διαφώτισης Ε1 τα οποία είχαν σταλεί στο νησί γι' αυτόν ακριβώς τον σκοπό. Οι επονομαζόμενοι «Διαφωτιστές» ήταν στρατιωτικοί από την Αθήνα και διοικούσαν το ίδρυμα μαζί με ορισμένους φαντάρους απεσταλμένους από τη Μακρόνησο (Κουκάς, 1989: 26-27).

Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι έπειτα από την αποφοίτηση των πρώτων μαθητών των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών, οι επόμενοι εκπαιδευόμενοι φοιτούσαν σε αυτές έπειτα από αίτησή τους στο γραφείο Ε1.

Μετά από το 1954, ως αποτέλεσμα αντιδράσεων και καταγγελιών που έλαβαν χώρα, αναφορικά τόσο με την λειτουργία των Σχολών όσο και με την κακομεταχείριση των παιδιών που φιλοξενούνταν στο κτιριακό συγκρότημα, πραγματοποιήθηκε σταδιακή συρρίκνωση των Τεχνικών

Σχολών (1958-1959) (Εικόνα 4). Η λειτουργία των Σχολών οριστικά έληξε στις 15/12/1964 (Γράτσου, 2013:25).

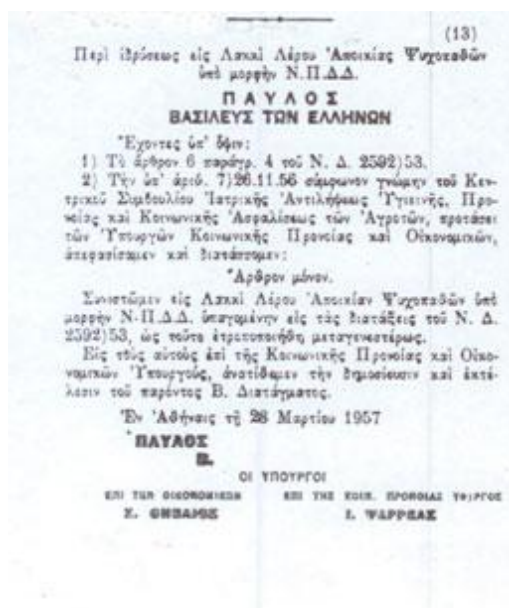
Εικόνα 4: Γιώργος Κουκάς, «Ανταρτάκια ή Γενίτσαροι». Ψηφιοποιημένο απόκομμα εφημερίδας. (Διαδικτυακή Πηγή:<http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=525241>. Ανακτήθηκε 01/11/2022).⁶

Η παύση της λειτουργίας των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών οδήγησε σε μια δεύτερη ερήμωση και αχρησία του κτιρίου. Αδιαμφισβήτητα, η λειτουργία του κτιριακού συγκροτήματος ως ιδρύματος, μαρτυρά μια δεύτερη μορφή έγκλειστης χρήσης του. Επομένως, η μετατροπή του από στρατιωτική βάση σε ίδρυμα φιλοξενίας παιδιών, δεν άλλαξε το αρχικό κέλυφος και τη διαρρυθμισή του. Η λειτουργία του ως ίδρυμα, ανασηματοδότησε τον χαρακτήρα του κτιριακού συγκροτήματος μέσα στο χρόνο. Πλέον δεν φιλοξενούσε φαντάρους, αλλά παιδιά. Ωστόσο, στον χώρο καταγράφεται για την περίοδο αυτή μνήμη πόνου, καθώς παιδιά ηλικίας 8-18, αναγκάζονταν να ζήσουν σε στρατιωτικές εγκαταστάσεις και στρατιωτικούς κοιτώνες. Επιπροσθέτως, έφεραν το στίγμα και το τραύμα ως παιδιά πολιτικών κρατουμένων. Προφανώς ο милитарιστικός χαρακτήρας της λειτουργίας των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών σκόπευε αφενός στον φρονηματισμό τους και αφετέρου στην αναχαιτίση οποιασδήποτε πιθανής ένταξής τους στον ΔΣΕ.

⁶ Το άρθρο συντάχθηκε έπειτα από καταγγελίες για τη λειτουργία των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών και την κακομεταχείριση των παιδιών σε αυτές.

4.1.3. Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου, 1957-1984

Η επόμενη ανάδοχη χρήση του κτιριακού συγκροτήματος της Ιταλικής Ναυτικής Βάσης, είναι αυτή της στέγασης και της φιλοξενίας της Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου (**Εικόνα 5**). Η ανάγκη αποφόρτισης των δημόσιων ψυχιατρείων της Ελλάδος, τα οποία ήταν πλήρη, έκανε επιτακτική την ανάγκη άμεσης ίδρυσης της Αποικίας.

Εικόνα 5: Το Βασιλικό Διάταγμα ίδρυσης της «Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου». (**Διαδικτυακή Πηγή:**<https://koispe.gr/istoria-toy-kthl/>. Ανακτήθηκε 15/11/2022) .

Ως βασικό κριτήριο της επιλογής των ασθενών, που θα μεταφέρονταν στην αποικία ήταν η απουσία σχέσεων του ασθενή με το οικογενειακό του περιβάλλον, ενώ συμπληρωματικό κριτήριο αποτελούσε η τακτικότητα με την οποία δεχόντουσαν επισκεπτήρια οι ασθενείς. Στη περίπτωση που κάποιος ασθενής για διάστημα ενός έτους δεν είχε επισκεπτήριο, μεταφερόταν στην αποικία. (Μεγαλοοικονόμου, 2016: 25).

Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα και με ταχύτατο ρυθμό διαδικασιών, πραγματοποιήθηκε η σύσταση του ιδρύματος. Αξίζει να αναφερθεί ότι, δεν υπήρξε μέλημα για την εκτέλεση οποιουδήποτε προγραμματισμού και μελέτης τόσο των εγκαταστάσεων και του εξοπλισμού του χώρου όσο και των ενδεχομένων συνεπειών σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο που θα είχε στο νησί η δημιουργία του. Οι δαπάνες που πραγματοποιήθηκαν, προκειμένου να εξοπλιστεί ο χώρος και να χρηστεί κατάλληλος για τη νέα χρήση για την οποία προοριζόταν, ήταν ελάχιστες. Αποτέλεσμα των δράσεων αυτών ήταν το Λακκί να αποτελέσει την έδρα της Αποικίας με προβλεπόμενη δύναμη 650 κλινών και 101 άτομα δυναμικό προσωπικό εκ των οποίων 6 ήταν γιατροί, 16 αδελφές

νοσοκόμες και 20 φύλακες ασθενών. Η τακτική του ιδρύματος δεν διέφερε από τα πρότυπα που ακολουθούνταν στο εξωτερικό, τα οποία ήθελαν τους ψυχικά άρρωστους να ασχολούνται με αγροτικές εργασίες.⁷ Η εισαγωγή των πρώτων ασθενών, οι οποίοι προέρχονταν από το Λοιμοκαθαρτήριο Αθηνών, έγινε τον Ιούλιο του 1958. Μέχρι τις 25 Ιουλίου του 1964 οι εισαγωγές των ασθενών έφτασαν στις 557. Οι ασθενείς προέρχονταν από τα ψυχιατρεία της Θεσσαλονίκης, των Χανίων και της Κέρκυρας (Γκουτίδης, 2009).

Σε χρονικό διάστημα 11 χρόνων ο συνολικός αριθμός ασθενών που μεταφέρθηκε στην αποικία έφτασε τους 2.569 ασθενείς. Η μεταφορά των ασθενών πραγματοποιήθηκε με αρματαγωγή του Πολεμικού Ναυτικού κάτω από απάνθρωπες συνθήκες (Πανουργιά, 2020: 115), ενώ η ταυτοποίησή τους γίνονταν μέσω ενός αριθμού που έφεραν στα ρούχα τους (Μεγαλοοικονόμου, 2016:25), ο οποίος ήταν αντίστοιχος του φακέλου με το ιστορικό του ασθενή (Γκουτίδης, 2009).

Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο στρατόνας αποτελούνταν από διάφορα κληρονομημένα κτίρια της ιταλικής περιόδου. Συνεπώς η ύπαρξη τους εξυπηρέτησε στην παρούσα συνθήκη την κατανομή και τον διαχωρισμό των ασθενών ανάλογα με το φύλο και μετέπειτα ανάλογα με τη σοβαρότητα της κατάστασης του κάθε ατόμου. Επομένως, το τμήμα των γυναικών στεγάστηκε στις εγκαταστάσεις του Λακκιού και το αντίστοιχο τμήμα των ανδρών στα Λέπιδα (Γκουτίδης, 2009).

Το 1965, το ίδρυμα μετονομάστηκε σε «Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Λέρου» και αποτελούνταν από 2.650 κλίνες και δυναμικό προσωπικό 625 ατόμων, από τους οποίους οι 35 ήταν γιατροί, οι 111 αδερφές νοσοκόμες και οι 200 φύλακες ασθενών που προέρχονταν από τον ντόπιο πληθυσμό και δεν είχαν επιστημονική κατάρτιση. Στο τέλος της δεκαετίας του '60 πραγματοποιήθηκε συγχώνευση του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Λέρου με το Γενικό Νοσοκομείο του νησιού και ονομάστηκε πλέον «Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου» (Γκουτίδης, 2009). Μέχρι το 1971, οι εγκαταστάσεις που βρίσκονταν στη περιοχή του Άη Γιώργη δεν είχαν δοθεί στο ψυχιατρείο καθώς ως τότε χρησιμοποιούνταν ως στρατόπεδο συγκέντρωσης πολιτικών κρατουμένων της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '80 ξεκίνησαν οι πρώτες καταγγελίες και δημοσιεύσεις σχετικά με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των εγκλείστων, με αποκορύφωμα την αποκάλυψη της κατάστασης του Ψυχιατρείου της Λέρου, από το διεθνή τύπο με δημοσίευμα στην εφημερίδα «London Observer» το 1989 (Guattari, 2015: 10). Συγκεκριμένα, στο δημοσίευμα αναφερόταν ότι

⁷«Νόμος 6077, περί οργάνωσης Δημόσιων Ψυχιατρείων», Εφημερίς της Κυβερνήσεως 78, τχ. Α', 21 Φεβρουαρίου 1934· Α. Αλεξανδρόπουλος, «Διά να αποσυμφορηθή το Δ. Ψυχιατρείον μια "Αποικία Ψυχοπαθών" ιδρύεται εις την Λέρον: θα στέλλονται και οι ανεπιθύμητοι ιαθέντες», Ελευθερία, 30 Μαρτίου 1958.

τόσο οι κτιριακές εγκαταστάσεις όσο και οι συνθήκες διαβίωσης των ασθενών ήταν άθλιες και επιβλαβείς. Κάθε θάλαμος φιλοξενούσε έως και 44 ασθενείς, ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας και παθολογικής κατάστασης και αποτελούσε τον χώρο όλων των δραστηριοτήτων (εστιατόριο, λουτρό κ.α.). Μόνο ένα από τα Περίπτερα, όπως ονομάζονταν οι εγκαταστάσεις του Θεραπευτηρίου, διέθετε ξεχωριστή αίθουσα για εστιατόριο της οποίας ωστόσο, η οροφή ήταν ανύπαρκτη εξαιτίας βομβαρδισμού του κτιρίου από το 1944!⁸ Η έναρξη του προγράμματος της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης στην Ελλάδα, αποτέλεσε την αιτία, που από το 1980 μέχρι το 1982 οι μεταφορές των ασθενών μειώθηκαν σημαντικά σε αριθμό. Με σχετική υπουργική απόφαση απαγορεύτηκε πλέον ο εγκλεισμός ασθενών στο Κ.Θ.Λ.

Η κατάσταση στο Ψυχιατρείο της Λέρου γνωστοποιήθηκε σε όλον τον κόσμο με αφορμή το 8^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Ψυχιατρικής που έλαβε χώρα στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1989 (Guattari, 2015:39). Οι εικόνες των ανθρώπων που ζούσαν στο Ψυχιατρείο προκάλεσαν παγκόσμια κατακραυγή. Η γύμνια των σωμάτων, η αποστέωση των προσώπων με μοναδικά χαρακτηριστικά τον φόβο και την αγωνία στα βλέμματά τους, δημιουργούσαν αισθήματα συμπόνιας για τους παθόντες και οργής για τους υπεύθυνους, ενώ η εικόνα του συρματοπλέγματος και της απουσίας των στοιχειωδών συνθηκών υγιεινής των τροφίμων έκανε σαφή την πλήρη καταστρατήγηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Οι σχετικές δημοσιεύσεις είχαν ως αποτέλεσμα η άθλια διαμονή στο ψυχιατρείο της Λέρου των 1.200 ασθενών, σε ένα κτίριο που θύμιζε περισσότερο κάτεργο παρά ψυχιατρική δομή να αποτελεί πλέον «πραγματικό» γεγονός. Η ζοφερή αυτή πραγματικότητα λειτούργησε πλέον καταγγελτικά. Το ψυχιατρείο θύμιζε περισσότερο στρατόπεδο συγκέντρωσης, ενώ η απουσία στελέχωσης τόσο από νοσηλευτικό όσο και από ιατρικό προσωπικό έκανε τη κατάσταση ακόμα πιο απάνθρωπη για τους τρόφιμους.

Αποτέλεσμα της στροφής της προσοχής των Μ.Μ.Ε. προς το ίδρυμα, ήταν η έναρξη της χορήγησης κονδυλίων από την Ε.Ε. προκειμένου να βελτιωθεί η κατάσταση του ασύλου. Με την αρωγή μιας ομάδας γιατρών που εργάζονταν στο ψυχιατρείο, του προσωπικού του νοσοκομείου και με τη συνέργεια μελών της Ελληνικής Ψυχιατρικής Κοινότητας, τέθηκε σε εφαρμογή ο μετασχηματισμός του ψυχιατρείου και ξεκίνησε η από-ασυλοποίηση των ασθενών. Στο πλαίσιο αυτού του εγχειρήματος, βασικό ρόλο διαδραμάτισαν, τα χρηματοδοτούμενα προγράμματα από-ιδρυματοποίησης ΛΕΡΟΣ Ι και ΙΙ, όπως και το πρόγραμμα «Ψυχαργός», με τη στήριξη του οποίου, πραγματοποιήθηκε στη Λέρο η ίδρυση του πρώτου Κοινωνικού Συνεταιρισμού στην Ελλάδα. Η

⁸Λέρος: 25 χρόνια μετά, γτοκιμαντέρ, Λουκάς Γιάννης, 19-6-2015, https://www.youtube.com/watch?v=c_FL3_rGapI (Ανακτήθηκε 20/11/2022).

λειτουργία του αποσκοπούσε στην κοινωνική και επαγγελματική αποκατάσταση ατόμων με ψυχοκοινωνικά προβλήματα (Γκουτίδης, 2009). Στο πέρασμα του χρόνου, η λειτουργία των κτιρίων της Αεροναυτικής Βάσης ως Περίπτερα του Κ.Θ.Λ. αποτέλεσε και αποτελεί, από τα πιο μελανά σημεία της ιστορίας τόσο του κτιριακού συγκροτήματος όσο και της ιστορίας του νησιού. Κομβικής σημασίας στη λειτουργία του ιδρύματος έπαιξαν τρία κτίρια: το 11^ο, το 7^ο και το 16^ο Περίπτερο. Το πρώτο κτίριο της περιοχής των Λεπίδων, όπου στεγαζόνταν οι ασθενείς αποτελούσε τον πρώην κοιτώνα των τεχνιτών των Β.Τ.Σ. (πρώην CasermaAvieri), το οποίο πήρε την ονομασία 11ο Περίπτερο και ήταν το μεγαλύτερο κτίριο του Κ.Θ.Λ. Οι ενστάσεις του μοναδικού ψυχιάτρου, Ευθύμιου Μπακλέζου, για τις απαραίτητες ενέργειες που έπρεπε να γίνουν στο κτίριο προκειμένου να υποδεχθεί ασθενείς και να λειτουργήσει με ασφάλεια, παρέμειναν άκαρπες. Η λειτουργία του Περιπτέρου ξεκίνησε τον Ιούλιο του 1964 και δέχτηκε πάνω από 850 ασθενείς μέχρι το 1996, οπότε και έκλεισε οριστικά χωρίς να χρησιμοποιηθεί ξανά για κάποια άλλη λειτουργία μέχρι σήμερα. Ταυτόχρονα, στην ίδια περιοχή, στο κτίριο όπου στεγαζόταν η Φιλαρμονική των Β.Τ.Σ., από το 1964 και έπειτα λειτούργησε η Παιδοψυχιατρική Κλινική. Η κλινική αυτή αποτελούσε το 7ο Περίπτερο του Κ.Θ.Λ., γνωστό ως «Τα Παιδάκια» καθότι η ηλικία των νοσηλευομένων ήταν πολύ μικρή (8 χρονών και άνω). Οι διαθέσιμες κλίνες στο κτίριο αυτό ήταν μόνο 160, αριθμός δυσανάλογος με το συνολικό εμβαδόν του κτιρίου (466 τ.μ.) (Γκουτίδης, 2009).

Το 1991 το Περίπτερο εκκενώθηκε με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των ασθενών, ενώ τον ίδιο χρόνο φιλοξένησε τις Μέσες Τεχνικές Επαγγελματικές Νοσηλευτικές Σχολές Λέρου (Μ.Τ.Ε.Ν.Σ), μέχρι αυτές να μεταφερθούν στην περιοχή των Τεμενίων. Αξίζει να αναφερθεί ότι στις εγκαταστάσεις αυτές δεν υπήρξε ουσιαστική βελτίωση της υποδομής τους. Αργότερα, οι σχολές επέστρεψαν στα Λέπια, στη βίλλα «Οδύσσεια», όπου λειτούργησαν Επαγγελματικές Σχολές Βοηθών Νοσηλευτών Κρατικού Θεραπευτηρίου Λέρου. Εν τω μεταξύ, τα πιο σοβαρά περιστατικά στεγάστηκαν στην περιοχή του Άη Γιώργη στους πρώην κοιτώνες των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών (πρώην Caserma Marinai). Η απόμερη τοποθεσία αυτών θεωρήθηκε ιδανική για τη μεταφορά των «ανίατων» περιστατικών, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας απόκρυψης, απομόνωσης και απομάκρυνσης των τροφίμων από τα φώτα και την κριτική της κοινής γνώμης (Μεγαλοοικονόμου, 2016: 69). Ως εκ τούτου, το 16ο Περίπτερο ή αλλιώς το Περίπτερο «των γυμνών», άνοιξε το 1985 και υποδέχτηκε τους πρώτους 154 ασθενείς, οι οποίοι θεωρούνταν δύσκολα περιστατικά και μέχρι τότε ήταν καταναμεημένοι στα υπόλοιπα περίπτερα. Οι συνθήκες διαβίωσης των ασθενών ήταν απάνθρωπες δεδομένου ότι δεν είχε πραγματοποιηθεί καμία επισκευή - ούτε για τις καταστροφές που είχαν προκληθεί από τον βομβαρδισμό του 1943 - προκειμένου οι ασθενείς να φιλοξενηθούν και να στεγαστούν στο συγκεκριμένο κτίριο με ασφάλεια. Το Περίπτερο

φιλοξένησε ασθενείς μέχρι το 1994 που έκλεισε οριστικά. Έως την οριστική εγκατάλειψή του (2000) λειτουργούσε ως αποθήκη ποικίλων υλικών (Γκουτίδης, 2009).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, στο πλαίσιο της ευαισθητοποίησης υπέρ των τροφίμων της Λέρου, επιχειρήθηκε και μια διεθνής παρέμβαση στο ψυχιατρείο που αποσκοπούσε κυρίως στην αποασυλοποίηση αυτών. Υποβλήθηκαν στις τότε αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Υγείας πολλά σχετικά προγράμματα για το συγκεκριμένο ψυχιατρείο. Το μεγαλύτερο ήταν ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα που περιλάμβανε τέσσερις διεθνείς ομάδες: μία ιταλική από την Τεργέστη, μία ολλανδική από το Μάαστριχ, μια από την Ιρλανδία και μία από την Γερμανία. Ωστόσο, η πτώση της σοσιαλιστικής κυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (1989) είχε ως αποτέλεσμα την προσωρινή διακοπή αυτού του εγχειρήματος. Τελικά, έπειτα από διαπραγματεύσεις το πρόγραμμα παρατάθηκε έως το 1991 (Guattari, 2015: 11, 40).

Έχει σημασία να επισημανθεί ότι η συμβολή του Franco Rotelli⁹ και της ομάδας του, ο οποίος επισκέφθηκε το ψυχιατρείο το 1988, ήταν καθοριστική αναφορικά με το εγχείρημα της αποασυλοποίησης που είχε τεθεί σε εφαρμογή. Αξιοσημείωτη ήταν και η θέλησή του να παρακολουθεί στενά τις προσπάθειες που υλοποιούνταν με τη πάροδο του χρόνου .

4.1.4. Φυλακή Πολιτικών Κρατουμένων, 1967-1970

Σε περιόδους εμφύλιων πολέμων ή πολιτικής καταπίεσης ως τόποι εξορίας στον ελλαδικό χώρο χρησιμοποιήθηκαν πολλά νησιά, κατά κύριο λόγο του Αιγαίου. Ο εκτοπισμός ως αστυνομικό μέσο ελέγχου παραβάσεων υπήρξε από την εποχή του Όθωνα. Εκτοπισμοί σημειώθηκαν και κατά τη διάρκεια της ταραγμένης περιόδου 1914-1918, κυρίως την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Σε μεγαλύτερη έκταση όμως το μέτρο χρησιμοποιήθηκε μετά την ψήφιση του νόμου 4229/1929, γνωστού ως «ιδιώνυμο». Με τον νόμο αυτό ο οποίος ψηφίστηκε στις 25 Ιουλίου 1929 θεσπίστηκε η ποινή της δικαστικής εκτόπισης και όλο και περισσότερα νησιά άρχισαν να χρησιμοποιούνται ως τόποι εξορίας (Μπάλας, 2007).

Η χρήση των χώρων του κτιριακού αυτού συγκροτήματος ως τόπων απομόνωσης και φύλαξης, συνεχίστηκε και στα χρόνια της δικτατορίας. Από τον Ιούλιο έως και τον Σεπτέμβριο του 1967, πραγματοποιήθηκε η μεταφορά περίπου τεσσάρων χιλιάδων πολιτικών κρατουμένων στη Λέρο. Περίπου τριακόσια άτομα, ανάμεσά τους ήταν ο Γιάννης Ρίτσος, μεταφέρθηκαν στο βόρειο τμήμα της Λέρου, στο Παρθένι, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το εν ενεργεία στρατόπεδο του νησιού. Ταυτόχρονα, κάποιοι από αυτούς, όπως για παράδειγμα ο Χαρίλαος Φλωράκης, φιλοξενήθηκαν υπό

⁹Ο Franco Rotelli είναι Ιταλός ψυχίατρος. Αποτέλεσε έναν από τους πρωταγωνιστές της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης (αντιδρυσματικό κίνημα) στην Ιταλία. Συνέβαλε στη διαμόρφωση του ψυχιατρικού νοσοκομείου της Τεργέστης και ήταν υπέρ της δημιουργίας εξωνοσοκομειακών υπηρεσιών υγείας.

το καθεστώς περιορισμού σε σπίτια ντόπιων. Ωστόσο, οι περισσότεροι από αυτούς, η «αφανής πλέμπα» μεταφέρθηκαν στο Λακκί και στο κτίριο των πρώην Βασιλικών Σχολών στον Άη Γιώργη. Το 1968 η διάσπαση του ΚΚΕ (Λιάκος, 2019:397), είχε σαν αποτέλεσμα τη μεταφορά κάποιων μελών του ΚΚΕ Εσωτερικού από το Παρθένι στο Λακκί, με σκοπό να αποφευχθούν οι καυγάδες μεταξύ των κρατουμένων. Οι τραγικές συνθήκες διαβίωσης των κρατουμένων εκεί ήταν γεγονός. Οι άνθρωποι ήταν στοιβαγμένοι ο ένας δίπλα στον άλλο, η χρήση χαρτόκουτων αποτελούσε κατά τη διάρκεια του ύπνου, τη διασφάλιση μιας στοιχειώδους αίσθησης ιδιωτικότητας (Καρυδάκη,2020:36).

Στο χρονικό διάστημα 1967 – 1970, το συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου απέκτησε διαφορετική χρήση από αυτήν των κτιρίων της Βάσης στα Λέπιντα. Τον Οκτώβριο του 1967 πραγματοποιήθηκε η πρώτη μεταφορά 1.200 πολιτικών κρατουμένων από τη Γυάρο στην προβλήτα του Άη Γιώργη. Συνολικά έλαβαν χώρα τρεις αποστολές και επιλέχθηκε το συγκεκριμένο λιμάνι ώστε να αποφευχθεί η διεθνής κατακραυγή της Χούντας των Συνταγματαρχών, αφού ως απομονωμένος προορισμός εξυπηρετούσε την απόκρυψη των όσων βίωναν εκεί οι πολιτικοί κρατούμενοι (Καμαρινού, 2005:286). Στο σύνολο τους, όσοι μεταφέρθηκαν στα στρατόπεδα της Λέρου και φιλοξενήθηκαν στο κτιριακό συγκρότημα του Κ.Θ.Λ., υπολογίζεται ότι ήταν το 1/3 των πολιτικών κρατουμένων της Δικτατορίας. Στην τριετή λειτουργία τους τα κτίρια αυτά υποδέχθηκαν περίπου 2.000 κρατούμενους, οι οποίοι στην προσπάθειά τους να φτιάξουν έναν καλύτερο τρόπο καθημερινής επιβίωσης στο στρατόπεδο αλλά και στο πλαίσιο προάσπισης της αξιοπρέπειάς τους, το μετέτρεψαν σε «Πέτρινο Πανεπιστήμιο» όπως χαρακτηρίστηκε από την Κυριακή Καμαρινού. Οργάνωσαν εκεί μαθήματα με ποικίλη θεματολογία τα οποία σε πρακτικό επίπεδο εφαρμόζονταν μέσω της αλληλοδιδασκτικής. Με δεδομένο ότι οι συνθήκες διαβίωσης ήταν σχετικά καλές και επειδή οι κρατούμενοι ζούσαν μέσα στα κτίρια και όχι σε σκηνές, υπήρξε η δυνατότητα υλοποίησης συστηματικής αυτοεπιμόρφωσης. Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σπύρου Χαλβατζή, στο μέρος του ισογείου των πρώην εργαστηρίων των Β.Τ.Σ., των οποίων οι εγκαταστάσεις βρίσκονταν στον Άη Γιώργη, μια μεγάλη αίθουσα είχε μετατραπεί σε βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο (Καμαρινού, 2005:469). Ταυτόχρονα στον ίδιο χώρο λάμβανε χώρα η δράση θεατρικής ομάδας η οποία ανέβασε πολλές σημαντικές παραστάσεις («Πέρσες», «Ο φιλάργυρος», κ.α.). Στα τέλη του 1970 οι τελευταίοι εξόριστοι έφυγαν από τη Λέρο. Το στρατόπεδο έκλεισε οριστικά στις 28 Δεκεμβρίου 1970. Ο στόχος ήταν την επόμενη χρονιά σε αυτόν τον χώρο να λειτουργήσει το Κ.Θ.Λ. (Γκουτίδης,2006:8).

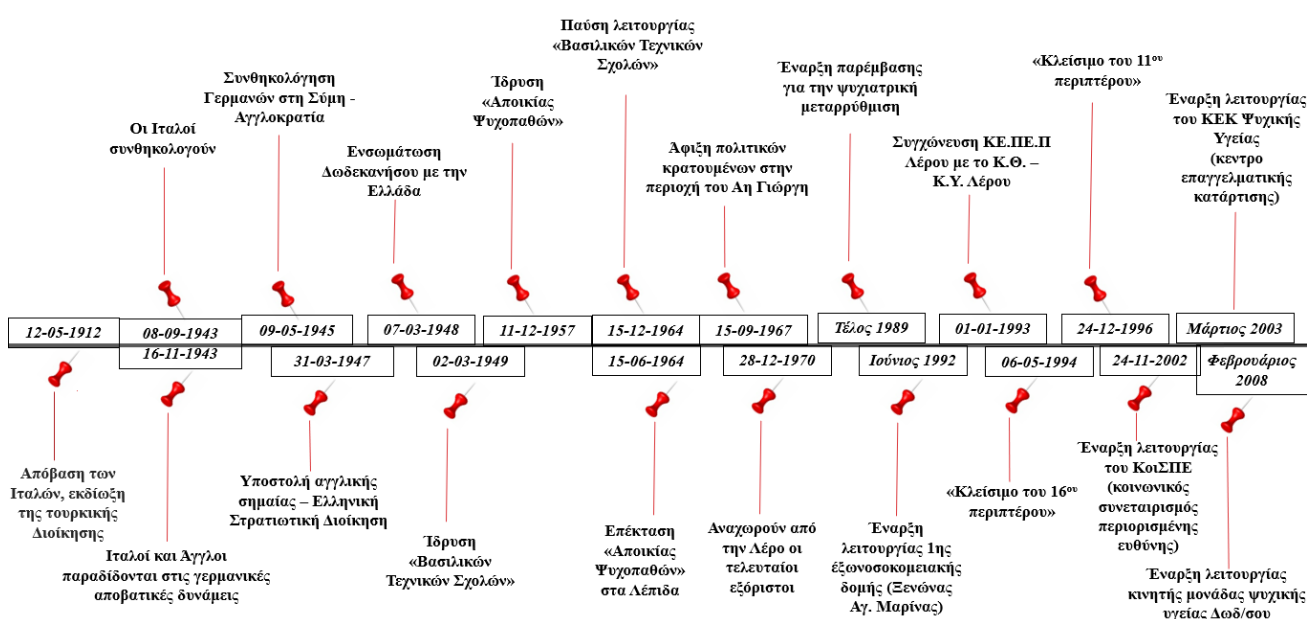
Τα κτήρια στο Λακκί, τα Λέπιντα και τον Άη Γιώργη της Λέρου, στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής πορείας τους, λειτούργησαν αποκλειστικά ως χώροι εγκλεισμού. Φιλοξένησαν και

στέγασαν ανθρώπους με ψυχικές διαταραχές, νοητική αναπηρία, ανθρώπους που αποτελούσαν κίνδυνο για τα κατά περιόδους δικτατορικά-φασιστικά καθεστώτα της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και παιδιά ανταρτών και ορφανά με το πρόσχημα να μάθουν μια τέχνη, αλλά στην πραγματικότητα για να διδαχθούν τα εθνικά ιδεώδη. Αξίζει να αναφερθεί ότι, στο κτιριακό αυτό συγκρότημα ως το 1964 οι ψυχασθενείς συνυπήρχαν με τους σπουδαστές των Σχολών και στη συνέχεια με τους πολιτικούς κρατούμενους (Καρυδάκη,2020:8).

Το 1970 ιδρύθηκε το Κέντρο Περιθαλψής Παίδων Λέρου, γνωστό σήμερα ως Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Προστασίας και Αντιλήψεως. Τα παραπάνω ιδρύματα διαδέχονταν το ένα το άλλο στους ίδιους χώρους των ιταλικών στρατώνων. Έτσι μπορεί να κάνει κανείς λόγο για μια ιδρυματοποίηση του νησιού της Λέρου ήδη από τα πρώτα χρόνια της ενσωμάτωσης της στην ελληνική επικράτεια. Πρόκειται για μια αλυσίδα ιδρυμάτων που καθόρισαν μεταπολεμικά την ταυτότητα και την οικονομία του νησιού. Μια οικονομία που στηριζόταν τότε τουλάχιστον στη λειτουργία του Κ.Θ. Λέρου που ο υδροκεφαλισμός του έχει ενσωματώσει τα τελευταία χρόνια και το Π.Ι.Κ.Π.Α.

Εικόνα 6: Σφραγίδα Αποικίας Ψυχοπαθών της Λέρου. (Πηγή: Φωτογραφία από το αρχείο της Βασιλικής Ζησίδα, κοινωνικής λειτουργού στο Κέντρο Υποδοχής και Πιστοποίησης Λέρου, 2017).

Εικόνα7: Χρονοδιάγραμμα διαδοχής των ιδρυμάτων στην Λέρο (Σχεδιασμός Χ. Βούρβου).

4.1.5.Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης

Η μακρά ιστορία πόνου και στέγασης ξεριζωμένων ανθρώπων της περιοχής του Λακκίου και συγκεκριμένα των Λεπίδων, συνεχίστηκε στο παρόν με τη δημιουργία του κέντρου υποδοχής και ταυτοποίησης προσφύγων-μεταναστών. Έπειτα από περίπου 16 χρόνια καταστροφικής εγκατάλειψης των κτιρίων, τα οποία αφέθηκαν ερειπωμένα και αναξιοποίητα στη φθορά του χρόνου, ήρθαν οι εξελίξεις στη Μέση Ανατολή.

Βομβαρδισμοί πόλεων, σφαγές αμάχων και κατεστραμμένες πόλεις δημιούργησαν στρατιές προσφύγων. Τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου υποδέχθηκαν ανθρώπους ξεκληρισμένους,

φοβισμένους και απελπισμένους, οι οποίοι αγωνίζονταν για το δικαίωμα στη ζωή και στην ασφάλεια των οικογενειών τους. Για μια ακόμη φορά στα Λέπιδα συντελέστηκε μια πράξη δράματος, με θέμα παρόμοιο με αυτό που χαρακτήριζε τον συγκεκριμένο τόπο ως τώρα, αυτό της περιθωριοποίησης ανεπιθύμητων ανθρώπινων ψυχών. Αυτή τη φορά όμως επρόκειτο για μια διαφορετική κοινωνική ομάδα, αυτή των προσφύγων (Δενεζάκης, 2016).

Το Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης Λέρου είναι ένα κέντρο πρώτης υποδοχής των ξένων υπηκόων, το οποίο βρίσκεται στα Λέπιδα Λέρου (Κλειστή Ελεγχόμενη Δομή Λέρου). Η μέγιστη χωρητικότητα του κέντρου είναι 860 άτομα (Asylum Information Database).

Οι πρώτες προσφυγικές ροές στα μέσα της δεκαετίας του 2010, εξαιτίας των αμερικανικών πολέμων στο Ιράκ και το Αφγανιστάν ήταν γεγονός και ήταν αυτές που δημιούργησαν την ανάγκη κατασκευής δομών φιλοξενίας των προσφύγων μεταναστών (**Εικόνα 9**). Από το 2016 και μετά, οι ροές αυτές αυξήθηκαν εξαιτίας του πολέμου στη Συρία. Ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης προσφυγικής ροής, ήταν να επιβληθεί στη Λέρο η δημιουργία ενός hotspot, στην περιοχή της πρώην αεροναυτικής ιταλικής βάσης (Χαρτ Κ, 2020: 182).

Εικόνα 8: Τα κοντέινερ τοποθετήθηκαν για τη δημιουργία του Κέντρου Πρώτης Υποδοχής (HotSpot) στα Λέπιδα, μπροστά από τους ιταλικούς κοιτώνες των Αεροπόρων, την ΓκαζέρμαΑβιέρι (Caserma Avieri – Στρατόνας Αεροπόρων), (Διαδικτυακή Πηγή: <https://www.imerodromos.gr/lepida/>, ανακτήθηκε 25/11/2022).

Ο αριθμός των προσφύγων σταδιακά αυξανόταν και αυτός είναι ο λόγος που το 2017 ο καταυλισμός στο Λακκί αντικαταστάθηκε από το επίσημο στρατόπεδο κράτησης στα Λέπιδα. Αξίζει να αναφερθεί πως ο άτυπος καταυλισμός στο Λακκί περιλάμβανε σκηνές, ενώ το επίσημο στρατόπεδο κράτησης στελεχώθηκε με τροχόσπιτα, τα οποία περιβάλλονται από ένα γυαλιστερό ατσάλινο φράκτη που στο πάνω μέρος του υπάρχει αγκαθωτό συρματοπλέγμα. Ο καταυλισμός των μεταναστών προσφύγων είναι απομακρυσμένος από τον ιστό της πόλης, ενώ η είσοδος και η έξοδος σε αυτόν είναι απόλυτα ελεγχόμενη (Χαρτ Κ, 2020: 183).

Αρχικά, οι συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων μεταναστών στα hotspot παρόλο που ήταν οι υποτυπώδεις ήταν υποφερτές. Στη συνέχεια όμως, έγιναν ανυπόφορες λόγω της αυξημένης ροής των αιτούντων άσυλο. Οι υποδομές που στέγαζαν τους πρόσφυγες μετανάστες μαρτυρούσαν τον χαρακτήρα της προσωρινότητάς τους, ενώ οι εγκαταλελειμμένες δομές της στρατιωτικής βάσης παρέμεναν αναξιοποίητες χωρίς προσπάθεια αποκατάστασής τους. Σε κάποιες περιπτώσεις λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι του hotspot (Χαρτ Κ., 2020:183-184). Ωστόσο, στο απόγειο του προσφυγικού κύματος το 2015, πριν δημιουργηθεί το hotspot, κάποιοι πρόσφυγες μετανάστες φιλοξενήθηκαν στα κτίρια αυτά, προσπαθώντας να προσφέρουν στον εαυτό τους ασφάλεια και μια υποτυπώδη κατοικία (Χαρτ Κ., 2020:183). Το hotspot σήμερα έχει μετακινηθεί στην περιοχή του Ξηροκάμπου.

Άξια αναφοράς είναι η στάση των κατοίκων της Λέρου απέναντι στους πρόσφυγες. Μέρος του πληθυσμού της Λέρου έκρινε αρνητικά την παραμονή των προσφύγων στο νησί. Θεωρούσαν πως η «ησυχία» της πόλης του Λακκίου διαταρασσόταν, αλλά και ότι η παραμονή των προσφύγων αναμφισβήτητα επηρέαζε αρνητικά τον τουρισμό (Χαρτ Κ., 2020: 185).

Συμπερασματικά, ακόμη και σήμερα το νησί της Λέρου και δη η περιοχή των Λεπίδων αποτελεί σημείο αναφοράς ανθρώπινου πόνου, ξεριζωμού και απόγνωσης. Εξακολουθεί να πρεσβεύει μια μορφή εγκλεισμού ανθρώπινων ψυχών, οι οποίες προσδοκούν ένα καλύτερο μέλλον.

4.1.6. Το πρόσωπο του άλλου... Η περίπτωση της Λέρου.

«Να συνυπολογίσουμε την ανάγκη του ανθρώπου να αφήσει το στίγμα του, να μην περάσει σαν να μην έχει υπάρξει.», Νένη Πανουργιά

Αναμφίβολα, στο πέρασμα του χρόνου η αντίληψη που έχει παγιωθεί για τη Λέρο είναι ότι πρόκειται για έναν τόπο διαμονής ανθρώπων που απέκλειε η ελληνική κοινωνία και ενίοτε εκείνων που κακομεταχειριζόταν, «προστάτευε» το ελληνικό κράτος.

Οι ιταλικοί στρατώνες στέγασαν πρώτα τα παιδιά της Φρειδερίκης, στη συνέχεια τους πολιτικούς εξόριστους, έπειτα τους ψυχικά ασθενείς και στον 21^ο αι. τους πρόσφυγες. Η παρουσία προνοιακών ιδρυμάτων στη Λέρο θα λέγαμε πως είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας του τόπου. Η Λέρος γνώρισε με τη σειρά της μια «άλλου τύπου» ανάπτυξη, που ανέστρεψε τη διαδικασία ερήμωσης αλλά της προσέδωσε σταδιακά το *στίγμα* πως τα ιδρύματα αυτά συγκρότησαν σταδιακά τη «βιομηχανία» του νησιού. Η ανάπτυξη βασίστηκε στο δίκτυο της πολιτικής πατρωνίας του νησιού και προκαθορίστηκε από την ύπαρξη κτιρίων - στρατοπέδων τα οποία ουσιαστικά έλυναν το «στεγαστικό» πρόβλημα των αποκλεισμένων από τον «υγιή» κοινωνικό ιστό.

Αναμφίβολα οι ιταλικοί στρατώνες εξυπηρετούσαν την απομόνωση των εκάστοτε επικίνδυνων «άλλων». Οποιαδήποτε παρέκκλιση από το κανονικό ή η οποιαδήποτε αντικαθεστωτική ιδεολογική ανάδειξη αποτελούσε κίνδυνο και κάτω από την ομπρέλα της κοινωνικής προστασίας περιθωριοποιούταν από το κράτος (Μεγαλοοικονόμου, 2016:155). Επομένως, οι εγκαταστάσεις των Ιταλών στο Λακκί, τα Λέπιδα και τον Άη Γιώργη αποτέλεσαν μια πρακτική και κυρίως φθηνή λύση. Παράλληλα, το γεγονός αυτό αντιμετωπίστηκε από τους κατοίκους του νησιού, οι οποίοι είχαν αναπτύξει μια σχέση οικονομικής εξάρτησης με το κράτος από την περίοδο ακόμα της ιταλοκρατίας, θετικά και ως μέσο βιοπορισμού, αφού περίπου διακόσιοι Λεριοί εργαζόνταν στα ιδρύματα ως δάσκαλοι κάποιας τέχνης ή ως φύλακες.

Οι παλιοί ιταλικοί στρατώνες μετασηματίστηκαν ήδη σε προγενέστερη φάση σε Σχολές από τους ίδιους τους μαθητές προκειμένου να τους στεγάσουν τους ίδιους και τα εργαστήριά τους. Αργότερα τα κτίρια αναδιαμορφώθηκαν, πραγματοποιήθηκαν βελτιώσεις, επεκτάσεις και προσθήκες προκειμένου στοιχειωδώς να καλυφθούν οι ανάγκες εγκλεισμού των ασθενών. Τείχη και μάντρες υψώθηκαν, προστέθηκαν κιγκλιδώματα προστατευτικά και συγχρόνως περιοριστικά της ελευθερίας και της κίνησης των τροφίμων. Τοίχοι οικοδομήθηκαν, πόρτες ασφαλίστηκαν. Κτίρια επιδιορθώθηκαν για να λειτουργήσουν ως περίπτερα στην επόμενη διαμετακομιδή ασθενών. Οι αντιφρονούντες και οι ψυχασθενείς σε καμία περίπτωση δεν αναμείχθηκαν, καθώς τα μέτρα ασφαλείας παρεμπόδιζαν τη διείσδυση της μιας κατηγορίας εγκλείστων στον χώρο της άλλης.

Οι στρατώνες εξυπνήτησαν την αποτελεσματική οριοθέτηση και απομόνωση αλλά και την ιδανική άμυνα απέναντι στον αλλότριον. Η κλειστή οριοθέτηση του νησιού, η θάλασσα που το περιβάλλει, η απουσία κατοίκων σε κάποια σημεία του νησιού, η έλλειψη επικοινωνίας και η ελεγκτική παρουσία των φυλάκων του στρατοπέδου, αποτέλεσαν τα ιδανικά στοιχεία για την

ασφαλή απομόνωση και περιθωριοποίηση, για την καθυπόταξη και εξουδετέρωση του ψυχικού και ιδεολογικού σθένους κάθε αντιφρονούντος (Μεγαλοοικονόμου, 2016:150).

Μάλιστα, θα μπορούσε κανείς να πει πως οι ψυχικά ασθενείς βίωναν έναν διπλό αποκλεισμό: εκείνον που τους απέκλειε από την δυνατότητα κατανόησης της ίδιας τους της ύπαρξης και εκείνον που βίωναν απομακρυσμένοι από την κοινωνία (Μεγαλοοικονόμου, 2016: 155). Αυτός ο διπλός αποκλεισμός επιβάρυνε την κατάσταση τους ακόμα περισσότερο. Στην πραγματικότητα οι ασθενείς αποτελούσαν αντικείμενα της θεραπευτικής διαδικασίας και σε ορισμένες περιπτώσεις αντικείμενα καταναγκαστικών θεραπειών (SPK, 1990:51) που τους καθιστούσαν όντα χωρίς δικαιώματα (Ρεθυμιωτάκη & Ματθαίου, 2020:133) και έρμια της ιδρυματικής ψυχιατρικής. Βίωσαν την απόλυτη απουσία του δικαιώματος στη ζωή, αφού αποφάσιζαν άλλοι γι' αυτούς, αλλά και την πλήρη εξαθλίωση της ανθρώπινης ύπαρξης καθώς οι συνθήκες διαβίωσης τους ήταν απαράδεκτες. Πλήρως αποσπασμένοι από τον κοινωνικό ιστό, μακριά από όλους, αφού κανείς δεν ήθελε να βλέπει τον πόνο τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις ξεχασμένοι, όχι μόνο από το κράτος, το οποίο τους τοποθέτησε εκεί με τη δικαιολογία της φροντίδας, αλλά και από τους δικούς τους ανθρώπους οι οποίοι στις περισσότερες περιπτώσεις ευθύνονταν για τον εγκλεισμό τους. Άνθρωποι υπαρκτοί-ανύπαρκτοι. Άνθρωποι που δεν αναγνωρίζονταν ως υποκείμενα δικαίου, αφού βίωναν την απουσία άσκησης οποιουδήποτε δικαιώματός τους. Η μεταφορά των ψυχικά ασθενών στο Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου, εξυπηρετούσε καθαρά πολιτικές - διοικητικές σκοπιμότητες και θεραπευτικές αδυναμίες του συστήματος (Ρεθυμιωτάκη & Ματθαίου, 2020:142-144).

Φαινομενικά, η ύπαρξη του ασύλου προσέδιδε προστασία αφενός στον ψυχασθενή, καθώς τον προστάτευε από συγκρούσεις μέσα στην οικογένεια και από τον περίγελο στην πλατεία των χωριών ή και της πόλης και αφετέρου στους έξω, καθώς το ίδιο το άσυλο διασφάλιζε την προστασία τους από τα μιάσματα – ασθενείς. Τα συρματοπλέγματα του εγκλεισμού περιχαράκωναν τον χώρο της τρέλας, ενώ από την άλλη εξασφάλιζαν την παραμονή των ασθενών μέσα στο άσυλο. Η διαφορά τους από αυτά των στρατοπέδων συγκέντρωσης ήταν η απουσία ρεύματος σε φράχτες. Αδιαμφισβήτητα ο χειρισμός των επικίνδυνων «άλλων», αντανάκλα τις κυρίαρχες αντιλήψεις - αξίες της κοινωνίας. Ο ισόβιος εγκλεισμός, η απομόνωση και εν συνεχεία ο στιγματισμός των ασθενών, αποθάρρυναν την έγκαιρη νοσηλεία, τη γρήγορη έξοδο και άρα την κοινωνική αποκατάστασή τους .

Σύμφωνα με το ντοκιμαντέρ του Κώστα Ζώη «Οι αζήτητοι»,¹⁰ ο διαχωρισμός των ψυχικά ασθενών από το κοινωνικό γίνεσθαι τούς ακολουθούσε μέχρι και την «τελευταία» τους κατοικία. Στο νεκροταφείο της Λέρου οι κάτοικοι της Αποικίας Ψυχοπαθών είναι θαμμένοι χωριστά από τους κατοίκους του νησιού (Κωστής Ζώης, 2011). Οι «ξένοι» με τους «ξένους». Στη μεριά των «ξένων»

¹⁰Οι Αζήτητοι, ντοκιμαντέρ Κώστα Ζώη, <https://www.youtube.com/watch?v=fGtvB4CTDrQ>, ημερομηνία ανάκτησης

βρίσκονται οι τσιμεντένιοι σταυροί των Ιταλών και δίπλα σε αυτούς οι ξύλινοι σταυροί των ψυχασθενών. Θα μπορούσε κανείς να πει πως με αυτό τον τρόπο πραγματώνεται η ολοκλήρωση της απόρριψης. Ο καθένας με την ετικέτα του. Ο κύκλος του αζήτητου κλείνει με τον θάνατο.

Και στη περίπτωση της Λέρου, η ψυχιατρική λειτούργησε ως μέσο διαχωρισμού των σωμάτων σε «κανονικά» και «παθολογικά», ως μέσο πειθάρχησης του «επικίνδυνου άλλου» (Χαρτ Κ., 2020:50). Αναμφισβήτητα, η ομάδα της Λέρου που έθεσε τις βάσεις αποϊδρυματοποίησης - αποασυλοποίησης των ασθενών λειτούργησε ως αντίποδας της παραδοσιακής ψυχιατρικής. Στο πέρασμα του χρόνου όμως, η Λέρος ουσιαστικά δεν απο-ασυλοποιείται ποτέ, καθώς ο χώρος δεν απο-ασυλοποιεί τον τόπο (Πανουργιά, 2020:121). Ωστόσο, η συγκεκριμένη ομάδα κατάφερε όχι μόνο να θέσει τις βάσεις αλλά και να προχωρήσει στην απο-ιδρυματοποίηση μεγάλου μέρους των ασθενών. Μπόρεσαν μέσα από αγώνες και διεκδικήσεις να καταφέρουν οι ασθενείς όχι μόνο να ζουν έξω από το Ψυχιατρείο, αλλά να αποκτήσουν στοιχειώδη δικαιώματα, όπως ταυτότητα και αμειβόμενη εργασία (Μεγαλοοικονόμου, 2016:81). Αυτή η αντι- ψυχιατρική τάση επιχείρησε να αναδείξει τη διαδικασία της απο-ασυλοποίησης όχι ως μια πράξη που τελείται και ολοκληρώνεται, αλλά ως μια συνεχή διαδικασία και προσπάθεια αλληλεπίδρασης με τον «άλλο» μέσα από την ελεύθερη έκφραση του και όχι με την υποταγή του στο «κανονικό» (Μεγαλοοικονόμου, 2016:236-237). Η ομάδα της Λέρου ανέδειξε πως η ταμπέλα του «ανίατου», η οποία αποτελούσε κριτήριο του εγκλεισμού των ασθενών στα ψυχιατρεία και άρα την ταφόπλακα της παραμονής τους εκεί, μπορούσε να αμφισβητηθεί. Προσπάθησαν να εφαρμόσουν μια διαδικασία αποκατάστασης των ασθενών μέσω της οποίας τα υποκείμενα θα αποκτούσαν δικαιώματα, αλλά και την εξουσία και τα μέσα για την άσκηση των δικαιωμάτων αυτών. Κύριο μέλημα των ανθρώπων που εργάζονταν στο πλαίσιο της αποϊδρυματοποίησης ήταν να σταματήσει ο χώρος του ασύλου να αποτελεί χώρο αναπαραγωγής της εξάρτησης και της στιγματισμένης διαφορετικότητας. Σκοπός της ομάδας των γιατρών της Λέρου, ήταν η θεραπεία των ασθενών να πραγματοποιείται μέσω μιας συνεχούς διαμεσολάβησης ανάμεσα στα πάσχοντα υποκείμενα και την κοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο διασφαλιζόταν σε μεγάλο βαθμό η άρση του στίγματος που χαρακτήριζε τα άτομα αυτά (Μεγαλοοικονόμου,2022:105).

Επιπροσθέτως, εκτός από τους ασθενείς και οι φύλακες των ιδρυμάτων βίωναν τη διαδικασία αποπροσωποποίησης στα ιδρύματα εγκλεισμού. Κατά μία έννοια εντάχθηκαν και αυτοί σ' ένα ολοκληρωτικό σύστημα που απαιτούσε από αυτούς να μην έχουν βούληση και να υπακούουν τυφλά διαταγές, χωρίς καν να αντιλαμβάνονται πως μια τέτοια συμμόρφωση οδηγούσε και στη δική τους αποπροσωποποίηση (Τοντόροφ,2002:152).

Αναντίρρητα, δε θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε ότι ο τρόπος αντιμετώπισης συγκεκριμένων ανθρώπινων ομάδων από την «υγιή κοινωνία» εμπεριέχει στοιχεία θετικής και

αρνητικής ευγονικής. Από παλιότερα οι άνθρωποι αυτοί θεωρούνταν ο αδύναμος ιστός της κοινωνικού πλέγματος. Μάλιστα είχαν υιοθετηθεί και θεωρίες ευθανασίας και στείρωσης για όσους δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις επιταγές της κοινωνίας και ενίοτε αποτελούσαν και κίνδυνο για την λειτουργία της. Τα άτομα που θεωρούνταν αδύναμα ή ευάλωτα ή μη κανονικά τίθονταν πάντα στην σκληρή επιτήρηση των ιατρικών θεωρήσεων. Ενδεικτικό παράδειγμα των όσων αναφέρονται είναι η δράση της αμερικανικής δημόσιας υπηρεσίας, η οποία στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, έθεσε σε χρήση ανιχνευτές ψεύδους, προκειμένου να εντοπίσει ομοφυλόφιλους ανάμεσα στους υπαλλήλους της, καθώς θεωρητικά αποτελούσαν «απειλή» για την εθνική ασφάλεια ως περισσότερο «ευάλωτοι στις κομμουνιστικές πεποιθήσεις» (Γεωργοπούλου, 2020:101-103, 114-115).

Αναφορικά με τη ζωή των πολιτικών κρατούμενων στο κτιριακό συγκρότημα του Ψυχιατρείου, θα μπορούσε κανείς να πει πως και οι πολιτικοί εξόριστοι βίωναν έναν αποκλεισμό που δημιουργούσε η ανάγκη της εξουσίας, προκειμένου να επιβάλλει και να διατηρήσει την ύπαρξη της. Οι πολιτικοί εξόριστοι ήταν ένας άλλος επικίνδυνος «άλλος», που αποτελούσε μίasma της κοινωνίας καθώς όπου υπήρχε κομμουνισμός υπήρχε και κίνδυνος. Σύμφωνα με τον Αντρέα Λεντάκη η ζωή των πολιτικών κρατούμενων είχε ως εξής: *«στον κρατούμενο, η προέκταση της ζωής του είναι το παρελθόν. Καθώς δεν έχει μέλλον, κι αφού το παρόν είναι πάντα ανυπόφορα ίδιο, το παρελθόν ζωντανεύει. Γιγαντώνει. Συντηρεί. Μαγνητίζει. Πιέζει»*.¹¹

Τελικά η αποικία της Λέρου κατέληξε σε μια «αποθήκη» ανθρώπων, έναν «σκουπιδότοπο» για κοινωνικά «ναυάγια» που απειλούσαν τον εθνοσωτήριο χαρακτήρα του μεταπολεμικού κράτους (Διαδικτυακή πηγή: <https://www.lerosvoice.gr/2018/10/10/psiheiatreio-lerou-suntomo-istoriko/>). Άλλωστε, όπως είπαμε παραπάνω, μια σειρά θεσμών-ιδρυμάτων εξασφάλισε για μεγάλη περίοδο τον κοινωνικό έλεγχο, την ηθική θεραπεία κοινωνικά ανεπιθύμητων κατηγοριών. Έτσι, στην ιστορία του Ψυχιατρείου της Λέρου συναντά κανείς ασθενείς, πρώην πολιτικούς κρατούμενους, ανήμπορους και καταρρακωμένους εχθρούς του καθεστώτος, άτομα που μεταπολεμικά θέλησε να περιορίσει το εθνικόφρον κράτος. Κάτω από την ομπρέλα της Κοινωνικής Πρόνοιας και προστασίας, τα γρανάζια της διοίκησης και της δικαιοσύνης που απονέμει το μεταπολεμικό γραφειοκρατικό κράτος, αλέθουν τους ανεπιθύμητους στέλνοντας τους στη φυλακή, στην εξορία, στο ψυχιατρείο. Σε κάθε περίπτωση όμως, δεν ήταν η θεραπευτική λογική που υπαγόρευε τις συμπεριφορές αυτές.

Ολοκληρώνοντας την ιστορική διαδρομή της λειτουργίας του Ψυχιατρείου της Λέρου, υπάρχει ακόμη μια χρήση του στην οποία πρέπει να αναφερθούμε. Στο κτιριακό συγκρότημα

¹¹ Αντρέας Λεντάκης, «Καυτό Μεσημέρι», στο Λεριακά – Επιθεώρηση Λεριακών Μελετών, Μορφωτικός Σύλλογος Νέων Λέρου «Η Αρτεμις», Λέρος 2007, σ. 113.

φιλοξενήθηκαν πρόσφυγες από τη Συρία, το Ιράκ και το Αφγανιστάν. Η συνθήκη θυμίζει ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης ανεπιθύμητων «άλλων» στο παρόν. Σαφώς υπάρχουν διαφορές στη λειτουργία αυτού του στρατοπέδου συγκέντρωσης από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης εξόντωσης ανθρώπινων ζώων του 20^{ου} αι., ωστόσο η φαινομενικά ανθρώπινη –διαφορετική λειτουργία αυτή δεν το αποχαρακτηρίζει και δεν το απενοχοποιεί από τον σκοπό της δημιουργίας του, αφού για άλλη μια φορά ο χώρος του Ψυχιατρείου στέγασε και φιλοξένησε «ανεπιθύμητους», που κουβαλούσαν τον δικό τους ανθρώπινο πόνο.

Η εμπειρία της Λέρου και πιο συγκεκριμένα οι διαδοχικές λειτουργίες του Ψυχιατρείου της, αποτελούν κυρίαρχο παράδειγμα κοινωνικής απομόνωσης και περιθωριοποίησης των ανθρώπων εκείνων που αντιπροσωπεύουν το διαφορετικό. Ταυτόχρονα έχει σημασία το αρνητικό αυτό παράδειγμα να μην περάσει στη λήθη αλλά να γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας και να θεωρείται πολύτιμο εφόδιο απέναντι σε αδιέξοδα και αγκυλώσεις της εποχής που ζούμε, όχι μόνο στον τομέα της Ψυχιατρικής αλλά απέναντι σε όλο εκείνο το σύστημα που δημιουργεί ανεπιθύμητους και περιττούς.

4.2. Μεταρρυθμίσεις για την Ψυχιατρική στην Ελλάδα: οι παρεμβάσεις στο Ψυχιατρείο Λέρου

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και έπειτα η Ελλάδα πραγματοποίησε μεταρρυθμιστικά βήματα μέσω της υιοθέτησης καινοτόμων προγραμμάτων σχετικά με την αντιμετώπιση της ψυχικής ασθένειας. Στο πλαίσιο των παραπάνω μεταρρυθμίσεων, ακολούθησε η ίδρυση τριών κέντρων με πρωτοπόρες δραστηριότητες για τα μέχρι τότε δεδομένα. Το 1971 δημιουργήθηκε το πρώτο Κέντρο Ψυχικής Υγείας στη Θεσσαλονίκη, το 1977 το πρώτο Νοσοκομείο Ημέρας στο Αιγινήτειο και το 1979 το Κέντρο Κοινωνικής Ψυχικής Υγείας στον Βύρωνα (Στυλιανίδης, 2006:45-54).

Ως το 1983 η ιατρική κάλυψη αναφορικά με τις ανάγκες των ψυχικά ασθενών στην Ελλάδα γινόταν από εννέα δημόσια νοσοκομεία και σαράντα ιδιωτικές ψυχιατρικές κλινικές. Η λειτουργία των ψυχιατρικών τμημάτων υστερούσε, αφού ήταν ανεπαρκώς στελεχωμένα με ως επί το πλείστον ανειδίκευτο προσωπικό. Ταυτόχρονα δεν υπήρχαν εναλλακτικές επιλογές, καθότι το δίκτυο των κοινοτικών υπηρεσιών ήταν υποτυπώδες. Οι περιγραφές των ειδικών ψυχικής υγείας, οι εκθέσεις Ευρωπαίων αξιωματούχων και η δημοσίευση στον τύπο των συνθηκών που επικρατούσαν στις δομές ψυχικής υγείας, κατέστησαν, σύμφωνα πάντα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, αναγκαία τη ριζική αλλαγή στο σύστημα παροχής υπηρεσιών ψυχικής υγείας. Κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70 το

άνθισμα της κοινωνικής και κοινοτικής ψυχιατρικής στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, περιλάμβανε ένα ιδεολογικό και πρακτικό μοντέλο σχετικά με τη φροντίδα των ψυχικά ασθενών έξω από τους χώρους των ψυχιατρείων (Μαδιανός,2002:297-300).

Αναφορικά με την εξέλιξη της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα έχουν παγιωθεί τα ακόλουθα ορόσημα στην πορεία της: α) η θέσπιση του Κανονισμού 815 της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και οι δράσεις που υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο αυτό και β) οι δύο, έως τώρα, φάσεις του εθνικού σχεδίου «Ψυχαργός»για την ψυχική υγεία. Επιστημονικές συναντήσεις και αφιερώματα έχουν λάβει χώρα στο πλαίσιο της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης και του «Ψυχαργός». Κοινό προβληματισμό αποτελεί ωστόσο σε ποιο βαθμό εκπληρώθηκαν οι στόχοι του αρχικού σχεδιασμού σε σχέση με την κατεύθυνση που πρέπει να διέπει τη πολιτική της ψυχικής υγείας στη χώρα, αν και τότε πρέπει να ολοκληρωθεί η μεταρρυθμιστική δράση και ποιος ο ρόλος και η εμπλοκή των διαφόρων φορέων και εμπλεκομένων στην όλη προσπάθεια (Μαδιανός,1994:551-555).

Με την ψήφιση του νόμου 1379/83 για το Εθνικό Σύστημα Υγείας, σημειώθηκε ριζική αλλαγή του υγειονομικού χάρτη της χώρας και ως εκ τούτου και των ψυχιατρικών υπηρεσιών. Εφαλτήριο της διαδικασίας αποϊδρυματοποίησης, της βελτίωσης των ενδονοσοκομειακών συνθηκών, της προπαρασκευής και μετάβασης των ασθενών σε προστατευόμενες ή σχετικά αυτόνομες δομές διαβίωσης στη κοινότητα καθώς και της ανάπτυξης καινούριων κοινοτικά προσανατολισμένων υπηρεσιών ψυχικής υγείας αποτέλεσε η επιστράτευση της έκτακτης οικονομικής ενίσχυσης από την Ε.Ο.Κ.¹² (Κανονισμός 815/84, Προγράμματα «Λέρος Ι» και «Λέρος ΙΙ») (Μεγαλοοικονόμου, 2016:52-53). Αφορμή της έκτακτης αυτής οικονομικής ενίσχυσης αλλά και καθοριστικής σημασίας για τη μεταρρύθμιση της ψυχιατρικής στην Ελλάδα ήταν η δημοσιοποίηση της κατάστασης του Ψυχιατρείου της Λέρου (Guattari,2015:9-10,41).

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, από τη φάση της πραγματοποίησης του προγράμματος μεταρρύθμισης, έχει αποδώσει στο ψυχιατρείο της Λέρου το χαρακτηρισμό του προς αποφυγήν παραδείγματος. Έτσι η Κοινότητα έθεσε άμεσα σε προτεραιότητα τη μεταρρύθμιση των συνθηκών διαβίωσης των ασθενών του και πρότεινε την εφαρμογή, με τη μορφή του κατεπείγοντος, ενός μεταβατικού προγράμματος, που θα είχε ως βάση τις ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου Ιδρύματος, στοχεύοντας στο οριστικό κλείσιμό του. Στην επίσημη αναφορά της η Επιτροπή υποστήριξε τη σύνδεση της δυσχερούς κατάστασης του Ιδρύματος με την πολιτισμική πενία του κοινωνικού περιβάλλοντος και της τοπικής κοινωνίας. Παράλληλα με τη συρρίκνωσή του απαίτησε και την εφαρμογή ενός προγράμματος εναλλακτικής οικονομικής ανάπτυξης του νησιού αφού έως τότε το

¹²Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 815/84 του Συμβουλίου της 26ης Μαρτίου 1984 για την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα (OJ L 88 31.03.1984, p. 1, ELI: <http://data.europa.eu/eli/reg/1984/815/oj>)

νησί στηριζόταν αποκλειστικά στην ιδρυματική οικονομία. Βασική επιδίωξη του προγράμματος ήταν αφενός να σταματήσει το Ίδρυμα να αποτελεί τον εργοδότη των κατοίκων της Λέρου και αφετέρου σε περίπτωση ανάγκης εξεύρεσης προσωπικού, η θέση να καλύπτεται από ειδικευμένο προσωπικό ανώτερης βαθμίδας (Μεγαλοοικονόμου, 2016:131-145).

Το μεταβατικό αυτό πρόγραμμα είχε επομένως διττή στοχοθεσία ως προς την υλοποίησή του: ο πρώτος στόχος αφορούσε τον ιδρυματικό θεσμό, ενώ ο δεύτερος το ίδιο το νησί. Σχετικά με την πρώτη περίπτωση η παρέμβαση είχε να κάνει με τα ασυλικά χαρακτηριστικά του ιδρύματος, δηλαδή την έλλειψη των κατάλληλων υποδομών, την πληθυσμιακή συσσώρευση, την ανομοιογένεια των ασθενών και το ανειδίκευτο και ανεπαρκές επιστημονικά προσωπικό. Οι επιμέρους στόχοι εισηγούνταν τη διακοπή νέων εισαγωγών. Σχεδιάζονταν χρονοδιαγράμματα αποσυμφόρησης του Κρατικού Θεραπευτηρίου Λέρου με απώτερο σκοπό κατά τη λήξη του πενταετούς προγράμματος να έχει επιτευχθεί η συρρίκνωση του πληθυσμού του ώστε το ίδρυμα να αποκτούσε πράγματι τοπικό περιφερειακό χαρακτήρα (Μεγαλοοικονόμου, 2022:95). Η αποσυμφόρηση αυτή θεωρήθηκε αναγκαία προϋπόθεση για τον εξανθρωπισμό των συνθηκών διαβίωσης των εναπομείναντων ψυχασθενών και την οποιαδήποτε μεταρρυθμιστική παρέμβαση στο μέλλον. Αναφορικά με τον δεύτερο στόχο, βασική επιδίωξη ήταν η αποσύμπλεξη της τοπικής οικονομίας αποκλειστικά από το ίδρυμα. Η τοπική οικονομία της Λέρου είχε αποκτήσει ιδρυματικό χαρακτήρα, έχοντας συνδεθεί πλήρως με τη λειτουργία του ιδρύματος, γεγονός που θα είχε αρνητικές επιπτώσεις για το νησί στο ενδεχόμενο της συρρίκνωσης και εν τέλει της παύσης της λειτουργίας του ιδρύματος.

Η συρρίκνωση του πληθυσμού του ψυχιατρείου αλλά και του Π.Ι.Κ.Π.Α. - γιατί η μεταρρύθμιση αφορά και το Π.Ι.Κ.Π.Α. – επρόκειτο να επιτευχθεί με διάφορους τρόπους. Παραδείγματος χάριν, με την όσο το δυνατόν πλησιέστερη μεταφορά ανήλικων και ενήλικων ψυχασθενών σε κοινοτικές μονάδες του τόπου καταγωγής τους, τη μεταφορά ανήλικων και ενηλίκων πνευματικά αναπήρων σε κατάλληλες μονάδες των αστικών κέντρων, είτε με την επανένταξη ενός μικρού αριθμού από αυτούς στην κοινωνία της Λέρου είτε τέλος με το φυσιολογικό ρυθμό μείωσης λόγω θανάτου και ταυτόχρονης διακοπής των νέων εισαγωγών. Ταυτόχρονα, επιδιώχθηκε ένας σχεδιασμός επιμέρους παρεμβάσεων που αφορούσαν και στόχευαν στην άμεση βελτιστοποίηση των συνθηκών διαβίωσης των υπόλοιπων ασθενών μέσα στο νοσοκομείο, καθώς και την προετοιμασία αυτών σχετικά με την μακροπρόθεσμη αποκατάστασή τους και επομένως της κοινωνικής επανένταξής τους και επαγγελματικής εκπαίδευσής τους μέσα στην κοινότητα. Πρόκειται για τη λεγόμενη αποϊδρυματοποίηση των ασθενών και αποασυλοποίηση του ιδρύματος. Έτσι λοιπόν, σχεδιάστηκε η αναπροσαρμογή των νοσοκομειακών κτιρίων σε ανακαινισμένες μονάδες μικρής δυναμικότητας (Μεγαλοοικονόμου, 2016:131-145).

Απαραίτητος κρίθηκε ο άμεσος διαχωρισμός των ασθενών σε κατηγορίες, με βάση τα κριτήρια που ίσχυαν για τον πληθυσμό όλων των ψυχιατρείων όπως η ηλικία, ο τόπος καταγωγής, οι διαγνωστικές κατηγορίες (πνευματικά ανάπηροι, ψυχογηριατρικοί, ψυχιατρικοί ασθενείς και εν δυνάμει ικανοί για αποκατάσταση και επαγγελματική εκπαίδευση) (Μεγαλοοικονόμου, 2016:45,130-132).

Η αλλαγή των συνθηκών λειτουργίας του Ιδρύματος έγινε στη βάση προπαρασκευαστικών προγραμμάτων ξεκινώντας από τα πιο απομονωμένα περίπτερα, δηλαδή το ενδέκατο και δέκατο έκτο των ανδρών και το δεύτερο περίπτερο γυναικών. Επρόκειτο για κτιριακές δομές που ο πληθυσμός τους διαβιούσε κάτω από άθλιες συνθήκες (Μεγαλοοικονόμου, 2016:46-47).

Στο σημείο αυτό προέκυψε η διαπίστωση από όσους υλοποιούσαν τα προγράμματα ότι ο βασικός όγκος δαπάνης έπρεπε να κατευθυνθεί προς την ανάπτυξη των ανθρώπινων πόρων και όχι προς την ανάπτυξη του φυσικού κεφαλαίου. Ειδικότερα, η ανάπτυξη ανθρώπινων πόρων μεταφράζονταν με την άμεση επανεκπαίδευση του προσωπικού, την αποϊδρυματοποίηση καθώς και την επαγγελματική- κοινωνική αποκατάσταση των ασθενών (Μεγαλοοικονόμου, 2016:74-75).

Αναφορικά με την αποκατάσταση των χρόνιων ασθενών, οι ομάδες των ειδικών ψυχικής υγείας που πλαισίωναν τα πιλοτικά προγράμματα, είχαν σαν πρωταρχικό τους μέλημα την ανάμειξη των δυο φύλων και τη φυσική αναβάθμιση των περιπτέρων στα οποία θα τίθονταν η εφαρμογή του προγράμματος. Μια σειρά ενεργειών τόσο στον χώρο όσο και στον εξοπλισμό των περιπτέρων ήταν αναγκαίες για να καταστεί δυνατή η εφαρμογή των προγραμμάτων εκπαίδευσης των ασθενών στις καθημερινές συνήθειες και δεξιότητες και ως εκ τούτου, στη συνέχεια, να διευκολυνθεί η προεπαγγελματική εκπαίδευσή τους. Ύστερα από δύομισι χρόνια έναρξης του προγράμματος, στον απολογισμό του μεταρρυθμιστικού προγράμματος, τόσο από το Υπουργείο Υγείας όσο και από την ομάδα των εμπειρογνομόνων της Επιτροπής, καταγράφηκαν αδυναμίες (Μεγαλοοικονόμου, 1993:92-97).

Τόσο στα μεγάλα άσυλα της χώρας, όσο και σε αυτό της Λέρου που είχε τεθεί σε προτεραιότητα, δεν είχε σημειωθεί καμία αλλαγή όλο αυτό το διάστημα. Δεν πραγματοποιήθηκε αποσυμφόρηση των ασθενών, δεν έλαβαν χώρα προγράμματα αποκατάστασης και εκπαίδευσης των ασθενών, και κυρίως, δεν υπήρξε εξειδίκευση του προσωπικού, το οποίο εξακολουθούσε να βρίσκεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα για τα ευρωπαϊκά δεδομένα. Επιπλέον, οι συνθήκες διαβίωσης των ασθενών παρέμεναν άθλιες και απαράδεκτες (Μεγαλοοικονόμου-Λουκάς, 1992:26-35).

Στη δεκαετία του 1980 υλοποιήθηκαν ορισμένες διοικητικές και τεχνικές παρεμβάσεις στο εσωτερικό του ασύλου της Λέρου, με πρωτοβουλίες της Διοίκησης και των εμπλεκόμενων τοπικών φορέων εξουσίας, που στόχευαν στον εξωραϊσμό του και στη «τακτοποίησή» του, σύμφωνα με τις επιταγές του τοπικού συμφέροντος (Μεγαλοοικονόμου & Baldi, 1995: 8-24). Ωστόσο, οι όποιες

βελτιώσεις της κτιριακής υποδομής του δεν κατάφεραν να μετατρέψουν την ιδρυματική κατάσταση του Κ.Θ. Λέρου, αλλά ούτε και να επαναπροσδιορίσουν τη φυσιογνωμία του Ιδρύματος ως μιας σύγχρονης θεραπευτικής μονάδας. Η συνολική χρηματοδότηση διατέθηκε στην ανακαίνιση οκτώ εγκαταλειμμένων από την περίοδο της ιταλικής κατοχής κτιρίων που ανήκαν στον προαύλιο χώρο του ψυχιατρείου στα Λεπίδα, με το επιχείρημα ότι επρόκειτο για ενδονοσοκομειακές δομές που θα στέγαζαν πιο «λειτουργικούς» ασθενείς. Επομένως, από τον Δεκέμβρη του 1984 ξεκίνησαν να ανακαινίζονται οι ενδονοσοκομειακές βίλες, οι οποίες και τέθηκαν σε λειτουργία από την επόμενη χρονιά. Σε αυτά τα κτίρια μεταφέρθηκαν όσοι χαρακτηρίστηκαν «λειτουργικοί» ασθενείς, με απώτερο σκοπό την κοινωνική τους επανένταξη (Μεγαλοοικονόμου & Baldi,1995:83).

Την ίδια περίοδο οι ιθύνοντες τοπικοί φορείς ισχυρίζονταν ότι τα παραπάνω κτίρια αποτελούσαν τη βάση του σχεδίου αποασυλοποίησης, αφού τα τοπικά συμφέροντα επέτασαν τη μη κατάργηση του ιδρύματος και τη μετατροπή του σε μια μεγάλη πολυτελή θεραπευτική μονάδα. Υποστήριζαν έτσι τη συλλογική επιθυμία της τοπικής κοινωνίας για το πρότυπο του «καλού» ασύλου. Η υποτιθέμενη κατηγοριοποίηση των ασθενών που έγινε σύμφωνα με τις επιταγές της Ε.Ο.Κ., δεν ήταν παρά μια προσπάθεια «αποσιώπησης» των πιο δύσκολα διαχειρίσιμων ασθενών έτσι ώστε να «συμμορφωθούν» τα υπόλοιπα τμήματα και να γίνουν πιο αποτελεσματικά. Την εικόνα αυτή του «δανικού» ασύλου προωθούσαν οι αρμόδιοι τοπικοί φορείς, η διοίκηση του ιδρύματος, το προσωπικό και η κοινωνία της Λέρου, κατά ένα μέρος η ελληνική κοινωνία στο σύνολό της αλλά και η ακαδημαϊκή ψυχιατρική. Η βασική επιδίωξη της κοινωνίας της Λέρου κατά το χρονικό διάστημα της παρέμβασης, ήταν η προώθηση της εικόνας ενός ιδεατού και εξωραϊσμένου ασύλου, το οποίο χαρακτήριζε η τάξη, η ηρεμία και η καθαριότητα. Όμως αυτή η ιδανική εικόνα ερχόταν σε σύγκρουση με το ευρωπαϊκό πρότυπο, το οποίο υποστηριζόταν από μια μερίδα της ελληνικής ψυχιατρικής κοινότητας και επιθυμούσε την κατάργησή του ασύλου μέσω της αποϊδρυματοποίησης των ασθενών και της πραγματοποίησης κοινοτικών δομών. Μάλιστα, η σύγκρουση αυτή έγινε πιο έντονη με τη δρομολόγηση των επόμενων μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων (Μεγαλοοικονόμου,2016:121-122).

Το 1985, σε μια προσπάθεια «εκσυγχρονισμού» του ασύλου και στο πλαίσιο του λειτουργικού διαχωρισμού, πραγματοποιήθηκε η σύσταση και λειτουργία του 16^{ου} περιπτέρου ανδρών. Στην πραγματικότητα ο διαχωρισμός αυτός αποσκοπούσε στον διαχωρισμό εκείνων των ασθενών που χαρακτηρίζονταν ως «ανίατοι» και «επικίνδυνοι» και στόχευε ουσιαστικά στη μεταφορά αυτών στο τελευταίο άκρο του ψυχιατρείου, εκεί, δηλαδή, που δεν είχαν εύκολα πρόσβαση τα μέσα ενημέρωσης. Η μεταφορά σε απόμερο και αθέατο μέρος δημιουργούσε ασφάλεια και ηρεμία τόσο στη τοπική κοινωνία όσο και σε τοπικούς φορείς, που επεδίωκαν τη διατήρηση του ιδρύματος (Μεγαλοοικονόμου, 2016:124). Από την άλλη η διάκριση αυτή έβρισκε σύμφωνο το

προσωπικό του Ιδρύματος, καθώς υποστήριζε πως η ταυτόχρονη παρουσία όλων αυτών των κατηγοριών των ασθενών παρακώλυε την θεραπεία τους (Μεγαλοοικονόμου & Λουκάς,1990:25-28).

Αποτέλεσμα της παραπάνω διεργασίας ήταν το "Δεκάξι" να καταλήξει να είναι το πιο απομακρυσμένο περίπτερο, το περίπτερο των καταραμένων, μια νέα «αποθήκη» ανθρώπων μέσα στο μεγάλο χωνευτήρι του Κ.Θ. Λέρου. Στην αρχή ο σχεδιασμός του απέβλεπε στην απομάκρυνση των γυμνών από ένα περιφραγμένο προαύλιο χώρο στο ένατο περίπτερο. Ο αριθμός των 50 γυμνών αρρώστων του ένατου περιπτέρου είχε ήδη αυξηθεί αφού εκεί είχαν μεταφερθεί κι άλλα «ανήσυχα στοιχεία» από τα υπόλοιπα περίπτερα των ανδρών. Ως εκ τούτου, η σύσταση του δέκατου έκτου περιπτέρου περιλάμβανε τα περιστατικά εκείνων των ασθενών που νοσούσαν από νοητικές καθυστερήσεις με διαταραχές συμπεριφοράς και τους «επικίνδυνους» ασθενείς. Με αυτή τη ρύθμιση το ίδρυμα, και κυρίως το κατάστημα των Λεπίδων, αποσυμφορήθηκε από τους πιο δύσκολους ασθενείς. Στο σύνολό του το "Δεκάξι" έφθασε σε πληθυσμό τους 140 ασθενείς (Μεγαλοοικονόμου-Λουκάς, 1990:25-28).

Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο επιχειρήθηκαν παράλληλες προσπάθειες εφαρμογής κάποιων προγραμμάτων του 815/84 οι οποίες αφορούσαν στην κατασκευή ενός ξενώνα, στην εφαρμογή ενός προγράμματος ανάδοχων οικογενειών και ενός προγράμματος καταγραφής και αξιολόγησης των ασθενών. Επιπροσθέτως, με πρωτοβουλία ιατρών που εργάζονταν στη Λέρο περιστασιακά, υλοποιήθηκαν προσπάθειες βελτίωσης στον εσωτερικό χώρο ορισμένων περιπτέρων (Μεγαλοοικονόμου, 1995:22). Πρώτη φορά στο Ίδρυμα έλαβαν χώρα εκδρομές και γιορτές. Επιπλέον, το 1988 πραγματοποιήθηκε η μεταφορά του τμήματος εργασιοθεραπείας στο κέντρο της πόλης του Λακκίου και στεγάστηκε σε οίκημα μισθωμένο από το ψυχιατρείο (Μεγαλοοικονόμου, 2016:126).

Στην πενταετία 1982-1987 σημειώθηκε πράγματι μια μείωση του αριθμού των ασθενών, η οποία ήταν αποτέλεσμα αφενός της απαγόρευσης νέων εισαγωγών και αφετέρου φυσικών αιτιών θανάτου. Επομένως, από τους 1.905 νοσηλεύόμενους που καταγράφονταν το 1982, το 1987 απέμειναν 1.280. Το 1988 η Ευρωπαϊκή Κοινότητα ήρθε αντιμέτωπη με τη διαπίστωση ότι ένα χρόνο πριν από τη λήξη του 5ετούς διάρκειας κανονισμού 815/84, μόλις το 20% των κονδυλίων είχε απορροφηθεί. Έτσι το 1989 η Επιτροπή ανακοίνωσε την αναστολή της χρηματοδότησης του 815/84 έως ότου η Ελλάδα να στοιχειοθετήσει πρόγραμμα μεταρρύθμισης των ψυχιατρικών ιδρυμάτων της χώρας, στο πλαίσιο συγκεκριμένου χρονοδιαγράμματος και αφού πρώτα λάβει τα αναγκαία εκείνα μέτρα για την άμεση διευθέτηση του προβλήματος του ψυχιατρείου της Λέρου (Μεγαλοοικονόμου, 1995: 22).

Με αυτόν τον τρόπο η Ευρωπαϊκή Κοινότητα αντιμετώπιζε τη Λέρο, η οποία αποτελούσε την κορυφή του παγόβουνου, ως μέσο ελέγχου της εξέλιξης ολόκληρου το μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Συνεπώς η συγκεκριμένη περίπτωση καθόριζε την αναστολή ή μη του αναπτυξιακού προγράμματος.

Η διεθνής κατακραυγή του 1989 ώθησε την Κοινότητα να ασκήσει πίεση για τη βελτίωση της επικρατούσας κατάστασης του ψυχιατρείου, αλλά και για τη γενικότερη εξέλιξη του μεταρρυθμιστικού έργου. Το ζήτημα είχε φτάσει στο Ευρωκοινοβούλιο, όπου πέραν της απαίτησης επιστροφής των κονδυλίων που είχαν χορηγηθεί για τη Λέρο απειλούνταν ακόμη και η ίδια η χώρα με κυρώσεις. Αποτέλεσμα της πιεστικής αυτής κατάστασης για τη χώρα ήταν η άμεση διεκπεραίωση των αρχικών στόχων της μεταρρύθμισης, αρχής γενομένης της διακοπής των νέων εισαγωγών στο άσυλο αλλά και της άμεσης αποσυμφόρησής του (Μεγαλοοικονόμου,2016:127).

Το 1990, επομένως, ύστερα από πιέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχεδιάστηκε ένα πρόγραμμα παρέμβασης μέσα στο ίδιο το ψυχιατρείο, το Λέρος I που διακρίνονταν σε δύο σκέλη: το Μέτρο 1 και το Μέτρο 2. Το Μέτρο 1, το οποίο αφορούσε τη δημιουργία ξενώνων εκτός Λέρου, συνεχίστηκε και στο Λέρος II και έλαβε το μεγαλύτερο μέρος των κονδυλίων (Μεγαλοοικονόμου,2016:131).

Στο πλαίσιο του Μέρου 1 επιχειρήθηκε η εφαρμογή των ελληνικών προγραμμάτων ταχείας δράσης, δηλαδή αυτών που αποσκοπούσαν στην όσο το δυνατόν πιο σύντομη προετοιμασία και μεταφορά ενός ικανοποιητικού αριθμού νοσηλευομένων σε νέες κοινοτικές δομές εκτός Λέρου (Μεγαλοοικονόμου,2016:131).

Η αποσυμφόρηση του ασύλου αποτελούσε, σύμφωνα με τις οδηγίες της Επιτροπής, την απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε μελλοντική επωφελή παρέμβαση στο Ίδρυμα. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, η μεταφορά των 110 ασθενών δεν συνιστούσε ουσιαστική αποσυμφόρηση του ιδρύματος, αλλά τυπικά πραγματοποιούσε την αναγκαία προϋπόθεση για τη λύση της αναστολής της χρηματοδότησης του προγράμματος μεταρρύθμισης.

Αναφορικά με το δεύτερο σκέλος, το Μέτρο 2 αφορούσε στην εφαρμογή ενός προγράμματος παρέμβασης στα "Ενδέκατο" και "Δέκατο έκτο" περίπτερα που άρχισε μόνο όταν τελείωσε η παρέμβαση του Μέρου 1. Πιο συγκεκριμένα, μόλις διεκπεραιώθηκε το ελληνικό πρόγραμμα μεταφοράς ψυχασθενών και νοητικά καθυστερημένων - αφού το πρόγραμμα αφορούσε και το Π.Ι.Κ.Π.Α.- σε ξενώνες, σε άλλα μέρη της Ελλάδας, τέθηκε σε εφαρμογή το διεθνές υποπρόγραμμα Μέτρο 2 του Λέρος I. Τα προγράμματα του Μέρου 2 πραγματώθηκαν με την παρέμβαση ομάδων που απαρτίζονταν από Έλληνες, Ολλανδούς και Ιταλούς ειδικούς αλλά και από γιατρούς ελληνικών ψυχιατρικών νοσοκομείων. Βασική τους επιδίωξη ήταν η αποϊδρυματοποίηση των ασθενών των δυο πιο ασφυκτικά πληθυσμιακών περιπτέρων και άρα των πιο ανεπιθύμητων του ψυχιατρείου, του

"ενδέκατου" και του "δέκατου έκτου", και ταυτόχρονα η δημιουργία και λειτουργία οικοτροφείων στο πλαίσιο της τοπικής κοινότητας που θα τους φιλοξενούσε. Τα δύο προγράμματα διήρκεσαν έως το 1995 με διαδοχικές παρατάσεις λόγω της επιτυχούς εφαρμογής τους. Αντιλαμβανόμαστε ότι σχεδόν επί μια πενταετία υλοποιούνταν ταυτόχρονα τα προγράμματα Λέρος I και Λέρος II στο Κ.Θ. Λέρου (Μεγαλοοικονόμου, 2016:127-132).

Το 1992 διαμορφώθηκε το Λέρος II (υποπρόγραμμα Π) το οποίο υλοποιήθηκε το 1994 . Συντελέστηκε με αυτό η επέκταση του προγράμματος αποκατάστασης σε ολόκληρο το ψυχιατρείο (Μεγαλοοικονόμου, 1995: 35).

Το 16^ο περίπτερο έκλεισε οριστικά τον Μάιο του 1994, μέσα από διαδικασίες αποϊδρυματοποίησης και ο πληθυσμός του τοποθετήθηκε σε ενδονοσοκομειακούς ξενώνες. Ένα χρόνο μετά, το 1995, έκλεισε και το 11^ο περίπτερο. Οι νοσηλεύόμενοι εγκαταστάθηκαν σε προκατασκευασμένα σπίτια μέσα σε ιδιόκτητο χώρο του ψυχιατρείου στα Λέπιδα (Μεγαλοοικονόμου, 2016:144).

Στην πραγματικότητα ωστόσο, τα αποτελέσματα των αλλαγών σχετικά με το πνεύμα και τη δομή του ασύλου της Λέρου, συγκεντρώθηκαν στη μερική αποσυμφόρηση του ψυχιατρείου της Λέρου. Δρομολογήθηκαν διαδικασίες επανένταξης ενός μέρους των ασθενών σε κοινοτικές δομές, είτε σ' άλλα μέρη της Ελλάδας είτε στο ίδιο το νησί. Έκλεισαν τα περιπτερα εκείνα τα οποία στέγαζαν τον μεγαλύτερο αριθμό ασθενών και αυτοί μεταφέρθηκαν σε ξενώνες και ομαδικά διαμερίσματα εκτός ψυχιατρείου, ή σε προκατασκευασμένα σπίτια στον χώρο του ψυχιατρείου. Ένας μικρός αριθμός νοσηλευομένων είχε αποκατασταθεί στις οικογένειες του. Στα εναπομείναντα περίπτερα ανακαινίστηκαν και εξανθρωπίστηκαν οι συνθήκες διαβίωσης των ασθενών (Μεγαλοοικονόμου, 2016:143-144).

Ως εκ τούτου, το 1998 η περίθαλψη του ιδρύματος αφορούσε πεντακόσιους πενήντα ασθενείς οι οποίοι βρίσκονταν μοιρασμένοι μεταξύ των ενδονοσοκομειακών και εξωνοσοκομειακών δομών του θεραπευτηρίου. Ταυτόχρονα, ένας μικρός αριθμός ασθενών διαβιούσε σε περίπτερα του ιδρύματος, τα οποία είχαν ανακαινιστεί και λειτουργούσαν σχεδόν σαν ξενώνες. Στο σύνολό τους οι ενδονοσοκομειακές δομές του Κ.Θ. Λέρου ήταν τριάντα. Είκοσι δύο από αυτές βρίσκονταν στα Λέπιδα και οι έξι στο Λακκί. Οι εξωνοσοκομειακές δομές έφταναν τις εικοσιπέντε και ήταν διασκορπισμένες σ' ολόκληρο το νησί. Ακόμα, υπήρχαν τρία ανακατασκευασμένα περίπτερα στο Λακκί και άλλα τόσα στα Λέπιδα. Επίσης, το πρώην Π.Ι.Κ.Π.Α. φιλοξενούσε τους ανήλικους ασθενείς του στον προϋπάρχοντα χώρο του, σε πέντε πολυτελή περίπτερα ειδικά διαμορφωμένα και σε έναν ενδονοσοκομειακό ξενώνα (Μεγαλοοικονόμου, 2016:144).

Όσον αφορά την προεπαγγελματική εκπαίδευση και την κοινωνική αποκατάσταση των ασθενών λειτουργούσαν για αρκετά χρόνια μέσα και έξω από το ίδρυμα, αγροτικός συνεταιρισμός,

εργαστήρι κεραμικής, εργαστήρι ζωγραφικής – κεντητικής - ταπητουργίας, δυο κυλικεία κι ένα συνεργείο καθαριότητας που απασχολούσε ο Δήμος Λέρου. Υπήρξε ενεργή θεατρική ομάδα, μουσική ομάδα και ομάδα πηλού, εκδιδόταν εφημερίδα με τίτλο «Τα μέσα και τα έξω» και λειτουργούσε σχολείο αλφαριθμητισμού για τους ασθενείς (Μεγαλοοικονόμου,2016:126).

Η πορεία των επόμενων ετών στηρίχθηκε μέσα από το προγράμματα κατά του κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ το 2002-2006 υλοποιήθηκε το πρόγραμμα Ψυχαγωγός.¹³

Σύμφωνα με τον Ν.2716/99¹⁴ και σε συνέχεια των γενικότερων προσπαθειών που είχαν ξεκινήσει στο Κ.Θ.Λ., με τη λειτουργία των άτυπων Συνεταιριστικών Μονάδων, στις 24-11-2002 ιδρύθηκε ο πρώτος Κοινωνικός Συνεταιρισμός Περιορισμένης Ευθύνης στην Ελλάδα, με έδρα του στη Λέρο (Κοι.Σ.Π.Ε.). Βασική επιδίωξη του συνεταιρισμού ήταν η κοινωνική ένταξη και η επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με ψυχοκοινωνικά προβλήματα (Γκουτίδης, 2009).

Τον Μάρτιο του 2003 το Κ.Θ.-Κ.Υ. Λέρου πιστοποιήθηκε προκειμένου να λειτουργήσει ως Κ.Ε.Κ. Ψυχικής Υγείας, έτσι ώστε να προσφέρει σε πανελλαδική εμβέλεια τη συσσωρευμένη εμπειρία που είχε αποκτηθεί. Από τις 12 Αυγούστου 2003, εγκρίνεται, με απόφαση του Υπουργείου, η λειτουργία της Κινητής Μονάδας Ψυχικής Υγείας του Κ.Θ.Λ., με πεδίο δράσης τα νησιά της Δωδεκανήσου. Ωστόσο η γραφειοκρατική σκόπελος επέτρεψε τη λήψη υπόστασης και την εκκίνηση της λειτουργίας της Μονάδας αυτής τον Φεβρουάριο του 2008 (Γκουτίδης, 2009).

Η λειτουργία του Κ.Θ.Λ. στη πορεία των 51 χρόνων του, στεγάστηκε σε 69 μικρά και μεγάλα, κύρια και βοηθητικά κτίρια της ιταλικής περιόδου, που απλώνονταν σε έκταση χιλιάδων τ.μ., καθώς και σε 11 προκατασκευασμένα κτίρια των 11 ασθενών. Επιπλέον, χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση ασθενών ένας διώροφος ξενώνας των 15 ατόμων, ενώ στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '90, χτίστηκαν μαγειρεία και εργαστήριο προεπαγγελματικής κατάρτισης και επαγγελματικής αποκατάστασης σε διάφορες τοποθεσίες του όρμου του Λακκίου. Τέλος, λειτούργησαν 26 κοινοτικές δομές στη Λέρο οι οποίες στεγάστηκαν σε ενοικιαζόμενα διαμερίσματα (Γκουτίδης, 2009).

Ιστορικό του Κρατικού Θεραπευτηρίου Λέρου

- 1920-1930: Εγκαταστάθηκε η ναυτική αεροπορική ιταλική βάση στον όρμο Λακκίου.
- 1949-1964: Στα κτίρια της ναυτικής αεροπορικής βάσης των Ιταλών εγκαταστάθηκαν οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές.

¹³Πρόγραμμα "ΨΥΧΑΡΓΩΣ" στην ιστοσελίδα *ψυχαργός*. Διαθέσιμο σε: <https://www.psychargos.gov.gr/Default.aspx?ID=26188&nt=18&lang=1>.

¹⁴ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 2716 ΦΕΚ Α' 96/17.5.1999 <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/194703/nomos-2716-1999>

- 1957: Ιδρύθηκε η «Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου» και μεταφέρονταν εδώ, με μεταγωγή, ασθενείς με ψυχικές διαταραχές από τα ψυχιατρικά νοσοκομεία της χώρας.
- 1965: Η “Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου” μετονομάστηκε σε Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Λέρου.
- 1967-70: Τα κτίρια αυτά στέγαζαν πολιτικούς κρατούμενους της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967 – 1974).
- 1984: Με τον κανονισμό 815/84 της Ε.Ε. διατέθηκαν κονδύλια για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των ασθενών.
- 1989: Ξεκίνησε η Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση.
- 1989-1995: Υλοποιήθηκαν τα προγράμματα αποασυλοποίησης ΛΕΡΟΣ Ι και ΙΙ με χρηματοδότηση από την ΕΕ.
- 1999: Λειτουργήσε άτυπα η Κινητή Μονάδα Ψυχικής Υγείας Δωδεκανήσου (επίσημα από 12/8/03 με απόφαση του Υπουργείου Υγείας).
- 2000-2009: Ξεκίνησε το πρόγραμμα κοινωνικής επανένταξης «Ψυχαργός».
- 2003: Ιδρύθηκε ο ΚΟΙΣΠΕ, ο πρώτος Κοινωνικός Συνεταιρισμός στην Ελλάδα, ο οποίος λειτουργούσε ως Μονάδα Ψυχοκοινωνικής Αποκατάστασης. Ήταν Ν.Π.Δ.Δ. το οποίο ανήκε στο Υπουργείο και λειτουργούσε, με βάση την ισχύουσα νομοθεσία, με προσωπικό που παραχωρούνταν από το ΚΘ-ΓΝ-ΚΥ Λέρου και την υποστήριξη αυτού. Βασικός ρόλος του ΚΟΙΣΠΕ ήταν η απασχόληση ασθενών του ΚΘΛ στο πλαίσιο της θεραπευτικής τους ένταξης στην κοινωνική και την παραγωγική διαδικασία.
- 2011-2020: Εφαρμόστηκε η 3η φάση του προγράμματος, το αναθεωρημένο Πρόγραμμα “Ψυχαργός 2011 – 2020”¹⁵ (Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου: <https://leros-hospital.gr>).

4.2.1.Η ομάδα της Λέρου

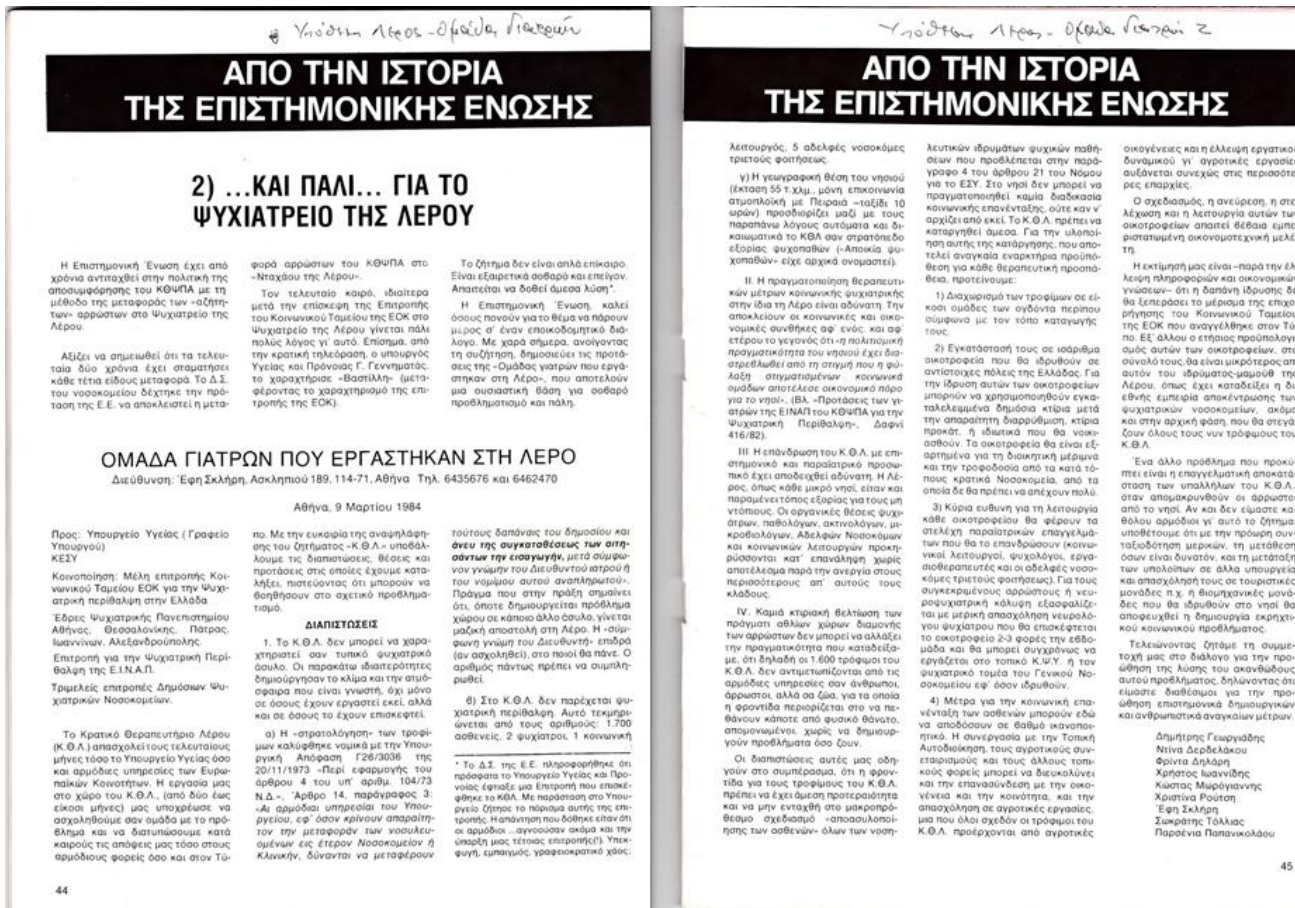
4.2.1.1.Παρεμβάσεις και εμπόδια

Η αναφορά στη Λέρο και το Ψυχιατρείο της έχει σημασία πάντοτε να συνδέεται με μια μικρή ομάδα γιατρών του Ιδρύματος, γνωστή ως «η ομάδα της Λέρου» (Μεγαλοοικονόμου, 2016:123). Η ομάδα αυτή βίωσε τη φρικαλεότητα αυτού του χώρου «στρατόπεδου εξόντωσης» ανθρώπων και διώχτηκε αμείλικτα από όλους όσους τα συμφέροντά του θέτονταν σε κίνδυνο εξ αιτίας της δραστηριότητάς της. (Διαδικτυακή Πηγή: <https://en-asilo.blogspot.com/2017/09/blog-post.html>).

Η δράση της συνέβαλε, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλον φορέα ή επισκέπτη, στην αφύπνιση του ενδιαφέροντος όλων, ούτως ώστε να αλλάξει η επικρατούσα κατάσταση εκεί. Οι γιατροί της

¹⁵Υπουργείο Υγείας: Τομέας Ψυχικής Υγείας. <https://www.moh.gov.gr/articles/health/domes-kai-drasesis-gia-thn-yeia/programma-quot-psyxargws-quot/913-sxedio-psyxargws?fdl=3064>

ομάδας αυτής αυτοχαρακτηρίστηκαν ως «Ομάδα πρωτοβουλίας γιατρών που εργάζονται ή εργάζονται στη Λέρο» (Ομάδα Γιατρών, 2017) (Εικόνα 9). Επρόκειτο για ένα σύνολο ατόμων που δεν υπήρξαν την ίδια χρονική περίοδο στο νησί, αλλά είχαν συσπειρωθεί με στόχο τη διεκδίκηση της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των νοσούντων στο ψυχιατρείο.

Εικόνα 9: Ψηφιοποιημένο φωτογραφικό υλικό από αναφορές ομάδας Ιατρών του Ψυχιατρείου της Λέρου, από το περιοδικό «Τετράδια Ψυχιατρικής», τ. 1, 1984, σελ. 44-45.) (Διαδραστική Πηγή: <https://en-asiilo.blogspot.com/2017/09/blog-post.html>).

Τα μέλη της «ομάδας της Λέρου» ήταν:

1. Μπαϊρακτάρης Κώστας, ψυχολόγος, συνταξιούχος Καθηγητής του Τμήματος Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Πήγε στη Λέρο το 1978, στο πλαίσιο της διδακτορικής του διατριβής και συνέχισε με παρεμβάσεις στο ψυχιατρείο ενώ εργάστηκε για την εφαρμογή των προγραμμάτων αποασυλοποίησης.
2. Μωρόγιαννης Κώστας, ψυχίατρος - ομαδικός αναλυτής. Στη Λέρο πήγε το 1980 ως αγροτικός ιατρός.
3. Ιωαννίδης Χρήστος, ψυχίατρος-ψυχαναλυτής. Στη Λέρο πήγε το 1980 ως αγροτικός ιατρός.
4. Γεωργιάδης Δημήτρης, παιδονυχίατρος. Στη Λέρο πήγε το 1981 ως αγροτικός ιατρός.
5. Παπανικολάου Παρσένια, παιδοψυχίατρος. Στη Λέρο πήγε το 1976 ως αγροτικός ιατρός.

6. Ρούτση Χριστίνα, πνευμονολόγος. Στη Λέρο πήγε το 1981 ως αγροτικός ιατρός.

7. Λουκάς Γιάννης, ψυχίατρος. Στη Λέρο πήγε αρχικά το 1981 ως αγροτικός ιατρός και συνέχισε αργότερα ως ψυχίατρος.

8. Σκλήρη Έφη, ψυχίατρος. Πήγε στη Λέρο το 1979 ως αγροτικός γιατρός.

9. Τόλιας Σωκράτης, ακτινολόγος. Πήγε στη Λέρο το 1981 ως ακτινολόγος.

Επιπροσθέτως, αναφορές για συμμετοχή στην ομάδα έγιναν και στους εξής: Φρίντα Δηλάρη, Ντίνα Δερδελάκου, Έφη Δημάκη, Βαρβάρα Αλιμπέρτη, Μιχάλη Παπέλη, Σόνια Βοσκίδου. Τέλος, σημαντική ήταν η συμβολή του Θόδωρου Μεγαλοοικονόμου, ο οποίος δεν ανήκε στην ομάδα γιατρών της Λέρου, αλλά συνεργάστηκε με τον Γιάννη Λουκά για την εφαρμογή των προγραμμάτων αποασυλοποίησης (Ομάδα Γιατρών, 2017).

Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάστηκαν τόσο οι γιατροί που έρχονταν στη Λέρο για δουλειά όσο και το προσωπικό του ψυχιατρείου ήταν άθλιες.

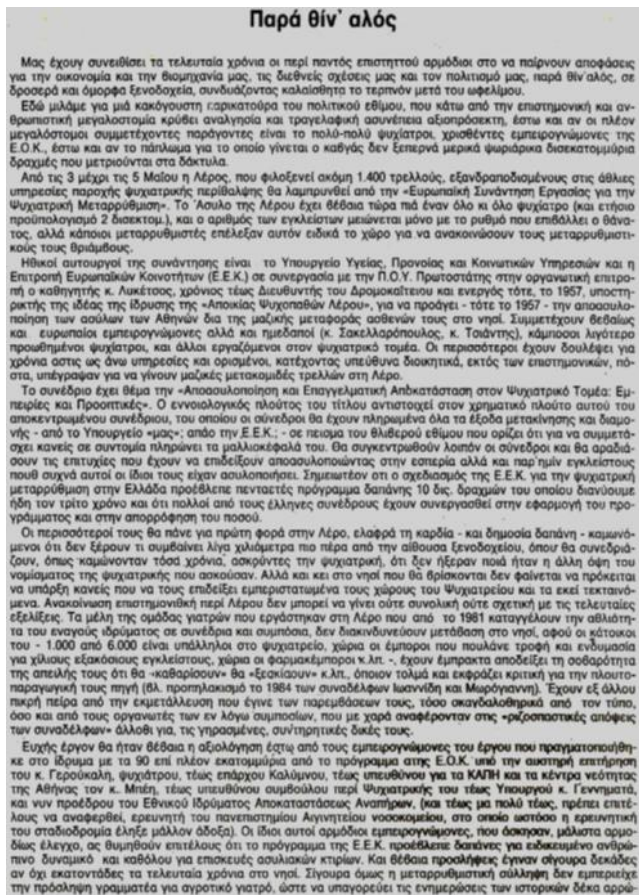
Οι προσπάθειες της συγκεκριμένης ομάδας για τη βελτίωση της διαβίωσης των ασθενών του ψυχιατρείου, ξεκίνησαν με καταγγελία που έκαναν στο ελληνογαλλικό Συμπόσιο Κοινωνικής Ψυχιατρικής (Δεκέμβριος 1981). Πρωταρχικό αίτημά τους ήταν να διακοπεί η διακομιδή των ασθενών και κατ' επέκταση η κατάργηση του ψυχιατρείου. Με τον τρόπο αυτό, το πρόβλημα του ψυχιατρείου της Λέρου αναδύθηκε στη δημόσια σφαίρα τόσο του εθνικού όσο και του διεθνούς γίνεσθαι (Μεγαλοοικονόμου, 2016:123).

Οι προσπάθειες των γιατρών ενισχύθηκαν το 1982 σημαντικά χάρη στη δημοσιοποίηση της κατάστασης που επικρατούσε στη Λέρο μέσω της ταινίας του Κωστή Ζώη «Οι αζήτητοι». Τόσο οι δημοσιεύσεις μέσω των καταγγελιών της ομάδας (**Εικόνα 11**) όσο και η ταινία του Κωστή Ζώη, σε συνδυασμό με την απόφαση του Καν. 815/84 της Ε.Ο.Κ. για χρηματοδότηση της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης στην Ελλάδα συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον στην επίλυση του προβλήματος της Λέρου (Μεγαλοοικονόμου, 2016:123). Έτσι, η πρόταση της «ομάδας της Λέρου» για κατάργηση του ψυχιατρείου και δημιουργία ξενώνων για την φιλοξενία των πασχόντων σε διάφορες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, ανάλογα, με τον τόπο καταγωγής, υιοθετήθηκε το 1990 και από την Ε.Ψ.Ε. Ωστόσο, η πρόταση αυτή βρήκε αντίθετη την τοπική κοινωνία της Λέρου, η οποία είχε συνηθίσει η οικονομία του νησιού να εξαρτάται από το ίδρυμα (Μεγαλοοικονόμου, 2016:131).

Εικόνα 10: Ψηφιοποιημένο φωτογραφικό υλικό άρθρου της εφημερίδας Observer, το οποίο έκανε αναφορά στις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των ασθενών του Ψυχιατρείου της Λέρου, χαρακτηρίζοντάς το ως το «Ενοχο μυστικό της Ευρώπης» (Διαδικτυακή Πηγή: <https://www.lerosvoice.gr/2018/10/10/psiheiatreio-lerou-suntomo-istoriko/>).

Οι πρώτες αυτές προσπάθειες έφεραν ελάχιστα αποτελέσματα, γεγονός που καταγγέλθηκε από την ομάδα των γιατρών στο Ευρωπαϊκό Συνέδριο για την «Αποασυλοποίηση και Επαγγελματική Αποκατάσταση στον Ψυχιατρικό Τομέα: Εμπειρίες και Προοπτικές», που έλαβε χώρα στη Λέρο το 1987. Συγκεκριμένα, η ομάδα αυτή χαρακτήρισε τις σχετικές συζητήσεις του συνεδρίου ως «παρά θιν' αλόγος» συζητήσεις (**Εικόνα 12**) (Μεγαλοικονόμου, 2016:125).

στην.

Και θέδια, για να τελειώσουμε με τις πεκρήλαες επιστημονικές μας στην πιο τραγική, αν παρ'επιδα μέοα στον επιστημονικό μεταρρυθμιστικό όργανο πραγματοποιηθεί επίσκεψη στο Ψυχιατρείο, ως κόφουο μια δόλια οι συνέδριοι πίσω από το θούνω, στον Άη Γιώργη, στο στρατόπεδο πολιτικών κρατουμένων του Λαοκού, γιατί εκεί μετάφεραν πρόφραση τους πάλι δύσκολους αρρώστους, να μη φαίνονται ανάμμοα στα φρεσκοδομμένα με τα 90 εκ. πεκρήτερα και χαλάνε την μίστρα.

Ο κ. Αυγερινός είχε αποκαλέσει τον Δεκέμβρη του 1981 την Λέρο κολαστήριο, μας είχε ζητήσει προτάσεις, είχε κοιθεντάσει μαζί μας και μετά... τίποτα. Ο κ. Γεννητάς από τηλεόρασεως είχε αποκαλέσει το 1983 την Λέρο, Βασίλη, που πρέπει να καταστραφεί, δέχτηκε τις προτάσεις μας και μετά τίποτα. Ο κ. Μαγκάκης ως σήμερα δεν έχει εκφραστεί σχετικά. Όμως η δήλωση του, σαν υπουργού δικαιοσύνης, σχετικά με το άλλο «κολαστήριο», τις φυλακές της Κέρκυρας, ότι δεν μπορεί να το κλείσει για κοινωνικούς λόγους, (δηλαδή την αντίδραση των ντόπιων), ήδη προκαθορίζει τα πλαίσια στα οποία θα κινηθεί. Εμείς όμως θα θέλαμε να κάνε και αυτός δηλώσεις, έτσι για νάχουμε παραθέτους.

ΟΜΑΔΑ ΓΙΑΤΡΩΝ ΠΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΚΑΝ ΣΤΗ ΛΕΡΟ:
Κ.Μωρογιάννης, Δ.Γεωργιάδης, Σ.Τόλλιος, Ε.Σκλήρη, Χ.Ιωαννίδη, Ν.Δερβελάκου, Χ.Μαλαπάνη, Γ.Τριανταφύλου.

Εικόνα 11: Προκήρυξη της ομάδας των γιατρών της Λέρου, στο Ευρωπαϊκό Συνέδριο, Λέρος, 1987. Ανακτήθηκε από: <https://en-asilo.blogspot.com/2017/09/blog-post.html>.

Στο πλαίσιο των προσπαθειών της υλοποίησης κάποιων προγραμμάτων σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στον Καν. 815/84¹⁶ - δημιουργήθηκε ξενώνας, λειτούργησε πρόγραμμα ανάδοχων οικογενειών και ξεκίνησε πρόγραμμα καταγραφής και αξιολόγησης των ασθενών. Με πρωτοβουλία κάποιων από τους γιατρούς που βρίσκονταν τότε στη Λέρο, πραγματοποιήθηκαν κάποιες πολιτιστικές δράσεις σε τμήματα του ψυχιατρείου και έγιναν οι πρώτες γιορτές και εκδρομές (Μεγαλοοικονόμου, 2016:126). Το 1988 κατέστη εφικτή η πρώτη «έξοδος» του Τμήματος Εργοθεραπείας στο Λακκί, με τη διοργάνωση έκθεσης κεντημάτων, ζωγραφικής και τάπητων. Παρόλα αυτά, μόνο το πρόγραμμα της εργοθεραπείας κατάφερε να επιβιώσει, δεδομένου ότι τόσο το πρόγραμμα για τον ξενώνα όσο και αυτό των ανάδοχων οικογενειών απέτυχε. Αναφορικά με τον ξενώνα, το δημοτικό συμβούλιο αρνήθηκε την παραχώρηση οικοπέδου προκειμένου να χτιστεί. Όσον αφορά το πρόγραμμα της αναδοχής, εμπόδιο προκάλεσε η τοπική κοινωνία με τη σύμπραξη των τοπικών παραγόντων, ισχυριζόμενη τον κίνδυνο που μπορεί να ελλόχευε η έξοδος των ασθενών τόσο στη ζωή της τοπικής κοινωνίας όσο και στην τουριστική ανάπτυξη του νησιού. Οι αντιδράσεις

¹⁶Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 815/84 του Συμβουλίου της 26ης Μαρτίου 1984 για την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα (OJ L 88 31.03.1984, p. 1, ELI: <http://data.europa.eu/eli/reg/1984/815/oj>)

αυτές έναν χρόνο μετά απέτρεψαν την εγκατάσταση κάποιων ασθενών σε διαμέρισμα που είχε ενοικιαστεί (Μεγαλοοικονόμου,2016:126).

Η απραξία των προγραμμάτων και ο διεθνής διασυρμός το 1989 (Καρυδάκη, 2020:39) οδήγησε στη σχεδίαση της παρέμβασης στη Λέρο, μέσω της συνεργασίας ψυχιατρικών ομάδων από τη Θεσσαλονίκη και από διάφορες χώρες της Ευρώπης (μονάδα Επανένταξης Ψ.Ν.Θ, Τεργέστη/Ιταλία, Ολλανδία, Γερμανία, Ιρλανδία), στο πλαίσιο ανταλλαγής εμπειριών και μεθοδολογιών και εφαρμογής μιας κοινής πρακτικής (Μεγαλοοικονόμου, 2016:127).

Έχει σημασία να αναφερθεί πως παρ' όλες τις προσπάθειες αυτές, το πολιτικό γίνεσθαι της χώρας αλλά και οι διάφοροι συνδικαλιστικοί και κοινωνικοί φορείς, άφηναν σταθερά έξω από το κύκλο των ενδιαφερόντων τους τις παρεμβάσεις σε θεσμούς όπως ψυχιατρεία ή φυλακές (Μεγαλοοικονόμου,2016:128).

Σχετικά με τις συνθήκες λειτουργίας του ψυχιατρείου και ειδικότερα του Περίπτερου 16, καθοριστική - σε συνδυασμό με την προσφορά μιας ομάδας μόνιμου προσωπικού που εργάστηκε εθελοντικά εκεί - ήταν η παρέμβαση του ψυχιάτρου Γιάννη Λουκά. Η παρέμβαση ενισχύθηκε μέσω της συνεργασίας της ομάδας με τη μονάδα επανένταξης του Ψ.Ν.Θ., αλλά και των φοιτητών του Τμήματος Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. Ο σκοπός της συνεργασίας των ομάδων αυτών ήταν το εγχείρημα της αποσυμφόρησης και έπειτα αποιδρυματοποίησης τόσο του Περιπτέρου 16 όσο και του ιδρύματος στο σύνολό του (Μεγαλοοικονόμου,2016:129-130).

Τα αποτελέσματα των ενεργειών αυτών συνδυαστικά με την εφαρμογή των Προγραμμάτων Λέρος Ι και Λέρος ΙΙ, οδήγησαν στο κλείσιμο περιπτέρων, στη διασφάλιση αξιοπρεπών συνθηκών διαβίωσης των ασθενών, στην καταπολέμηση της «μαύρης, καταπιεστικής εργασίας» (Μεγαλοοικονόμου, 2022:90) και στην αντικατάσταση αυτής με ελεύθερη αμειβόμενη εργασία. Ακόμα, παγιώθηκε η έξοδος από το ψυχιατρείο ως η βασική δραστηριότητα αποκατάστασης και κοινωνικοποίησης και ταυτόχρονα επιχειρήθηκε και η προσπάθεια απομυθοποίησης της επικινδυνότητας του ψυχικά πάσχοντα (Μεγαλοοικονόμου, 2022:93). Επιπροσθέτως, αναπτύχθηκαν διαπροσωπικές-συναισθηματικές σχέσεις που χαρακτηρίζονταν από σχέση ανθρώπου απέναντι σε άνθρωπο και όχι από σχέση ειδικού προς ασθενή (Μεγαλοοικονόμου, 2022:92). Αποκορύφωμα των παραπάνω κατακτήσεων ήταν τον Δεκέμβριο του 1991 η ίδρυση του πρώτου διαμερίσματος εκτός Κ.Θ.Λ. στο χωριό Ξηρόκαμπος (Μεγαλοοικονόμου,2016:129-137-140). Ολοκληρώνοντας, αξίζει να αναφερθεί ότι τον Μάιο του 1994 έκλεισε οριστικά το Περίπτερο 16, ενώ στα μέσα του 1995 λειτουργούσαν στη Λέρο είκοσι εξωνοσοκομειακά διαμερίσματα με εκατόν έξι συνολικά ενοίκους. Τα διαμερίσματα αυτά βρίσκονταν διασκορπισμένα σε όλο το νησί και ήταν νοικιασμένα από το Κ.Θ.Λ., το οποίο παρείχε τα απαραίτητα για το μαγείρεμα και την καθαριότητα. Συμπληρωματικά, μέσα στον ίδιο χρόνο υπήρξαν τριάντα δύο ενδονοσοκομειακοί ξενώνες, στους οποίους διαβιούσαν

τριακόσια εξήντα άτομα. Έτσι, ολοκληρώθηκε και η εκκένωση του Περιπτέρου 11 (Μεγαλοοικονόμου, 2016:144).

Η ομάδα των γιατρών της Λέρου εργάστηκε αδιάκοπα στην κατεύθυνση της αποιδρυματοποίησης και τις κοινωνικής επανένταξης των ψυχικά ασθενών. Στόχος ήταν η προαγωγή της ψυχικής υγείας και η κοινωνική επανένταξη και αναπαραγωγή του υποκειμένου, μέσω μιας πολυδιάστατης, όχι αυστηρά κλινικής, διαδικασίας η οποία θα επικεντρωνόταν στις ανάγκες του πάσχοντος υποκειμένου. Πιο συγκεκριμένα, η φιλοσοφία της απο-ιδρυματοποίησης των νοσούντων είχε νόημα να πραγματοποιηθεί όχι ως μια διαδικασία εξιτηρίων αλλά σαν μια διαδικασία αποκατάστασης αυτών ως μελών του κοινωνικού συνόλου. (Μεγαλοοικονόμου, 2022:87-89).

Καταληκτικά, η πεντάχρονη πορεία των παρεμβάσεων με την αρωγή του χρηματοδοτούμενου από την Ε.Ε. προγράμματος, έφερε:

- την ένταξη 104 ασθενών σε 20 εξωνοσοκομειακά ομαδικά διαμερίσματα στη κοινότητα της Λέρου,
- τη στέγαση 400 ατόμων σε 37 στεγαστικές δομές των 10 -κατά μέσο όρο- ατόμων σε χώρο του ψυχιατρείου,
- την απασχόληση 100 ασθενών σε εργασιακές δραστηριότητες,
- την μεταφορά 10 ασθενών σε ξενώνες της ηπειρωτικής Ελλάδας (Μεγαλοοικονόμου, 2022:95).

Στα χρόνια που ακολούθησαν η προσπάθεια της ομάδας συνεχίστηκε, μέσα από τα προγράμματα κατά του κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ την περίοδο 2002-2006 υλοποιήθηκε το πρόγραμμα «Ψυχαργός» (Γκουτίδης, 2009).

Αποτιμώντας την πορεία των δράσεων και των παρεμβάσεων της ομάδας των γιατρών της Λέρου και παρά τις προσπάθειες αυτών σε συνδυασμό με την στήριξη προγραμμάτων βελτίωσης της κατάστασης του ψυχιατρείου, διαπιστώνεται ότι το εγχείρημα της από-ιδρυματοποίησης έμεινε στάσιμο. Τόσο τα εμπόδια που έθετε η τοπική κοινωνία, όσο και η αδιαφορία του πολιτικού συστήματος οδήγησαν τελικά σε έναν εξωραϊσμό αφενός της κατάστασης του ψυχιατρείου και αφετέρου του εγχειρήματος αλλαγής της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στη χώρα. Αδιαμφισβήτητα, βασική αιτία της κατάστασης αυτής ήταν η μνημονιακή πολιτική στην οποία είχε επέλθει η χώρα (Μεγαλοοικονόμου, 2016:300). Το βήμα της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης που θέλει τα ψυχιατρεία με την «πόρτα ανοικτή» έμεινε στη μέση, αφού πέραν την έλλειψης οικονομικών πόρων, δε βρήκε συνεχιστές να προχωρήσουν το εγχείρημα.¹⁷

¹⁷Η Οδύσσεια της Ψυχικής Υγείας στην Ελλάδα. Εκπομπή Vice. <https://www.youtube.com/watch?v=huxkkLSzH7Q>

5. Ιστορία και Διδακτική της Ιστορίας

Στην παρούσα ενότητα κρίνεται απαραίτητη η αναφορά στους κλάδους της ιστορίας και της διδακτικής της ιστορίας προκειμένου να παρουσιαστεί στη συνέχεια η διδακτική πρόταση της παρούσας μελέτης.

Η λέξη «ιστορία» παραπέμπει στον διαχωρισμό μεταξύ του παρόντος και του παρελθόντος (Αβδελά,1998:85). Ο Moniot ορίζει την ιστορία ως «γνώση του παρελθόντος», ωστόσο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως αυτός ο ορισμός της ιστορίας είναι αόριστος, αφού το παρελθόν δεν είναι μια έννοια συγκεκριμένη (Moniot, 2002:75). Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η ιστορία ως όρος παραπέμπει στον μετασχηματισμό της γνώσης του παρελθόντος σε γνωστικό αντικείμενο, το οποίο διαπνέεται από κάποιους κανόνες και κάποιες αρχές. Για τον Carr (1961) η ιστορία είναι μια ατέρμονη διαδικασία αλληλενέργειας μεταξύ του ιστορικού και των γεγονότων, μια αέναη διαλογική σχέση ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν (όπως παρατίθεται σε Black & McRaid, 2000). Σύμφωνα με τον Bloch, η ιστορία μάς δίνει τη δυνατότητα όχι μόνο να κατανοήσουμε το παρόν μέσα από το παρελθόν αλλά και το αντίστροφο, δηλαδή, να κατανοήσουμε το παρελθόν μέσα από τις συνεχείς μεταβολές των οπτικών του παρόντος που προβάλλουμε σε αυτό (Bloch, 1994: 67). Υπό το πρίσμα της έννοιας αυτής, αφενός το παρελθόν αποτελεί αντικείμενο κατασκευής και επαναανοηματοδότησης μέσω της λειτουργίας της μνήμης και των συνεχών αναγνώσεων των πηγών και αφετέρου μέσω των νέων ερωτημάτων που θέτουν οι ιστορικοί (Αβδελά,1998: 85). Η γνώση του παρελθόντος δεν είναι κάτι αμετάβλητο, αλλά κάτι ρευστό, το οποίο βρίσκεται σε μια διαδικασία συνεχούς διαμόρφωσης και τελειοποίησης (Bloch,1994: 75). Η ιστορική επιστήμη δεν συγκροτεί απλώς μια λεπτομερή γεγονοτολογική αφήγηση των γεγονότων του παρελθόντος, αλλά τη μελέτη των σχέσεων που συνδέουν τα ποικίλα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας με αυτήν (Κόκκινος, 1998α: 27).

Ως πεδίο διερεύνησης της επιστήμης της Ιστορίας λογίζεται η μελέτη των αθέατων και όχι μόνο πτυχών του παρελθόντος με ιστορικούς όρους με σκοπό τη δημιουργία «νέων» ή εναλλακτικών μορφών προσέγγισης και ερμηνείας διαφόρων πτυχών της ζωής των ανθρώπινων κοινωνιών του παρελθόντος. Η διαδικασία αυτή, η οποία ελέγχεται μέσα στο πλαίσιο του διαλόγου των ιστορικών με το παρελθόν, στοχεύει στη διερεύνηση της ιστορικής γνώσης και της ιστορικής σκέψης στο παρόν, έχοντας ως βάση νέα ιστορικά ερωτήματα και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις που κοιτούν προς το μέλλον (Cooper, 1995:2 ; Νάκου, 2006:280). Κύρια παραδοχή του

επιστημονικού προσανατολισμού της ιστορίας είναι η απεικόνιση ανθρώπων και πράξεων που πραγματικά υπήρξαν και συνέβησαν, αντικατοπτρίζοντας τις δράσεις των δρώντων υποκειμένων και χρέος του ιστορικού είναι να κατανοήσει τις προθέσεις αυτών, ώστε να οδηγηθεί στην οικοδόμηση ενός συνεκτικού ιστορικού αφηγήματος (Iggers, 1999: 13 κ.ε.).

Κατά τον 19ο αιώνα, ο κλάδος της Ιστορίας αποκτά σύσταση με διακριτή μεθοδολογία, αντικείμενο και ακαδημαϊκή συγκρότηση, κυρίως μέσα από τη σύνθεση μεταξύ της συγγραφής της ιστορίας και της ιστοριοδικής τριβής. Μέχρι τότε, δυο ήταν οι επικρατέστερες μορφές γραφής της ιστορίας. Η πρώτη ήταν η μαθησιακή και αρχαιογνωστική και η δεύτερη επί της ουσίας λογοτεχνική (Iggers, 1999: 40). Οι γραπτές πηγές, των οποίων η προέλευση έχει να κάνει με την εποχή που έρχεται σε επαφή ο εκάστοτε ιστορικός, η επεξεργασία, η κριτική και η χρήση αυτών, επιστρατεύθηκαν για να υποστηρίξουν την ιστορική αφήγηση (Αβδελά, 1998: 86).

Η διδακτική της ιστορίας κάνει την εμφάνισή της ως όρος στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 προκειμένου να αποδώσει τη διαδικασία των διεργασιών που πραγματοποιούνται κατά τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας (Ρεπούση, 2004: 279). Ορίζεται από τον Ωντιγιέ (1991, όπως παρατίθεται σε Ρεπούση, 2004: 280) α) ως η μελέτη των διαδικασιών διδασκαλίας και μάθησης της ιστορίας και β) ως γνώση για τον χειρισμό και την υλοποίηση κατάλληλων διδακτικών μέσων. Για τον Pellens η διδακτική της ιστορίας είναι «*έναν συστηματικό κλάδο της επιστήμης της ιστορίας. Καλλιεργεί τους στόχους της επιστήμης στο πεδίο της εκπαίδευσης και της πληροφόρησης. Αναλύει και οργανώνει την ανάπτυξη της ιστορικής αφύπνισης σε μη ιστορικούς και επικοινωνεί την ιστορία εντός και μεταξύ διαφορετικών κοινωνιών*» (Pellens, 1994: 43). Σύμφωνα με τη Νάκου (2006: 281), η διδακτική της ιστορίας αποτελεί αντικείμενο για την εισαγωγή των παιδιών στο γνωστικό αντικείμενο της ιστορίας, τη μέθοδο, τους σκοπούς και τους στόχους της. Αποσκοπεί στην κατανόηση της ιστορίας, δηλαδή στην κατασκευή βασικής ιστορικής γνώσης, την καλλιέργεια ιστορικής σκέψης και της απόκτησης δεξιοτήτων ιστορικής ερμηνείας που στοχεύουν στη διαμόρφωση υποκειμένων, ικανών να κατανοούν και να προσδιορίζουν τον εαυτό τους, τους «άλλους» και τη συνεχώς μεταβαλλόμενη και διευρυνόμενη κοινωνική πραγματικότητα με ιστορικούς όρους, τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον. Η Ρεπούση υποστηρίζει ότι η διδακτική της ιστορίας, ως πεδίο, έχει προσλαμβάνουσες από ποικίλους παράγοντες, π.χ. το ιστορικό κεφάλαιο της χώρας, η σχέση της συλλογικής μνήμης με την ιστοριογραφία, η βαρύτητα του εθνικού στερεοτύπου, το εκπαιδευτικό καθεστώς, η ιστορική κουλτούρα των διδασκόντων/ουσών, η συμμετοχή ή η απουσία τους στη λήψη αποφάσεων (Ρεπούση, 2004: 282).

Σύμφωνα με τον Κόκκινο η διδακτική της ιστορίας είναι «*ένα γνωστικό αντικείμενο που απορρέει από τη διασταύρωση της ιστορικής επιστήμης με την παιδαγωγική θεωρία και τη γνωστική ψυχολογία και θέτει τους ακόλουθους στόχους: 1) την επιστημολογική και μεθοδολογική θεμελίωση*

της ιστορικής γνώσης σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, 2) την κριτική αναπαραγωγή μέσω του σχολικού θεσμού της ακαδημαϊκά έγκυρης ιστορικής γνώσης, 3) τη διαμόρφωση ιστορικών δεξιοτήτων, 4) τον συγκερασμό της δηλωτικής γνώσης (γνώση του τι) με τη διαδικαστική γνώση (γνώση του πώς), 5) τη διαμόρφωση του εγκυρότερου και καταλληλότερου κάθε φορά ερμηνευτικού πλαισίου για την ιστορική ανάλυση, 6) τη χαρτογράφηση των ιστορικών στερεοτύπων και την αποκωδικοποίηση της προϋπάρχουσας ιστορικής σκέψης των μαθητών, 7) την αξιολόγηση της καθημερινής διδακτικής πράξης και, τέλος, 8) τη μετάφραση της ακαδημαϊκής γνώσης σε συλλογικό πολιτισμικό αγαθό μέσω του ιστορικού αλφαριθμητισμού, που επιτυγχάνεται στη διάρκεια της σχολικής μαθητείας» (Κόκκινος, 2000:16). Κατά τον 19ο αιώνα στο πεδίο της ιστοριογραφίας επικράτησε η γερμανική ιστορική σχολή με κύριο εκπρόσωπο τον Ranke (Iggers, 1999:41-42). Η επιστήμη της ιστορίας, σύμφωνα με τη γερμανική σχολή είναι περιγραφική, μεθοδολογικά θετικιστική και ερμηνευτική (Γιαννόπουλος, 1984:7; Αβδελά, 1998:88). Κατασκευάζει τον αφηγηματικό της ιστό αποκλειστικά στον οριζόντιο γραμμικό άξονα που ενώνει τα ιστορικά γεγονότα σε αλληλουχίες αιτίων και αιτιατών και εγκλείεται αποκλειστικά στη μελέτη του πολιτικού, διπλωματικού και στρατιωτικού πεδίου, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζεται ως κομβικό ιδεολογικό εργαλείο του εθνικού κράτους ή με άλλα λόγια ως καταλύτης για την εγχάραξη της εθνικής ταυτότητας και την εδραίωση της κοινωνικής συνοχής (Κόκκινος, 2000: 141- 142; Iggers,1999: 45;Αβδελά, 1998: 88).

Από τις αρχές του 20ου αιώνα ξεκίνησαν να διατυπώνονται ενστάσεις τόσο για τις μεθόδους όσο και τις απόψεις της παραδοσιακής, «θετικιστικής» ιστοριογραφίας (Ευσταθίου-Καραγεωργάκη, 2007:85). Οι επικριτές της παραδοσιακής σχολής έθεσαν σε αμφισβήτηση την αφηγηματική, κατά κύριο λόγο πολιτική ιστορία, η οποία επικεντρωνόταν σε γεγονότα και μεγάλες προσωπικότητες και υποστήριζαν το «άνοιγμα» του πεδίου της ιστορίας προς την εξέταση του ρόλου της κοινωνίας, της οικονομίας και της κουλτούρας για την ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων (Iggers, 1999:50). Ταυτόχρονα, η γαλλική ιστοριογραφική σχολή, κυρίως μέσω του περιοδικού *Annales* (ιδρύθηκε το 1929 με εκδότες τους Febvre & Bloch), αμφισβήτησε την ιστορία που διαπραγματεύεται αποκλειστικά γεγονότα και η οποία συγκροτείται χρονολογικά με πεδίο τη γεγονοτολογία των εθνών-κρατών και υποστήριξε την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, η οποία προσεγγίζει το αντικείμενό της θεματικά (Ρεπούση, 2004:222). Η γαλλική ιστοριογραφία θέτει τα γεγονότα στον άξονα του «πότε», αλλά ταυτόχρονα τα οργανώνει σε κυκλικές περιόδους ακμής-παρακμής, ανόδου-καθόδου, συλλαμβάνοντας μία κυκλική και ασυνεχή πορεία προώθησης ή οπισθοδρόμησης της ιστορίας (Ευσταθίου-Καραγεωργάκη,2007: 86-87). Επιπλέον, έχει ως σκοπό την ανίχνευση, ανάδειξη, ανάλυση και εξήγηση των δομών που συνέχουν τα ιστορικά φαινόμενα. Έτσι, από την ιστορία-αφήγημα οδηγηθήκαμε στην ιστορία-πρόβλημα (Κόκκινος, 2000: 252).

Ταυτόχρονα στις Επιστήμες της Αγωγής αμφισβητήθηκε το δασκαλοκεντρικό μοντέλο διδασκαλίας και υπήρξε στροφή στις κονστρουκτιβιστικές και κοινωνικές θεωρίες μάθησης. Ως εκ τούτου, οι μέθοδοι διδασκαλίας γίνονται μαθητοκεντρικές με βάση τις θεωρίες για την οικοδόμηση της γνώσης, την προσωπική απόδοση νοήματος σ' αυτή, την ενεργητική, ανακαλυπτική, συμμετοχική μάθηση και τις επιδράσεις του κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος στη διαδικασία της μάθησης (Ρεπούση, 2004: 286).

Καθοριστικής σημασίας υπήρξε, ακόμα, και η αμφισβήτηση της θεωρίας του Ελβετού ψυχολόγου Piaget σύμφωνα με την οποία η γνωστική διαδικασία επαφίεται αποκλειστικά σε διεργασίες βιολογικού και ψυχολογικού χαρακτήρα. Σύμφωνα με τη θεωρία του Piaget στο μάθημα της ιστορίας είναι αδύνατη η συγκρότηση ιστορικής σκέψης πριν από την εφηβική ηλικία, με αποτέλεσμα να θεωρείται μάταιη η διδασκαλία της ιστορίας στην παιδική και προεφηβική ηλικία (Ρεπούση, 2004:241).

Παρόλα αυτά, έρευνες οι οποίες διεξήχθησαν κατά την περίοδο 1960-1980, οδήγησαν στην ανατροπή αυτής της προσέγγισης. Αρχικά, σύμφωνα με τον Bruner (1960) είναι δυνατή η αποτελεσματική διδασκαλία της ιστορίας σε κάθε ηλικία, υπό τον όρο να βρεθεί η κατάλληλη διδακτική μέθοδος, η οποία θα λαμβάνει υπόψη το κάθε στάδιο νοητικής ανάπτυξης με σταδιακή μετατόπιση των μαθησιακών πρακτικών από το γνωστικό περιεχόμενο στους μηχανισμούς μάθησης (Foster, 2012:56 ; Κόκκινος, 2000:247 ; Ζερβού, 2015:15). Επιπροσθέτως, η έρευνα της Donaldson (1978, όπως παρατίθεται σε Κόκκινος, 2000: 247) ανέδειξε ότι η ιστορική κατανόηση των παιδιών εξαρτάται από τη γλωσσική τους επάρκεια και πιο συγκεκριμένα από την εξοικείωσή τους με την επιστημονική ιδιαιτερότητα και το εννοιολογικό οπλοστάσιο της ιστορικής επιστήμης. Καταλήγοντας, ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι έρευνες του Booth, σύμφωνα με τις οποίες οι μαθητές/ριες ηλικίας 13-14 ετών καθίστανται ικανοί/ες να συγκροτήσουν ενεργή ιστορική σκέψη, εάν η τάξη λειτουργεί ως δημόσιος χώρος, ως πεδίο διαλόγου μεταξύ μαθητών/ριών και εάν γίνεται συστηματική επεξεργασία διαρκώς αυξανόμενου σώματος ιστορικών πηγών (Booth, 1969, 1978 & 1987), με ιδιαίτερη έμφαση στις εικαστικές και οπτικές, οι οποίες θέτουν σε κινητοποίηση την ιστορική φαντασία και ενσυναίσθηση (Κόκκινος, 2000:247).

Αξίζει να αναφερθούμε και σε μία ακόμα άποψη αναφορικά με την διδακτική της ιστορίας, αυτή της κονστρουκτιβιστικής προσέγγισης σύμφωνα με την οποία οι μαθητές οικοδομούν κάθε νέα γνώση αλληλοεπιδρώντας ενεργά σε ανοιχτά μαθησιακά περιβάλλοντα. Εισηγητής του όρου «κονστρουκτιβισμός» υπήρξε ο Jean Piaget. Ο Piaget εστίασε το ενδιαφέρον του κύρια σε αυτή καθεαυτή τη γνώση. Σύμφωνα με την αναπτυξιακή θεωρία που διατύπωσε τα παιδιά είναι σε θέση να προσεγγίσουν τη γνώση ανάλογα με το στάδιο νοητικής ανάπτυξης στο οποίο βρίσκονται. Η πραγματικότητα αποτελεί προϊόν κατασκευής του εκάστοτε υποκειμένου και όχι κάποιο είδος

ανακάλυψης ενώ η κατάκτηση της γνώσης πραγματοποιείται σταδιακά μέσω της αλληλεπίδρασης των μαθητών με συγκεκριμένα ή αφηρημένα αντικείμενα του εξωτερικού του περιβάλλοντος (S.N. Elliottetal., 2008:46-48). Ο Jerome Bruner αντιμετώπισε κριτικά το έργο του Piaget και προσέδωσε στον κονστρουκτιβισμό μια νέα διάσταση, αυτή της εξάρτησης της διαδικασίας της μάθησης από παράγοντες πέρα από το ίδιο το παιδί και τα χαρακτηριστικά του. Κατά τον Bruner, να μεν η πραγματικότητα αποτελεί προϊόν κατασκευής ωστόσο το προϊόν αυτό διαφοροποιείται σημαντικά ανάλογα με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει, αλληλεπιδρά και αποκτά γνώσεις κάθε άνθρωπος. Το αξιακό σύστημα το οποίο διέπει σε κάθε περίπτωση την κοινωνική αλληλεπίδραση καθορίζει σε σημαντικό βαθμό την οπτική της πραγματικότητας που κατασκευάζεται και υιοθετείται από κάθε δρών υποκείμενο (Ζ. Παπανδρέου, 2013:445-446).

Αλληλένδετη με την κονστρουκτιβιστική θεωρία και εξίσου σημαντική για την εξέλιξη της σύγχρονης παιδαγωγικής είναι η θεωρία της κοινωνικής ανάπτυξης κύριος εκφραστής της οποίας υπήρξε ο εμβληματικός Ρώσος ψυχολόγος Lev Vygotsdky. Κατά τον Vygotsdky η μάθηση προκύπτει ως αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης των στοιχειωδών βιολογικών διαδικασιών όπως για παράδειγμα η ανάπτυξη του εγκεφάλου με το πολυσύνθετο κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσεται το κάθε παιδί. Τα ερεθίσματα που δέχονται οι μαθητές καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την προσέγγιση και κατάκτηση της γνώσης, ενώ ο εκπαιδευτικός καλείται να αναλάβει ενεργό ρόλο διευκολύνοντας την ανακαλυπτική μάθηση (S.N. Elliottetal., 2008:90-96).

Ως βασικοί πυλώνες της σύγχρονης παιδαγωγικής, που ως αφετηρία έχει την κονστρουκτιβιστική θεωρία και τη θεωρία της κοινωνικής ανάπτυξης, αναγνωρίζονται η ενεργή συμμετοχή των μαθητών και η νοηματοδότηση της νέας γνώσης. Τα παιδιά αφήνουν τη θέση του παθητικού δέκτη και αναλαμβάνουν ενεργό ρόλο στη διαδικασία της μάθησης. Ανταποκρινόμενα στα κατάλληλα ερεθίσματα που προσφέρει ο εκπαιδευτικός, συλλέγουν, επεξεργάζονται και αξιολογούν πληροφορίες, αξιοποιούν τις υφιστάμενες γνώσεις τους, αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και με το περιβάλλον προκειμένου να κατακτήσουν νέες γνώσεις οι οποίες ταυτόχρονα να έχουν συγκεκριμένο νόημα για αυτά. Συχνά, κατά τη διαδικασία της μάθησης έρχονται σε σύγκρουση με προσωπικές τους παγιωμένες αντιλήψεις και καλούνται να αντικαταστήσουν τις υφιστάμενες γνώσεις με νέες, γεγονός που μπορεί να τους προκαλέσει σύγχυση. Στην περίπτωση αυτή ο εκπαιδευτικός καλείται να κατανοήσει τους προβληματισμούς των παιδιών και αξιοποιώντας τη δυναμική της ομάδας να τους προσφέρει τα κατάλληλα εργαλεία προκειμένου να ξεπεράσουν τη σύγκρουση και να αναθεωρήσουν κριτικά τις παγιωμένες τους αντιλήψεις (S.N. Elliottetal., 2008:46-48).

Σε κάθε περίπτωση, οι εκπαιδευτικοί που ακολουθούν μια κονστρουκτιβιστική προσέγγιση φέρνουν τους μαθητές αντιμέτωπους με προβλήματα, για το μάθημα της ιστορίας με ιστορικά ερωτήματα, τα οποία είναι κατάλληλα για την συγκεκριμένη ομάδα παιδιών και έχουν νόημα γι' αυτά. Κατά τον σχεδιασμό του εκάστοτε διδακτικού σεναρίου λαμβάνουν υπ' όψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των μαθητών τους, τις εμπειρίες τους και το γνωστικό τους επίπεδο. Η αναζήτηση της γνώσης δεν περιορίζεται στα σχολικά εγχειρίδια και στο σχολικό περιβάλλον αλλά αναπτύσσεται σε ένα ανοιχτό περιβάλλον μάθησης. Η διερεύνηση των ιστορικών ερωτημάτων γίνεται με τη συμμετοχή και την αλληλεπίδραση όλων των παιδιών σε κάθε στάδιο της διαδικασίας. Οι μαθητές προσεγγίζουν το ιστορικό ερώτημα από διαφορετικούς δρόμους, επιλέγουν με ποιον τρόπο θα εργαστούν, συλλέγουν πληροφορίες, ερμηνεύουν και αξιολογούν τα ευρήματά τους με βάση τις υφιστάμενες γνώσεις τους αλλά και τις τρέχουσες ανάγκες τους. Όπως χαρακτηριστικά συνοψίζει ο Shuell, κατά την εφαρμογή του κονστρουκτιβιστικού μοντέλου « ο μαθητής δεν καταγράφει ή θυμάται απλώς το υλικό που πρέπει να μάθει. Αντίθετα κατασκευάζει μια μοναδική νοητική αναπαράσταση του υλικού που πρέπει να μάθει και της δουλειάς που πρέπει να εκτελέσει [...]» (S.N. Elliottetal., 2008:46-48).

5.1. Η ιδεολογική διάσταση του μαθήματος ιστορίας

Τα τελευταία χρόνια, η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας αποτελεί ένα ακανθώδες θέμα δεδομένου ότι όσες προσπάθειες εκσυγχρονισμού επιχειρήθηκαν αναχαιτίστηκαν είτε από το Υπουργείο Παιδείας, είτε από μερίδα εκπαιδευτικών. Η πολυπρισματική θέαση της ιστορίας ως σκοπός της διδακτικής της ιστορίας δεν αποτέλεσε ουσιαστικό στόχο της εκπαιδευτικής πολιτικής του υπουργείου. Η έκρηξη ενδιαφέροντος αναφορικά με την διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας οφείλεται σε ποικίλους λόγους. Καταρχάς, το αποτέλεσμα των πολιτικών αλλαγών σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες έφερε εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που επηρέασαν τη διδασκαλία της ιστορίας. Εν συνεχεία, στο πλαίσιο των επιταγών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ήταν αναγκαίο να αντιμετωπιστούν τα κακώς κείμενα στη σχολική ιστορία τα οποία ενδεχομένως αποτελούσαν σκοπέλους για την καλλιέργεια μια κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας. Επιπροσθέτως, ανέκυψε η αναγκαιότητα αντιμετώπισης των πολιτισμικών διαφορών στο εσωτερικό των εκάστοτε εθνικών κρατών, λόγω των μεγάλων ροών οικονομικών και πολιτικών μεταναστών, που επέφερε την αύξηση φαινομένων ρατσισμού και ξενοφοβίας. Η λήξη του Ψυχρού Πολέμου, οδήγησε σε πολιτικές ανακατατάξεις και έφερε στο προσκήνιο την αναβίωση του εθνικισμού στην Ευρώπη, με αποτέλεσμα να τεθεί επίσης το ζήτημα της εθνικής ιστορίας και των εικόνων του εθνικού «εαυτού» και του εθνικού «άλλου» που αναπαράγονται μέσω αυτής (Bonidis). Τέλος, τα νέα δεδομένα στο πεδίο της επιστήμης της ιστορίας καθώς και το άνοιγμά της στις άλλες κοινωνικές επιστήμες

οδήγησαν στη διαπίστωση ότι η σχολική ιστορία στις περισσότερες χώρες χαρακτηρίζεται από την αφήγηση των πολιτικών γεγονότων, την αφήγηση του ένδοξου εθνικού παρελθόντος και την καλλιέργεια της αντίληψης της μίας και μοναδικής ιστορικής αλήθειας (Αβδελά, 1998:63).

Το μάθημα της ιστορίας θεωρείται συχνά ως ένα από τα πιο επίμαχα του Προγράμματος Σπουδών της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης— μαζί με το μάθημα της θρησκευτικής αγωγής - εξαιτίας των πολιτικών, ιδεολογικών και κοινωνικών θεμάτων που διαπραγματεύεται. Η διαδικασία της επιλογής των σκοπών του μαθήματος, των περιεχομένων και των σχολικών εγχειριδίων αποτελεί μια πολιτική πράξη, αφού μέσω της διαμόρφωσης της επίσημης ιστορίας, επιδιώκεται η διαπαιδαγώγηση των παιδιών σύμφωνα με τις δεδομένες αξίες και την επικρατούσα ιδεολογία (Μαυροσκούφης, 1997: 40-43).

Ακρογωνιαίο λίθο για τη διδασκαλία της σχολικής ιστορίας αποτελούν οι στόχοι του μαθήματος στη βάση των οποίων διαμορφώνονται το περιεχόμενο και οι μέθοδοι διδασκαλίας (Αβδελά, 1998: 64). Η διδασκαλία της σχολικής ιστορίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον ρόλο της εκπαίδευσης στα σύγχρονα εθνικά κράτη τα οποία, κατά τον 19^ο αιώνα, προήλθαν ως η μετεξέλιξη των απολυταρχικών κρατών και των διαμελισμένων προβιομηχανικών αυτοκρατοριών. Η επικρατούσα αντίληψη εκείνη την εποχή για το έθνος και την εθνική ταυτότητα προέβλεπε ότι το έθνος αποτελεί οικουμενική, φυσική οντότητα ανεξάρτητη από τον χώρο και τον χρόνο και η εθνική ταυτότητα ήταν αυτονόητη και αναλλοίωτη αποτύπωση κοινωνικής ομοψυχίας και συνοχής (Αβδελά, 1997α: 31).

Η ανάγκη της εδραίωσης της κυριαρχίας των κρατών-εθνών θεσμοθέτησε την υποχρεωτική εκπαίδευση προσδίδοντάς της πολιτικό ρόλο. Ήταν επιτακτική ανάγκη να μεταλαμπαδεύσει σε όλους/ες τους/ις νέους/ες, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης, τις αξίες και τα σύμβολα της κυρίαρχης ιδεολογίας των καινοφανών πολιτικών οντοτήτων, στοχεύοντας στη γέννηση της αφοσίωσης στα εθνικά ιδεώδη, στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης και στην οικοδόμηση της εθνικής ταυτότητας (Αδάμου-Ράση, 2006: 331). Η κοινή καταγωγή, η κοινή γλώσσα, η θρησκεία και οι κοινές παραδόσεις κλήθηκαν να συγκροτήσουν την εθνική ταυτότητα, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα. Ο σχολικός μηχανισμός αποτέλεσε βασικό παράγοντα της εξυπηρέτησης μιας ενοποιητικής λειτουργίας, η οποία στόχευε αφενός στη μετάδοση γνώσεων και αφετέρου στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας. Το κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα φέρνει σε αντιπαράθεση τις τοπικές, φυλετικές, πολιτισμικές και ταξικές διαφοροποιήσεις του πληθυσμού μιας χώρας εφαρμόζοντας δύο αλληλεπικαλυπτόμενους μεταξύ τους τύπους κοινωνικής ενσωμάτωσης, την εγγραματοσύνη η οποία αφήνει περιθώριο για κοινωνική κινητικότητα και από την άλλη την απαίτηση για κοινή εθνική υπαγωγή (Αβδελά, 1997α: 41-43).

Στη χώρα μας η φιλοσοφία του μαθήματος της ιστορίας εξακολουθητικά κινείται στο παραπάνω πλαίσιο. Συγκροτείται ως μάθημα γύρω από τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, έχοντας ως γνώμονα την ικανοποίηση σύγχρονων αναγκών και επιδιώξεων. Στοχεύει στη διαμόρφωση του «καλού πολίτη και πατριώτη» που επιτάσσουν οι καιροί και ο ουσιαστικός σκοπός της είναι να νομιμοποιήσει και να ενδυναμώσει τις κρατικές οντότητες από τη μια, να καθαγιάσει και να διαιωνίσει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων από την άλλη (Αδάμου-Ράση, 2006: 334).

Ο σκοπός αυτός επιτυγχάνεται με τη διδασκαλία, μιας εξιδανικευμένης αφήγησης του παρελθόντος. Σκοπός, δηλαδή, των υπεύθυνων δημιουργίας προγραμμάτων σπουδών είναι η καλλιέργεια μίας μοναδικής και συνεκτικής αφήγησης του συλλογικού παρελθόντος, βάση της οποίας οι μαθητές/ριες θα μπορέσουν να δομήσουν μια κοινή ταυτότητα βασισμένη σε κοινές εμπειρίες και πεποιθήσεις (Seixas, 2007: 20). Αυτός ο τρόπος διδασκαλίας προσφέρει στα παιδιά συμπυκνωμένες, στεγανές και απλουστευτικές εκδοχές της «αντικειμενικής» ακαδημαϊκής ιστορίας, περικλείστες αφηγήσεις αποκλειστικά συνδεδεμένες με ένα απόμακρο και χρονολογικά διατεταγμένο εθνικό παρελθόν (Νάκου, 2006: 282). Η προσέγγιση αυτή έχει στοχεύει στην ενίσχυση της συλλογικής μνήμης των μαθητών/ριών, χωρίς ωστόσο αυτοί/ές να εμπλέκονται ενεργά στη μαθησιακή διαδικασία (Seixas, 2000: 20).

Η ύπαρξη μιας και μοναδικής αφήγησης αποφέρει ως μοναδικό πλεονέκτημα τη συγκρότηση μιας αίσθησης συλλογικής ταυτότητας μέσω της ταύτισης του εθνικού «εαυτού» και της διαφοροποίησης από τον εθνικό «άλλο» (Αβδελά, 1998: 45), διαδικασία η οποία προωθεί την ανάπτυξη της αίσθησης κοινωνικής συνοχής (Seixas, 2007: 20). Το να βοηθήσουμε τους/τις μαθητές/ριες να αναπτύξουν την αίσθηση της εθνικής ταυτότητας είναι αποδεκτός σκοπός της διδασκαλίας της ιστορίας με την προϋπόθεση ότι η επιλογή του περιεχομένου θα είναι τέτοια, ώστε το έθνος να μη προβάλλεται ως ανώτερο από τα άλλα έθνη (Al-Haj, 2007: 50).

Ωστόσο, στην ύπαρξη μίας και μοναδικής αφήγησης ελλοχεύει ο κίνδυνος της προώθησης μίας δογματικής οπτικής της ιστορίας που εστιάζει σε μία στενή εκδοχή της πορείας ενός εθνικού κράτους (Harris & Reynolds, 2014: 465). Στη περίπτωση αυτή ο ρόλος του/της μαθητή/τριας περιορίζεται στην παθητική απομνημόνευση ονομάτων, ημερομηνιών και γεγονότων, ενώ η ιστορική γνώση υφίσταται ως μια κατασκευασμένη και αδιαπραγμάτευτη αφήγηση και όχι ως μια ευκαιρία για έρευνα και διάλογο (Seixas, 2000: 23). Ακόμα, επιφέρει ως αποτέλεσμα μια απλουστευτική εκδοχή του παρελθόντος (Harris & Reynolds, 2014: 467). Η ιστορική αφήγηση έρχεται σε ταύτιση με την ιστορία της κυρίαρχης γλωσσικής και πολιτισμικής ομάδας, ενώ η ιστορία των μειονοτήτων και η προσφορά τους στη συγκρότηση και ανάπτυξη του κράτους παραμερίζονται (Stradling, 2001: 139-140). Η υπέρμετρη έμφαση στα στοιχεία της εθνοπολιτισμικής ομοιογένειας (κοινή καταγωγή, κοινές παραδόσεις, γλωσσική ενότητα) καθώς και η υπερβολική προβολή τους ως

αυτονόητων και υπεριστορικών αξιών της πολιτικής αυτονομίας και της κρατικής ανεξαρτησίας έχουν ως απόρροια την περιχαράκωση της ιστορικής συνείδησης σε ένα στενό εθνοκεντρικό πλαίσιο (Αβδελά, 1997α: 35 ; Γατσωτής, 2006: 616). Η ιστορία συνεπώς, δε βασίζεται σε στοιχεία που ενοποιούν, αλλά αντίθετα παρουσιάζεται σ' αυτήν η ιστορία του «άλλου» ως αντίθετη της δικής μας και η δική μας ιστορική ταυτότητα συγκροτείται μέσω μιας υποτιθέμενης διαρκούς σύγκρουσης με τον απέναντι (Αβδελά, 1997α: 35).

Εν συντομία, η παραδοσιακή προσέγγιση της ιστορίας δίνει έμφαση:

- στη στείρα μετάδοση της γνώσης,
- στο περιεχόμενο των μαθημάτων με κυρίαρχη βαρύτητα στην πολιτική και στη στρατιωτική ιστορία,
- στην εστίαση κυρίως στη γεγονοτολογία και σε συγκεκριμένες προσωπικότητες-ήρωες,
- σε Αναλυτικά Προγράμματα ή Προγράμματα Σπουδών τα οποία κυρίως επικεντρώνονται γύρω από μια χρονολογική μελέτη της ιστορίας σε συνδυασμό με την αξιοποίηση πολλών πηγών,
- στη βασική υπόθεση ότι η κύρια αφήγηση ταυτίζεται ως επί το πλείστον με την ιστορία της μεγαλύτερης εθνικής ομάδας και της κυρίαρχης γλωσσικής και πολιτιστικής κοινότητας (Stradling, 2005: 8).

Επιχειρώντας στο σημείο αυτό μια βραχυπρόθεσμη ιστορική αναδρομή διαπιστώνουμε ότι η εθνικιστική προσέγγιση της ιστορίας επικράτησε στη Δύση μέχρι τη δεκαετία του 1960 οπότε και επικρίθηκε από τους ιστορικούς. Πρωτίστως, οι ιστορικοί του γαλλικού περιοδικού *Annales* αποστασιοποιήθηκαν από την παραδοσιακή πολιτική ιστορία και την εστίασή της στο έθνος και δημιούργησαν το ρεύμα της «Νέας Ιστορίας». Σύμφωνα με την άποψή τους η ιστοριογραφία όφειλε να αναδεικνύει πτυχές των ιστορικών γεγονότων που έμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην αφάνεια εξ αιτίας πολιτικών σκοπιμοτήτων. Επιπροσθέτως, οι ιστορικοί υιοθέτησαν τη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών και δημιούργησαν μοντέλα και ποσοτικές μεθόδους προκειμένου να ερμηνεύσουν/τεκμηριώσουν μακροχρόνιες πρακτικές στην ιστορία. Το κύμα χειραφέτησης εργατών, γυναικών και μεταναστών από πρώην αποικίες υποκίνησε την επανεκτίμηση της ιστορίας των «καθημερινών ανθρώπων» προσφέροντας έτσι μια νέα προσέγγιση στην ιστοριογραφία. Η κοινωνική ιστορία, η ιστορία των φύλων, η αποικιακή ιστορία και η ιστορία των μη-Δυτικών πολιτισμών συνέστησαν νέους τομείς της ιστοριογραφίας (Grever, 2007: 38). Η πολύμορφη μεταμοντέρνα σκέψη η οποία εξελίχθηκε στο διάστημα των τριών τελευταίων δεκαετιών του 20ου αιώνα οδήγησε σε μια διαφορετική αίσθηση και έκφραση της ταυτότητας τροποποιώντας ρόλους και θέσεις μέσα στα κοινωνικά συστήματα. Όλα τα παραπάνω κατέστησαν αναγκαίο ένα σημαντικό μέρος της επιστημονικής κοινότητας της διδακτικής της ιστορίας να διαφοροποιηθεί ουσιαστικά από

τα άκαμπτα σχέδια διδασκαλίας που επικρατούσαν εξαιτίας κυβερνητικών παρεμβάσεων και συντηρητικών ιδεολογιών, έτσι ώστε μέσα από διαδικασίες αναστοχασμού να τίθεται σε καινούριες βάσεις το ερώτημα «ποια ιστορία πρέπει να διδάξουμε και γιατί;» (Μαζούρης, 2008:134).

Μεταξύ των δεκαετιών του 1970 και του 1980 υπήρξε μια οξεία «σύρραξη» ανάμεσα στους υποστηρικτές της παραδοσιακής, εθνικιστικής προσέγγισης της ιστορίας και σε όσους τάσσονταν υπέρ μιας «νέας» επιστημονικής πρακτικής με κύριο άξονα την ερμηνευτική φύση της ιστορίας. Επιδιωκόμενος σκοπός των υποστηρικτών της «Νέας Ιστορίας» ήταν να καλλιεργήσουν στους μαθητές/ριες τη δυνατότητα να κατανοήσουν πώς δημιουργείται η ιστορία και να λειτουργούν ως ιστορικοί ερευνητές κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας. Ήταν σαφές πως προαπαιτούμενο της μάθησης της ιστορίας από τους μαθητές/ριες ήταν να κατανοήσουν τη δομή της επιστήμης της ιστορίας (Foster, 2012: 55-56). Κατά τον Stradling στο πλαίσιο της διδασκαλίας της ιστορίας «η προσέγγιση της Νέας Ιστορίας, χωρίς να αρνείται τη σπουδαιότητα της χρονολογίας και της ιστορικής γνώσης, είχε ως στόχο τη μεγαλύτερη εξισορρόπηση μεταξύ της μετάδοσης γνώσεων για το παρελθόν στους μαθητές και της παροχής σ'αυτούς των μέσων που θα τους επέτρεπαν να αναπτύξουν την ιστορική σκέψη όσον αφορά το παρελθόν» (Stradling, 2005:8). Για τη «Νέα Ιστορία» πρωτεύουσα σημασία είχαν οι διδακτικές και ερευνητικές προσεγγίσεις, οι οποίες θα οδηγούσαν τους μαθητές/ριες στην καλλιέργεια της ανάπτυξης προσωπικών κριτηρίων προσεγγίσεις του περιεχομένου της ιστορίας. Με τον τρόπο αυτό, δινόταν στους μαθητές/ριες η δυνατότητα κατανόησης της ταυτότητάς και της ιστορικότητάς της, αλλά και κατανόηση της ετερότητας μέσα στον σύγχρονο κόσμο. Ακρογωνιαίος λίθος της «Νέας Ιστορίας» ήταν η κριτική ανάγνωση και προσέγγιση των πηγών και η καλλιέργεια εκείνων των μεθόδων, που θα βοηθούσε τους μαθητές/ριες να κατανοήσουν τις ιστορικές έννοιες και να κατακτήσουν τις απαραίτητες δεξιότητες για να προσεγγίσουν το υλικό της ιστορίας (Λεοντσίνης, 1999: 22).

Τις τελευταίες δεκαετίες με δυναμικές τροποποιήσεις αλλά και με αναδιπλώσεις, κύριο θέμα συζήτησης ολοένα και περισσότερων ιστορικών είναι, εάν το παραδοσιακό μοντέλο θα έπρεπε να αντικατασταθεί από ένα νέο, το οποίο θα έχει ως βάση την ιστορία της ανθρωπότητας κατά κύριο λόγο, και ως επιδιωκόμενο διδακτικό στόχο την ανάλυση του παρελθόντος και του παρόντος της ανθρώπινης κοινωνίας και όχι τη συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων (Cajani, 2006: 123). Η τάση αυτή έχει βαρύνουσα σημασία, καθώς στο σύνολό τους οι άνθρωποι των σύγχρονων πλουραλιστικών κοινωνιών φέρουν περισσότερες από μία ταυτότητες. Κυρίαρχη μορφή έκφρασης αυτών των πολλαπλών ταυτοτήτων είναι μέσω του επαναπροσδιορισμού της ιστορικής κουλτούρας (Ribbens, 2007:67), καθώς συγκροτούνται συλλογικότητες κάτω από το επίπεδο των ταυτοτήτων (Berger, 2012:43). Σύμφωνα με τον Berger, η ουσία δεν είναι να διαμορφώσουμε μοναδικές εθνικές ιστορικές αφηγήσεις οι οποίες υποστηρίζουν τη συλλογική ταυτότητα, αλλά να προσφέρουμε

στους/στις μαθητές/ριες τη δυνατότητα καλλιέργειας της αμφισβήτησης των ιστορικών ερμηνειών και των αφηγήσεων της παραδοσιακής προσέγγισης (Berger, 2012:43). Με βάση αυτόν τον συλλογισμό προβαίνει στην παρομοίωση της εθνικής ιστορίας με έναν σπασμένο καθρέφτη στον οποίο έχουμε τη δυνατότητα να δούμε πολλά είδωλα, κατά τον ίδιο τρόπο αντίστοιχα και στην ιστορία μπορούμε να έχουμε πολλαπλές ερμηνείες, ανάλογα με την ιδεολογική θέση και την τοποθέτηση του αφηγητή της ιστορίας. Μέσα από αυτή τη διαδικασία διαπιστώνεται ο τρόπος που κατασκευάζονται οι εθνικές αφηγήσεις και η επινόηση εθνικών παραδόσεων για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων σκοπών.

Στο πλαίσιο της προπαρασκευής της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η διδασκαλία της ιστορίας αποτέλεσε μείζον ζήτημα για τη δημιουργία της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Η προώθηση της ευρωπαϊκής ιδέας καθιστούσε αναγκαία τη διδασκαλία της ιστορίας η οποία θα μπορούσε να αμβλύνει τις διαφωνίες ανάμεσα στους ευρωπαϊκούς λαούς, να ξεετάζει την ευρωπαϊκή ιστορία ως αναπόσπαστο κομμάτι της παγκόσμιας ιστορίας και να μελετά την γόνιμη αλληλεπίδραση ανάμεσα στον ευρωπαϊκό και τους άλλους πολιτισμούς, μια διδασκαλία δηλαδή βασισμένη στις αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (Αβδελά, 1998:73). Προς επίρρωση αυτού του σκοπού, δόθηκε ώθηση σε μεγάλο αριθμό προγραμμάτων για την υποστήριξη της έρευνας σε θέματα εκπαίδευσης και για τη συνεργασία εκπαιδευτικών, μαθητών και σπουδαστών από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Το Συμβούλιο της Ευρώπης, όπως επίσης και ο Ευρωπαϊκός Σύνδεσμος Εκπαιδευτικών Ιστορίας (Euroclio), υποστηρίζει ουσιαστικά αυτή την προσπάθεια μέσα από μια σειρά συνεδρίων, προγραμμάτων και επιστημονικών εκδόσεων.¹⁸ Ωστόσο σήμερα, παρά τις προσπάθειες αλλαγών σχετικά με τους σκοπούς, το γνωστικό περιεχόμενο και τις διδακτικές προσεγγίσεις, καθώς και την πρόοδο που έχει σημειωθεί, η σχολική ιστορία εξακολουθεί ως επί το πλείστον να διατηρεί χαρακτηριστικά εθνοκεντρικού και ομογενοποιητικού χαρακτήρα και η ιστορική αφήγηση παραμένει γραμμική. Το μάθημα της ιστορίας δεν έχει καταφέρει ακόμα να απεξαρτηθεί από την εθνικιστική φιλοσοφία και να χειριστεί τα ιστορικά γεγονότα μέσω μιας διαλεκτικής σχέσης μεταξύ του εθνικού με το παγκόσμιο γίνεσθαι (Κόκκινος, 2003:102-104). Αυτό επικρατεί κυρίως στην ελληνική πραγματικότητα.

Σε αυτό το σημείο έχει σημασία να αναφερθούμε στις προσπάθειες που έλαβαν χώρα, προκειμένου να εκσυγχρονισθούν τα ελληνικά Προγράμματα Σπουδών Ιστορίας. Στο πλαίσιο του ανασχεδιασμού των Προγραμμάτων Σπουδών το 2010-2011, έχοντας ως βάση τις γενικές κατευθύνσεις που χάραξε το Υπουργείο Παιδείας για το «Νέο Σχολείο», μια επιτροπή

¹⁸Σχετικά με τα προγράμματα και τις επιστημονικές εκδόσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης και του Euroclio βλ. <http://www.coe.int/en/web/history-teaching/publications>, <http://euroclio.eu/>

εμπειρογνομόνων εκπόνησε πρόταση αναμόρφωσης του Προγράμματος Σπουδών του μαθήματος της ιστορίας στην υποχρεωτική εκπαίδευση (Σακκά-Μπρεντάνου,2014).¹⁹ Στόχος της ομάδας αυτής ήταν η ριζική αλλαγή της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας τόσο μεθοδολογικά όσο και από άποψη περιεχομένου(Αθανασιάδης, 2015).

Η πρόταση αυτού του Προγράμματος Σπουδών Ιστορίας διαπνεόταν από μια ολιστική προσέγγιση του ιστορικού αντικειμένου, έχοντας ως βάση ενεργητικές και ομαδοσυνεργατικές διδακτικές/μαθησιακές μεθόδους. Η ομάδα εμπειρογνομόνων δεν υιοθέτησε το σπειροειδές μοντέλο ανάπτυξης προγραμμάτων της διδακτέας ύλης από τη μία βαθμίδα στην άλλη, ενώ παράλληλα έδωσε έμφαση στην Τοπική και τη Δημόσια Ιστορία. Η προσπάθεια αυτή προφανώς είχε ως βάση τις αρχές του κοινωνικού εποικοδομητισμού, σύμφωνα με τις οποίες μέσα από βιωματικές, ομαδοσυνεργατικές και ανακαλυπτικές διαδικασίες καθώς και με τον συνδυασμό χρήσης κατάλληλων «μαθησιακών εργαλείων» η προϋπάρχουσα γνώση αξιοποιείται και οικοδομείται η νέα. Κατά αυτόν τον τρόπο καθίσταται δυνατή η καλλιέργεια και η συγκρότηση της ιστορικής συνείδησης των μαθητών. Επιπλέον, βασική αρχή του προγράμματος ήταν η καλλιέργεια ενσυναισθητικών δεξιοτήτων, η πολυπρισματική θέαση των γεγονότων καθώς και η συστηματική αξιοποίηση της μουσειακής εκπαίδευσης και της ιστορικής εκπαίδευσης έξω από το σχολείο. Επιπροσθέτως, η πρόταση αυτή περιλάμβανε τη σχετική επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στα νέα δεδομένα, την προώθηση της αυτενέργειάς τους και τον περιορισμό της διδακτέας ύλης (Σακκά-Μπρεντάνου,2014).

Ωστόσο, η πρόταση των προγραμμάτων σπουδών ιστορίας για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση δεν προχώρησε ποτέ σε πιλοτική εφαρμογή, χωρίς ωστόσο να έχει απορριφθεί επίσημα από την πολιτεία. Μέσω της σιωπηρής απόρριψής του χαρακτηρίστηκε μάλλον ως επικίνδυνο (Σακκά-Μπρεντάνου,2014).

Επόμενη σημαντική πρόταση νέου Προγράμματος Σπουδών Ιστορίας που αποτέλεσε τομή στην ελληνική ιστορική εκπαίδευση έχουμε το 2018-2019.²⁰ Αυτό το πρόγραμμα κάλυπτε εννέα σχολικές τάξεις, από την Γ΄ Δημοτικού ως τη Β΄ Λυκείου. Βασική αντίληψη που το διείπε ήταν ότι η ιστορική σκέψη και συνείδηση οφείλουν να αποτελούν τον σταθερό σκοπό του μαθήματος της

¹⁹ ¹⁹ Η συγγραφική επιτροπή αποτελούνταν από α) καθηγητές/τριες μέλη ΔΕΠ: Δημήτρης Σωτηρόπουλος, Πολυμέρης Βόγλης, Δέσποινα Καρακατσάνη, Ειρήνη Νάκου και Κώστας Κωστής, β) ερευνητές/τριες και εκπαιδευτικούς: Ευαγγελία Κουνέλη, Κατερίνα Μπρεντάνου, Γαβριήλ Παντιώρας, Γεωργία Παπανδρέου και Βασιλική Σακκά.

²⁰ Η συγγραφική επιτροπή αποτελούνταν από α) καθηγητές/τριες μέλη ΔΕΠ: Πολυμέρης Βόγλης, Κώστας Κασβίκης, Γιώργος Κόκκινος, Χριστίνα Κουλούρη, Άγγελος Παληκίδης και Βασίλης Τσάφος, β) ερευνητές/τριες και εκπαιδευτικούς: Μαρία Βλαχάκη, Παναγιώτης Γατσωτής, Σοφία Γελαδάκη, Ιγνάτιος Καράμηνας, Ιωάννης Κασκαμανίδης, Χαράλαμπος Κουργιαντάκης, Γεωργία Κουσερή, Κωνσταντίνος Κωσταβασίλης, Γεώργιος Μακαρατζής, Γεωργία Παπανδρέου, Εμμανουήλ Περάκης, Τριαντάφυλλος Πετρίδης, Παναγιώτης Πυρπυρής, Βασιλική Σακκά, και Θεοδώρα Χασεκίδου- Μάρκου.

ιστορίας σε όλες τις βαθμίδες και ηλικίες, ωστόσο η διαφοροποίηση του βρισκόταν στις μεθόδους, στην απαιτητικότητα και στη συνθετότητα των επιμέρους στόχων και δραστηριοτήτων (Παληκίδης, 2020). Το εγχείρημα αυτό βασιζόταν στις σύγχρονες επιστημολογικές παραδοχές της Ιστορίας και των κοινωνικών επιστημών, ενώ επέλεγε τη γενική μορφή ιστορικής συνείδησης, η οποία οδηγούσε στην πολυπρισματική, αναστοχαστική και κριτική προσέγγιση του παρελθόντος. Ακόμα περιλάμβανε τις Αρχές και Οδηγίες για τη Διδασκαλία της Ιστορίας του Συμβουλίου της Ευρώπης (Παληκίδης, 2020). Ωστόσο, αυτό που ξεχώριζε το εγχείρημα αυτού του προγράμματος σπουδών ήταν ότι εξειδικευόταν σε θεματικούς φακέλους, ενώ ενθάρρυνε την καλλιέργεια ψυχοκινητικών δεξιοτήτων. Στο σύνολό της η βασική αφήγηση οργανωνόταν χρονολογικά και πολυδιάστατα, περιλαμβάνοντας όλες τις απαραίτητες ιστορικές πληροφορίες (χώρος, χρόνος, πρόσωπα, γεγονότα, αίτια και αποτελέσματα), ενώ βασική επιδίωξη ήταν η εμβάθυνση σε ιστορικά ζητήματα λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία, την ψυχοσύνθεση και τα ενδιαφέροντα των παιδιών (Παληκίδης, 2020).

Ωστόσο, η απουσία στήριξης του έργου της επιτροπής από την πολιτική και παιδαγωγική ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας άφησε μετέωρη και αυτή τη προσπάθεια αλλαγής παραδείγματος αναφορικά με το πρόγραμμα σπουδών του μαθήματος της ιστορίας.

6. Διδακτική Προσέγγιση

Σύμφωνα με τον Pierre Nora, η αλματώδης αύξηση του ενδιαφέροντος για την ιστορία και η μεγάλη παραγωγή μνημονικών τόπων ερμηνεύεται από το γεγονός ότι η μνήμη των κοινωνιών που μεταφέρεται από γενιά σε γενιά έχει ατονήσει (Παληκίδης, 2010:13-24). Έχουν σημειωθεί αλλαγές στον τρόπο μεταφοράς της μνήμης, στον τρόπο συγκρότησής της και στους φορείς της. Τα μεγάλα αφηγήματα δεν προτιμούνται, αίρονται οι καταστάσεις αποσιώπησης και αμνησίας και τονίζεται η ασυνέχεια. Με αυτόν τον τρόπο, αυξάνονται οι μνημονικοί τόποι και η μνήμη με τις ποικίλες πτυχές της μετέχει ως αρωγός στη διαμόρφωση των πολιτισμικών ταυτοτήτων (Μπάδα, 2010:2). Επίσης, διαπιστώνεται στροφή του ενδιαφέροντος στη μνήμη που φέρουν κτήρια σε δημόσιους χώρους.

Στο πλαίσιο της εκπόνησης της παρούσας εργασίας, ως συνέχεια της θεωρητικής διαπραγμάτευσης μεταξύ του χώρου και της μνήμης που φέρουν τόσο η νήσος Σπιναλόγκα όσο και το Ψυχιατρείο της Λέρου, ακολουθεί πρόταση διδακτικής προσέγγισης των δύο αυτών τόπων.

6.1.Εισαγωγή

Η διδακτική προσέγγιση που αναπτύσσεται στη συνέχεια αναφορικά με το ψυχιατρείο Λέρου και τη νήσο Σπιναλόγκα περιλαμβάνει δραστηριότητες που επιτρέπουν τη διερεύνηση του ιστορικού πλαισίου τους, το οποίο αφορά την αποτύπωση του κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού που έλαβε χώρα εκεί, τόσο στην περίοδο του Μεσοπολέμου όσο και στα χρόνια που ακολούθησαν έως και τον 21^ο αιώνα. Ακόμα, περιέχει φύλλα δραστηριοτήτων που διερευνούν τη χρήση χώρων που εξυπηρετούσαν τον αποκλεισμό ανθρώπων που η πολιτική τακτική σκόπιμα έθετε στο περιθώριο, τις αιτίες της περιθωριοποίησής τους, καθώς και τη διάσταση του στίγματος που έφεραν οι ομάδες αυτές στο πέρασμα των χρόνων. Επιπλέον, περιλαμβάνει την αποτύπωση της απομάκρυνσης των ανθρώπων αυτών από τον κοινωνικό ιστό μέσα από τη τέχνη. Τέλος, περιέχει τη μελέτη πηγών και την εφαρμογή δραστηριοτήτων αναφορικά με τη χρήση των χώρων φιλοξενίας περιθωριοποιημένων ομάδων όχι μόνο στο παρελθόν, αλλά και στο παρόν.

Η διδακτική πρόταση απευθύνεται σε μαθητές/τριες της Γ΄ Γυμνασίου και η εφαρμογή της προτείνεται κατά τη διάρκεια του δεύτερου τετραμήνου της σχολικής χρονιάς. Η τάξη θα λειτουργήσει ως «εργαστήριο ιστορίας», στο οποίο οι συμμετέχοντες/ουσες θέτοντας σε εφαρμογή ενεργητικές μεθόδους μάθησης θα εξετάσουν συγκεκριμένες περιόδους με άξονα συγκεκριμένα ερωτήματα. Εκτός από τη σχολική αίθουσα, στο πλαίσιο των βιωματικών δράσεων, οι μαθητές/τριες θα αξιοποιήσουν την αίθουσα θεάτρου του σχολείου στην οποία θα υλοποιηθούν επιτελεστικές δράσεις. Επιπροσθέτως, για τους μαθητές/τριες της Λέρου και της Σπιναλόγκας, στο πλαίσιο της τοπικής ιστορίας, θα υλοποιηθούν εκπαιδευτικοί περίπατοι στους ιταλικούς στρατώνες και στη νήσο Σπιναλόγκα.

Το θέμα προσφέρεται για στοχαστική συσχέτιση με το παρόν μέσω της επεξεργασίας του χώρου ως «κοινωνικού ντοκουμέντου» (Παπανδρέου, 2023: 26-30, 197-198). Στον 21^ο αιώνα η έκρηξη ενδιαφέροντος για όλους αυτούς τους χώρους που αποτέλεσαν τόπους φιλοξενίας του ανθρώπινου έγκλειστου βίου είναι πιο έντονη από ποτέ, γεγονός που καθιστά αναγκαία τη μελέτη και την εκπαιδευτική αξιοποίησή τους.

6.1.1.Σκοποθεσία

6.1.1.1.Συνάφεια διδακτικής πρότασης με τα ισχύοντα σχολικά βιβλία ιστορίας

Το διδακτικό σενάριο συνδέεται με την διδακτική ενότητα «Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου 1936» του σχολικού εγχειριδίου Ευαγγελία Λούβη και Δημήτριος

Χρ. Ξιφαράς, Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Γ΄ Γυμνασίου, Υ.Π.Ε.Θ. – ΙΕΠ και συγκεκριμένα με τα ακόλουθα κεφάλαια:

- Κεφάλαιο 40: Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 και η Μεγάλη Ύφεση
- Κεφάλαιο 41: Κοινωνικές διαστάσεις της κρίσης του 1929
- Κεφάλαιο 42: Πολιτικές διαστάσεις της κρίσης του 1929
- Κεφάλαιο 43: Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου 1936
- Κεφάλαιο 44: Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο
- Κεφάλαιο 47: Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο

Επιπροσθέτως, το εκπαιδευτικό υλικό αυτής της διδακτικής πρότασης έχει βασιστεί σε ιστορικές γνώσεις που έχουν οι μαθητές/ριες από το σχολικό εγχειρίδιο Ιωάννης Κολιόπουλος – Αθανάσιος Καλλιανιώτης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης – Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου*, ΣΤ΄ Δημοτικού, Υ.Π.Ε.Θ – ΙΕΠ.

Συγκεκριμένα, θα αξιοποιηθεί το ιστορικό πλαίσιο από την Ε΄ Ενότητα, Η Ελλάδα στον 20^ο αιώνα και ειδικότερα τα Κεφάλαια: 6. Ο Μεσοπόλεμος, 7. Το Αλβανικό Έπος

6.1.1.2. Γενικοί στόχοι

Γενικοί στόχοι του διδακτικού σεναρίου «Με αφετηρία τον Μεσοπόλεμο τι είδους κοινωνικό και πολιτικό αποκλεισμό εντοπίζουμε στη Λέρο και τη Σπιναλόγκα;» : προκειμένου να δημιουργηθεί ένα αυθεντικό πλαίσιο μάθησης για την ενεργοποίηση του ενδιαφέροντος των παιδιών για το θέμα, κρίνεται σημαντικό οι μαθητές/ριες να:

- επεξεργαστούν στοιχεία που συντελούν στην κατανόηση του γεωγραφικού χώρου, των γεγονότων και των αιτιωδών σχέσεων που συνδέουν τα παραπάνω με την έννοια του κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού,
- κατανοήσουν τη σημασία της πολυπρισματικής θέασης των γεγονότων στην ιστορική εκπαίδευση μέσω της επεξεργασίας ιστορικών πηγών που ξεχωρίζουν για την πολυτροπικότητά τους ή και δύνανται να δημιουργήσουν γνωστική σύγκρουση ώστε να ανισβητήσουν τη στερεοτυπική σκέψη,
- αναγνωρίζουν συνέχειες, μεταβολές και τομές στον ιστορικό χρόνο,

- εμβαθύνουν στις έννοιες «πρώτου βαθμού» (δηλωτική γνώση) αναφορικά με το ιστορικό πλαίσιο που μελετούν και στην ανάδειξη εννοιών «δευτέρου βαθμού» μέσω της επεξεργασίας διδακτικών δραστηριοτήτων,
- αναπτύξουν δεξιότητες ψηφιακού γραμματισμού,
- καλλιεργήσουν το αίσθημα αποδοχής του διαφορετικού «άλλου»,
- συνδιαλέγονται με δρώμενα και δραστηριότητες που οδηγούν στην ανάπτυξη της ενεργοποίησης ιστορικής και κοινωνικής ενσυναίσθησης για την αντιμετώπιση επίμαχων ζητημάτων που προβληματίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες,
- αποκτήσουν εξοικείωση με την «ανάγνωση» μιας εικόνας/ οπτικού υλικού σε πρώτο επίπεδο (παρατήρηση, ανάλυση), σε δεύτερο επίπεδο (συμβολισμοί, σημασίες, σύνδεση με ιστορικό χωροχρόνο και κοινωνικό συγκείμενο) και σε τρίτο επίπεδο (ερμηνεία, αναστοχασμός, προεκτάσεις διασύνδεση με άλλο οπτικό και κειμενικό υλικό).

6.1.1.3. Ειδικοί παιδαγωγικοί και διδακτικοί στόχοι

Οι διδακτικές προσεγγίσεις έχουν στόχο οι μαθητές/ριες να:

- διερευνήσουν ποια ήταν η μεσοπολεμική περίοδος στην Ελλάδα,
- μελετήσουν την οικονομική, πολιτική και κοινωνική κατάσταση του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα,
- την αποτύπωση της ιταλικής φασιστικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα,
- γνωρίσουν την έννοια του κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού,
- παρατηρήσουν την Ευρώπη της δεκαετίας του 1930: μορφές διακυβέρνησης και κινήματα διαμαρτυρίας,
- μελετήσουν και να επεξεργαστούν έννοιες όπως ανταρτόπαιδα, πολιτικοί εξόριστοι, ψυχικά ασθενείς, λεπροί,
- διερευνήσουν τις αιτίες δημιουργίας περιθωριοποιημένων ομάδων,
- μελετήσουν τους τρόπους διαχείρισης και αντιμετώπισης περιθωριοποιημένων ομάδων από την πολιτεία,
- διακρίνουν τη χρήση χώρων που εξυπηρετούσε την απομόνωση περιθωριοποιημένων ομάδων από την εποχή του μεσοπολέμου έως τον 21^ο αιώνα,
- μελετήσουν τη συμβολική αναπαράσταση του αποκλεισμού και του στιγματισμού του «διαφορετικού» στο πέρασμα των χρόνων,
- περιγράψουν τη παρουσία των χώρων που φιλοξένησε περιθωριοποιημένες ομάδες σήμερα,

- αντιληφθούν την παρουσία μνημονικών τόπων ως μέρος της Δημόσιας Ιστορίας,
- αναδείξουν την αναγκαιότητα της προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων,
- συνδέουν και να εντάσσουν επιμέρους ιστορικά γεγονότα στο γενικό ιστορικό γίνεσθαι,
- διερευνήσουν τη συμβολή της τέχνης στην αποτύπωση κοινωνικών ζητημάτων.

6.2. Κύριο ερευνητικό ερώτημα

Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα που διαπερνά τις προσεγγίσεις αυτής της διδακτικής προσέγγισης είναι το ακόλουθο: «Με αφετηρία τον Μεσοπόλεμο τι είδους κοινωνικό και πολιτικό αποκλεισμό εντοπίζουμε στη Λέρο και τη Σπιναλόγκα;» Ο κοινωνικός και πολιτικός αποκλεισμός από την περίοδο του Μεσοπολέμου και έπειτα υπήρξε συνήθης πολιτική πρακτική αντιμετώπισης και διαχείρισης της ετερότητας συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, η οποία εμφανώς αναδεικνύει την αδυναμία διαχείρισής τους από το κράτος. Στον 21^ο αιώνα οι προσπάθειες συμπερίληψης ή αποκλεισμού περιθωριοποιημένων ομάδων αποτελεί φλέγον ζήτημα για τη σύγχρονη κοινωνία.

6.2.1. Ιστορικά ερωτήματα - πυλώνες του διδακτικού σεναρίου

Τα ιστορικά ερωτήματα – πυλώνες του διδακτικού σεναρίου τα οποία καθοδηγούν την ιστορική διερεύνηση των μαθητών/ριών είναι:

- «Ποια ήταν η πολιτική και κοινωνική κατάσταση την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα;»
- «Ποια ήταν η αποτύπωση της φασιστικής ιταλικής κατοχής στα Δωδεκάνησα;»
- «Ποια ήταν η χρήση των ιταλικών στρατιωτικών κτιρίων στη Λέρο τόσο από το μεταξικό καθεστώς όσο και από την εκάστοτε πολιτική πρακτική στο πέρασμα των χρόνων;»
- «Πώς αποτυπώθηκε η διαφορετικότητα των περιθωριοποιημένων ανθρώπων μέσα από την τέχνη στο πέρασμα των χρόνων; Ποια σημασία αποκτά η έννοια της περιθωριοποίησης σήμερα;»
- «Ποια η χρήση και ποιος ο συμβολισμός του ψυχιατρείου της Λέρου και της νήσου Σπιναλόγκας σήμερα;»

6.3. Διδακτικό σενάριο και έννοιες α΄ και β΄ βαθμού

Διδακτικές Δραστηριότητες	Έννοιες α΄ βαθμού	Έννοιες β΄ βαθμού
Α΄- Β΄- Γ΄ Ενότητα	Μεσοπόλεμος, Ιδιώνυμο, φασισμός , ιταλική στρατιωτική βάση, φασιστική αρχιτεκτονική, ανταρτόπαιδα, πολιτικοί κρατούμενοι, πολιτιστική κληρονομιά, ψυχιατρείο Λέρου, ψυχικά ασθενείς, εγκλεισμός, εξορία, φυλάκιση, μετανάστες, περιθωριοποίηση, νήσος Σπιναλόγκα, λεπροί	Χώρος, χρόνος, συνέχεια και αλλαγή, αιτίες, συνέπειες, ιστορική οπτική, ενσυναίσθηση, ιστορική σημαντικότητα
Δ΄ Ενότητα	ελεύθερη βούληση, δικαιώματα, παραδοσιακή νοοτροπία, κοινωνικό κατεστημένο, ευγονική, τέχνη, βιοηθική, ετερότητα	χώρος, χρόνος, ενσυναίσθηση, ιστορική οπτική, ιστορική σημαντικότητα
Ε΄ Ενότητα	μέσα κοινωνικής δικτύωσης, χρήση χώρων στο παρόν	χώρος, χρόνος, ενσυναίσθηση

6.4. Διάρκεια διδακτικού σεναρίου

Οι ενότητες Α΄, Β΄ και Γ΄ περιλαμβάνουν δραστηριότητες που βασίζονται στην επεξεργασία ιστορικών πηγών. Προτείνονται 4 διδακτικές ώρες για την εφαρμογή τους, αφού βέβαια έχει προηγηθεί στους μαθητές/μαθήτριες η διδασκαλία των κεφαλαίων 40, 41, 42, 43, 44 και 47 του σχολικού τους βιβλίου. Οι ενότητες Δ΄ και Ε΄ οι οποίες βασίζονται σε έναν συνδυασμό μελέτης

πηγών, βιωματικής δράσης και καλλιτεχνικής έκφρασης θα έχουν διάρκεια 4 διδακτικές ώρες. Οι βασικοί άξονες είναι η κριτική ιστορική σκέψη και η ενσυναίσθηση.

6.5.Μεθοδολογία

Ομαδοσυνεργατική, ερευνητική, βιωματική προσέγγιση.

6.6.Αξιολόγηση

Διαμορφωτική. Η διαμορφωτική αξιολόγηση είναι μια διαδικασία που ταιριάζει απόλυτα με το πνεύμα της συνεργατικής διερεύνησης που είναι επιθυμητό να χαρακτηρίζει μια διδασκαλία στο μάθημα της Ιστορίας. Προκαλεί τους εκπαιδευτικούς να αξιοποιούν κατάλληλα τα ποικίλα δεδομένα που προκύπτουν κατά τη διάρκεια της μαθησιακής διαδικασίας. Στο πλαίσιο μιας διαμορφωτικά προσανατολισμένης διδασκαλίας στο μάθημα της Ιστορίας ο/η εκπαιδευτικός κατευθύνει κατάλληλα τις ομάδες, συλλέγει/ αποκομίζει/ παρατηρεί στοιχεία για τον τρόπο της συμμετοχής και της συνεργασίας του/της κάθε μαθητή/τριας και της κάθε ομάδας. Επιπλέον, φροντίζει με κατάλληλους διδακτικούς χειρισμούς:

- να εξασφαλίσει ότι το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού στον βαθμό που μπορεί να συμμετέχει στις δραστηριότητες χειρίζεται κατάλληλα τα υλικά, συμμετέχει αρμονικά στις ομάδες του και στην ολομέλεια της τάξης,
- να διασφαλίσει ότι οι μαθητές/τριες με βάση τις δεξιότητες και τις κλίσεις τους συμμετέχουν στις συζητήσεις με ιδέες, απόψεις και επιχειρήματα σχετικά με το γνωστικό περιεχόμενο της Ιστορίας και οικειοποιούνται σταδιακά την προσδοκώμενη επιστημονική ορολογία και τις σχετικές επιστημονικές δεξιότητες,
- να θέτει τις κατάλληλες ερωτήσεις, όπως ανοικτές ερωτήσεις ή εστιασμένες ερωτήσεις που οδηγούν σε εμβάθυνση και ουσιαστική κατανόηση,
- να διασφαλίσει ότι οι μαθητές/τριες έχουν προχωρήσει στη καταγραφή των παρατηρήσεων από τις διερευνήσεις τους στις δραστηριότητες και έχουν αξιοποιήσει κατάλληλα αυτά τα δεδομένα ώστε να καταλήξουν σε δομημένα συμπεράσματα,
- να προσφέρει ανατροφοδότηση και αναστοχασμό σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο,
- να ενισχύει τις ποικίλες δραστηριότητες με βάση τις δεξιότητες και τις κλίσεις του/της κάθε μαθητή/τριας,

- να υποστηρίζει την καλλιέργεια ειδικού γλωσσικού λεξιλογίου σχετικά με το αντικείμενο που ασχολούνται είτε όταν αλληλεπιδρά με τους μαθητές/τριες στις ομάδες τους είτε στην ολομέλεια της τάξης.

Συμπερασματικά, μέσω της διαμορφωτικής αξιολόγησης ο εκπαιδευτικός μπορεί να οργανώσει καλύτερα την εκπαιδευτική διαδικασία, ούτως ώστε να ανταποκρίνεται στις ετερόκλητες ανάγκες των μαθητών/τριών. Πρόκειται για μια αξιολόγηση από τους μαθητές/τριες και τον εκπαιδευτικό για τους μαθητές/τριες και την εκπαιδευτική διαδικασία (Cooper H.2006:80 - 85).

6.7. Διάρθρωση της διδακτικής πρότασης

A. Συζήτηση στη τάξη

B.Ομάδες μαθητών/ριών θα επεξεργαστούν τις Ενότητες Α΄, Β΄, Γ΄ και θα προχωρήσουν – ανά ομάδα - σε ανακοίνωση των συμπερασμάτων στην ολομέλεια της τάξης.

Ιστορικό ερώτημα Α΄ Ενότητας: «Ποια ήταν η πολιτική και κοινωνική κατάσταση την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα;»

Ιστορικό ερώτημα Β΄ Ενότητας: «Ποια ήταν η αποτύπωση της φασιστικής ιταλικής κατοχής στα Δωδεκάνησα;»

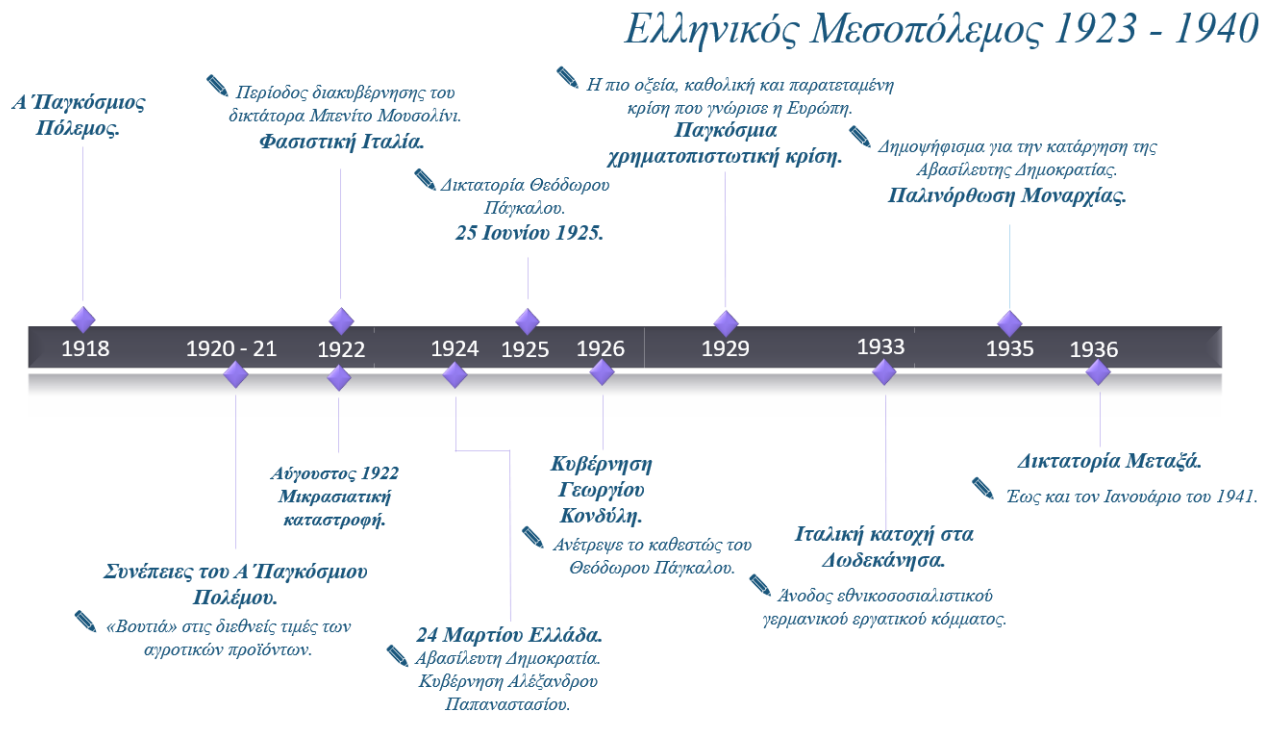
Ιστορικό ερώτημα Γ΄ Ενότητας: Ποια ήταν η χρήση των ιταλικών στρατιωτικών κτιρίων στη Λέρο τόσο από το μεταξικό καθεστώς όσο και από την εκάστοτε πολιτική πρακτική στο πέρασμα των χρόνων;»

Γ. Στην Ενότητα Δ΄ οι μαθητές/τριες με βιωματική έκφραση διερευνούν το ιστορικό ερώτημα «Ποια η αποτύπωση της διαφορετικότητας μέσα από την τέχνη στο πέρασμα των χρόνων;»

Δ. Στην Ε΄ Ενότητα οι μαθητές/τριες μέσα από επεξεργασία πηγών και με κριτική σκέψη διερευνούν το ιστορικό ερώτημα «Ποια η χρήση και ποιος ο συμβολισμός του ψυχιατρείου της Λέρου και της νήσου Σπιναλόγκας σήμερα;»

7. Διδακτική προσέγγιση - Ανάπτυξη διδακτικού σεναρίου Με αφετηρία τον Μεσοπόλεμο τι είδους κοινωνικό και πολιτικό αποκλεισμό εντοπίζουμε στη Λέρο και τη Σπιναλόγκα;

7.1 Δημιουργία προβληματισμού- Συζήτηση στη τάξη

Εικόνα 121: Ιστοριογραμμή Μεσοπολέμου. (Σχεδιάστηκε από τη Χριστίνα Βούρβου).

«...Το 1929 ψηφίστηκε, με πρόταση των Φιλελευθέρων, νόμος που έδινε στο κράτος την εξουσία να τιμωρεί (σύλληψη, απόλυση) οποιονδήποτε θεωρούσε ότι προωθούσε «ιδεές που υποστήριζαν τη βίαιη ανατροπή της κοινωνικής τάξης». Ο νόμος αυτός, γνωστός ως «ιδιώνυμο», χρησιμοποιήθηκε για να νομιμοποιηθούν οι διώξεις εναντίον των κομμουνιστών και όλων όσοι συμμετείχαν σε κοινωνικούς αγώνες. Παρόμοιοι νόμοι είχαν ψηφιστεί εκείνη την εποχή και από άλλα καθεστώτα στην Ευρώπη που προσπαθούσαν, και με αυτό τον τρόπο, να ανακόψουν τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών.»

Απόσπασμα από το βιβλίο ιστορίας της Γ΄ Γυμνασίου.

Δραστηριότητα α΄

Έχοντας λάβει υπόψη την παραπάνω ιστορική χρονογραμμή να αναζητήσετε, να παρατηρήσετε και να σχολιάσετε ψηφιακούς ή έντυπους χάρτες και πηγές στους οποίους αποτυπώνονται οι μεταβολές στην εδαφική κυριαρχία καθώς και η επικρατούσα κοινωνική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Να διερευνήσετε τις πολιτικές μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν στη χώρα και να τις σχολιάσετε. Ακόμα, να εντοπίσετε στον χάρτη της Ευρώπης τις μορφές διακυβέρνησης που επικρατούσαν την ίδια περίοδο.

Κατά τη διάρκεια αυτής της δραστηριότητας στη τάξη θα προκύψει συζήτηση για τα κριτήρια προσδιορισμού των τομών στον ιστορικό χρόνο. Συνιστούν τομή οι πολιτικές μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν στη χώρα αλλά και στην Ευρώπη, οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες των πολέμων που προηγήθηκαν, η ιταλική κατοχή στον ελλαδικό χώρο καθώς και η συμβολή του μεταξικού καθεστώτος στην πρακτική του πολιτικού αποκλεισμού.

7.2 Επεξεργασία δραστηριοτήτων Α' Ενότητας

Τα παιδιά της τάξης χωρίζονται σε τρεις ομάδες και αντίστοιχα ασχολούνται με το ιστορικό ερώτημα και τις δραστηριότητες της Α', Β' και Γ' Ενότητας.

7.2.1. Α' Ενότητα – 1^ο Φύλλο εργασίας

Η πρώτη ομάδα θα εργαστεί ερευνητικά με το ιστορικό ερώτημα: «Ποια ήταν η πολιτική και η κοινωνική κατάσταση την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα;»

Δραστηριότητα α'

Αφού μελετηθούν οι παρακάτω πηγές, η ομάδα χωρίζεται σε δύο υποομάδες όπου η κάθε μία θα γράψει ένα κείμενο 3-4 παραγράφων. Προτεινόμενοι τίτλοι είναι: α) «Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα τον Μεσοπόλεμο: εναλλαγές πολιτικών καθεστώτων» και β) «Κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα τον Μεσοπόλεμο: οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης το 1929 στην κοινωνική ζωή των ανθρώπων». Στη συνέχεια τα μέλη των δύο ομάδων συζητούν τα δύο κείμενα που έγραψαν και σχολιάζουν με άξονα το ερώτημα που λειτούργησε ως αφορμή της δραστηριότητας.

1^η πηγή

Εικόνα 13: Πηγή από το βιβλίο της ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού, Ιωάννης Κολιόπουλος – Αθανάσιος Καλλιανιώτης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης – Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου*, Υ.Π.Ε.Θ – ΙΕΠ, σελ. 202

2^η πηγή

Η επιλογή του τρόπου αποκατάστασης.

«Η αναβάθμιση της αγροτικής οικονομίας, τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά, γινόταν αντιληπτή την εποχή εκείνη ως η βασικότερη προϋπόθεση για τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας. Παρά το ότι η επιλογή αυτή αποτελούσε βασική αρχή των φιλελευθέρων, στην πράξη δεν αμφισβητήθηκε ούτε από το Λαϊκό Κόμμα ούτε από το μεταξικό καθεστώς. Σύμφωνα με τον Κώστα Βεργόπουλο, η διαδικασία της εκβιομηχάνισης στη μεσοπολεμική Ελλάδα μοιάζει να θεμελιώνεται πάνω σε μια αγροτική μεταρρύθμιση, την οποία επιτάχυνε σημαντικά η ανάγκη για αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών: Πράγματι, αν και νόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση είχε ψηφιστεί από την επαναστατική κυβέρνηση του 1917, ουσιαστικά μονάχα μετά το 1923 εφαρμόστηκε με γοργούς ρυθμούς. Κυριότερος υποστηρικτής της άποψης ότι «η ενίσχυσις της γεωργίας είναι μέσον ενισχύσεως της βιομηχανίας και του βιομηχανεργατικού κόσμου» ήταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ο πολιτικός λόγος του Παπαναστασίου αντανakλούσε στο Μεσοπόλεμο τη σκέψη σημαντικών θεωρητικών του αγροτικού χώρου, οι οποίοι είδαν στην αποκατάσταση των προσφύγων τη χρυσή ευκαιρία για την επιβολή της μικρής ιδιοκτησίας και τη συνολική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Η πιο χαρακτηριστική έκφραση αυτής της πολιτικής επιλογής υπήρξε η ανάπτυξη της βιομηχανίας επεξεργασίας καπνού σε πόλεις όπως η Καβάλα, το Αγρίνιο και ο Βόλος. Μονάχα στην Καβάλα περίπου 12.300 πρόσφυγες απασχολούνταν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στις καπνοβιομηχανίες, αποδεικνύοντας έτσι τη στενή σχέση που υπήρξε ανάμεσα στην καλλιέργεια ενός γεωργικού προϊόντος και στην ανάπτυξη της βιομηχανίας επεξεργασίας του. Τρίτος παράγοντας για την επιλογή της αγροτικής αποκατάστασης ήταν το ότι αυτή θεωρήθηκε σαφώς πιο φτηνή και πιο γρήγορα υλοποιήσιμη απ' ό,τι η αστική, καθώς προϋπέθετε τη στήριξη του αγρότη σε χρήμα και σε γεωργικά εφόδια μέχρι την πρώτη συγκομιδή. Κατόπιν, ο νέος αγρότης θα έπρεπε να συντηρηθεί μονάχος του αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα και την ευθύνη της αποπληρωμής των χρεών εγκατάστασης. Για τους λόγους αυτούς, η αστική αποκατάσταση δεν επιδιώχθηκε συστηματικά και προγραμματισμένα –στο βαθμό τουλάχιστον που επιδιώχθηκε η αγροτική–, παρά το γεγονός ότι, στα χρόνια που είχαν προηγηθεί, οι πολεμικές περιπέτειες της χώρας είχαν δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας.»

Κωνσταντίνος Κατσάπης, « Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», 2002, Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία. URL: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=3684> (Ανακτήθηκε 06-06-2023).

Οι πηγές αφηγούνται...

1. Η Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή

«Όσο για την Ελλάδα, που βρισκότανε πάλι στο σημείο να λάβει το μερτικό της από την ευρωπαϊκή κρίση, παρουσίαζε τώρα τούτο το χαρακτηριστικό, μοναδικό στην τρισχιλιόχρονη Ιστορία της: -Αυτό που είχανε συνηθίσει να λένε "η ελληνική διασπορά" και το ονομάζαμε το Γένος των Ελλήνων, είχε καταργηθεί. Για πρώτη φορά, ολόκληρος ο ελληνισμός, εκτός από ελάχιστα παρακλάδια, είχε συγκεντρωθεί μέσα στα σύνορα του ελλαδικού κράτους. Καθώς το αισθανόμουνα, αυτό το φαινόμενο ήταν το πιο σημαντικό από όσα είχε κληροδοτήσει στη γενιά μας η περίοδος που είχε αρχίσει με τους πολέμους του '12 και έκλεινε τώρα. Δεν μπορούσε να μη χαραχτεί στη μοίρα του τόπου ένα βαθύ σημάδι, για πολλά μελλούμενα χρόνια, ποιος ξέρει, ως την καινούρια αποδημητική περίοδο του ελληνισμού».

Γιώργος Σεφέρης, Χειρόγραφο Σεπτ. '41, Αθήνα 1972, σ. 23.

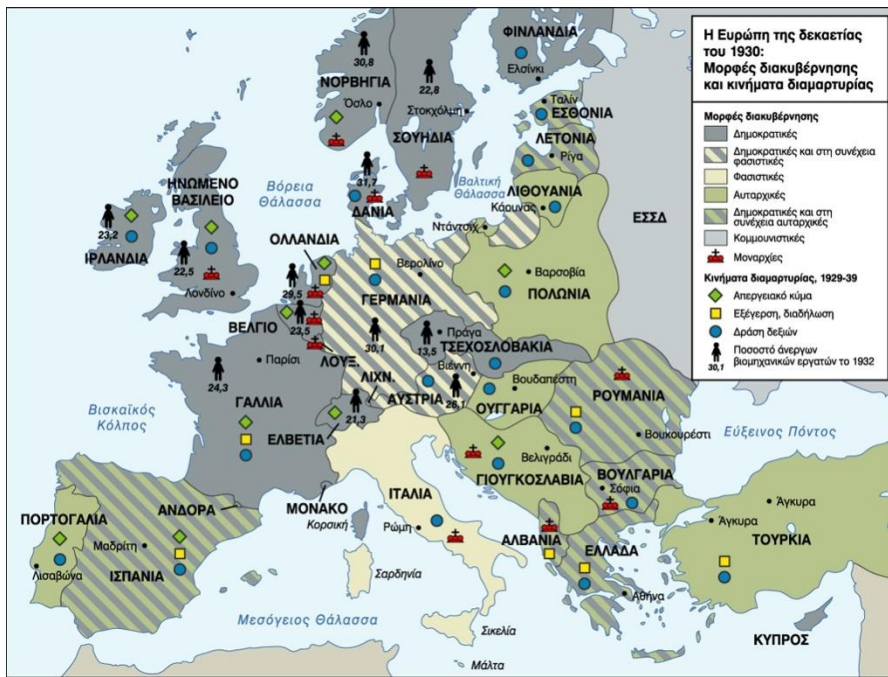
2. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος για το Προσφυγικό Ζήτημα

«Είναι ανάγκη να είπω προς υμάς ότι η κυβέρνησις θα επιδώξη την συμπλήρωσιν της προσφυγικής γεωργικής και αστικής αποκαταστάσεως, την οποίαν επιβάλλει όχι απλώς το καθήκον προς τους εκ σφαλμάτων παθόντας ομογενείς, αλλά αυτό τούτο το συμφέρον του κράτους, συμφέρον οικονομικόν αλλά και συμφέρον εθνικόν. Θεωρώ, άλλως τε, καθήκον μου να διακηρύξω ότι παρά τα διαπραχθέντα σφάλματα η Ελλάς ημπορεί να είνε υπερήφανος δι' εκείνου που κατάρθωσε, όταν ευρέθη εις την ανάγκην να δεχθή εις τους κόλπους της τόσας μυριάδας ομογενών εκδιωχθέντων από τας εστίας των».

Εφημερίδα *Ελευθέρον Βήμα*, 21 Ιουλίου 1928. Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους 1909-1936, επιμέλεια και ιστορικά υπομνήματα Στεφ. Ι. Στεφάνου, τόμ. 3 (1920-1929), Αθήνα 1983, σ. 468.

Εικόνα 14: Πηγή από το βιβλίο της ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού, Ιωάννης Κολιόπουλος – Αθανάσιος Καλλιανιώτης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης – Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου*, Υ.Π.Ε.Θ – ΙΕΠ, σελ. 202

4^η πηγή

Εικόνα 15: Ο χάρτης της Ευρώπης την δεκαετία του 1930. Απεικονίζονται στον παραπάνω χάρτη οι μορφές διακυβέρνησης και τα κινήματα διαμαρτυρίας. (Διαδικτυακή Πηγή: <https://istoriatexnespolitismos.wordpress.com>. Ανακτήθηκε 06/06/2023).

5^η πηγή

Ο νόμος «ιδιώνυμο» κατατέθηκε στη Βουλή το 1929 από το Ελευθέριο Βενιζέλο και περιλάμβανε τη μετατόπιση της αρχής της διοικητικής εκτόπισης, την οποία διενεργούσαν οι Επιτροπές επί της Δημοσίας Ασφαλείας²¹ χωρίς την παρέμβαση του δικαστικού συστήματος, στη «δικαστική εξουσία». Ιδιώνυμον αδίκημα σήμαινε αδίκημα που δεν είχε όμοιό του. Καθιερώθηκε η δικαστική εκτόπιση, υποτίθεται πιο δημοκρατικό μέσο, αφού μια απόφαση δικαστηρίου θεωρητικά ήταν δυνατόν να εφεσιβληθεί²² μέσω του νομικού συστήματος, παρόλο που τέτοιες εφέσεις σπάνια εκδικάζονταν και ακόμα και εάν εκδικάζονταν η πρωτόδικη απόφαση σπανίως ακυρωνόταν.

Ζέτα Παπανδρέου, Παρουσίαση διδακτικής πρότασης «*Η γυμνή ζωή των γυναικών πολιτικών κρατουμένων*» στο βιβλίο Γιώργος Κόκκινος – Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης (επιστημονική επιμέλεια). *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2018, σ. 398.

6^η πηγή

«Επί Μεταξά η ποινικοποίηση των ιδεών γενικεύτηκε και εντάθηκε. Όποιος διαφωνούσε με το καθεστώς αντιμετώπιζε κυρώσεις, φυλακίσεις, ξυλοδαρμούς, εξορίες. Ακόμη και αστοί πολιτικοί που απλά ήταν υπέρ του δημοκρατικού και όχι του βασιλικού πολιτεύματος αντιμετώπιζαν διώξεις. Ιδίως οι κομμουνιστές τράβηξαν τα πάνδεινα. Σύμφωνα με στοιχεία του καθεστώτος στα 4 αυτά χρόνια της δικτατορίας υπογράφηκαν 47 χιλιάδες δηλώσεις μετάνοιας. Πολλές από αυτές αποσπάστηκαν μετά από φριχτά βασανιστήρια.»

Ραϋμόνδος Αλβανός, *Ο ελληνικός εμφύλιος. Μνήμες σε πόλεμο και σύγχρονες πολιτικές ταυτότητες*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2022, σ. 45.

Δραστηριότητα β΄

Να δημιουργήσετε μια ψηφιακή ιστορική χρονογραμμή²³ με τις προσπάθειες των πολιτικών κινήματων και αντικινήματων²⁴, για την καταπολέμηση του κομμουνισμού στην Ελλάδα.

²¹Επιτροπές επί της Δημοσίας Ασφαλείας: οι επιτροπές αυτές επιφορτίστηκαν με τη διαχείριση των εκτοπίσεων, κατ' αρχάς εντοπίζοντας τα ύποπτα στοιχεία της τοπικής κοινωνίας και κατόπιν αποφασίζοντας τον τόπο και την διάρκεια του εκτοπισμού. Πηγή: Ζέτα Παπανδρέου, επιστ. επιμ. Γιώργος Κόκκινος – Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, Παρουσίαση διδακτικής πρότασης, «*Η γυμνή ζωή των γυναικών πολιτικών κρατουμένων*», στο *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Αθήνα, 2018, σ. 398 π

²²Εφεσιβάλλω: προσβάλλω πρωτόδικη απόφαση δικαστηρίου και την παραπέμπω σε δευτεροβάθμιο δικαστήριο για έλεγχο

²³Για τη δημιουργία της χρονολογικής γραμμής χρησιμοποιήστε το ψηφιακό εργαλείο Timeline το οποίο βρίσκεται στην εκπαιδευτική πλατφόρμα [e-me](https://el.wiktionary.org/wiki/%CE%BA%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B1).

²⁴**Κίνημα:** 1)επαναστατική ενέργεια που με τη βία αποσκοπεί στην εξουσία και τον έλεγχο των πολιτικών εξελίξεων 2) ομάδα πολιτών με κοινούς (ριζοσπαστικούς ή ανατρεπτικούς) στόχους και ανάλογες παρεμβάσεις. Πηγή:<https://el.wiktionary.org/wiki/%CE%BA%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B1> **Αντικίνημα:** ιδίως στρατιωτικό, που έχει ως στόχο την καταπολέμηση ή κατάργηση άλλου κινήματος. Πηγή: από το βιβλίο της ιστορίας της Γ΄ Λυκείου, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. «*Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*», σελ. 100-108.

Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση

Το νομικό πλαίσιο για την καταπολέμηση του κομμουνισμού στην Ελλάδα		
Χρονολογία	Νόμος/Διάταγμα	Περιεχόμενο
1871	«Περί καταδίωξης της ληστείας»	Προέβλεπε ποινή θανάτου για τους ληστές και εκτόπιση των συγγενών τους και «παντός υπόπτου περιθάλψεως ληστών». (Σφαγή στο Δήλεσι)
1924 επί κυβέρνησης Αλ. Παπαναστασίου	«Περί συστάσεως εν εκάστω νομώ Επιτροπών επί της Δημοσίας Ασφαλείας»	Οι επιτροπές αυτές επιφορτίστηκαν με τη διαχείριση των εκτοπίσεων, κατ' αρχάς εντοπίζοντας τα ύποπτα στοιχεία της τοπικής κοινωνίας και κατόπιν αποφασίζοντας τον τόπο και τη διάρκεια του εκτοπισμού.
1925-1926 (Εκτροπή Θεόδωρου Πάγκαλου)		Τροποποίηση στο Ν.Δ. του 1924, με το οποίο προβλεπόταν ο εκτοπισμός «παντός υπόπτου περιθάλψεως ληστών». Θεσιζόταν πλέον ο εκτοπισμός «παντός υπόπτου διαπράξεως [...] και άλλων πράξεων αντικειμένων εις την δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν της χώρας». Συνεπώς ο νόμος «Περί καταδίωξης της ληστείας» του 1871 μπορούσε στο εξής να εφαρμόζεται και για τη δίωξη των κομμουνιστών.
1929 κατατέθηκε στη Βουλή από τον Ελευθέριο Βενιζέλο	«Ιδιώνυμο»	Μετατόπισε την αρχή της διοικητικής εκτόπισης, την οποία διενεργούσαν οι Επιτροπές επί της Δημοσίας Ασφαλείας χωρίς παρέμβαση του δικαστικού συστήματος, στη δικαστική εξουσία. Ιδιώνυμον αδίκημα σήμαινε αδίκημα που δεν είχε όμοίό του . Καθιερώθηκε η δικαστική εκτόπιση, υποτίθεται πιο δημοκρατικό μέσο, αφού μια απόφαση δικαστηρίου θεωρητικά ήταν δυνατόν να εφεσιβληθεί μέσω του νομικού συστήματος, παρόλο που τέτοιες εφέσεις σπάνια εκδικάζονταν και ακόμα και εάν εκδικάζονταν η πρωτόδικη απόφαση σπανίως ακυρωνόταν.
A.N. της 21-23.10.1935, επί κυβέρνησης Γεωργίου Κονδύλη		Διατήρησε τη δικαστική εκτόπιση, αλλά επανέφερε σε ισχύ και τον μηχανισμό της διοικητικής εκτόπισης. Οι υπουργοί Δικαιοσύνης και Εσωτερικών είχαν την εξουσία να εκτοπίζουν κατόπιν συστάσεως της Ασφάλειας ή και αυτεπάγγελτα όποιον έκριναν ακόπιμο. Ορίζει ότι τα δύο είδη διοικητικού εκτοπισμού, Επιτροπών και Υπουργών, θα ίσχυαν παράλληλα.
A.N. 117/1936	«Περί μέτρων προς καταπολέμηση του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών»	Αντικατέστησε το Ιδιώνυμο του Βενιζέλου και ενισχύθηκε από τον A.N. «Περί κατασκοπείας». Το φάσμα των ποινών ήταν πολύ περιορισμένο: Η ελαφρύτερη ποινή ήταν η ισόβια κάθειρξη και η αυστηρότερη ο θάνατος. Οι περιπτώσεις εκδικάζονταν αποκλειστικά από τα στρατοδικεία.

398

Εικόνα 16: Ζέτα Παπανδρέου, Παρουσίαση διδακτικής πρότασης «*Η γυμνή ζωή των γυναικών πολιτικών κρατουμένων*», στο: Γιώργος Κόκκινος – Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης (επιστημ. επιμ.), *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2018, σ. 398.

«Έρημη χώρα»: Ελλάδα 1946-49

A.N. 1075/1938	«Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των πολιτών»	Επαναλαμβανόταν ότι η διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών αποτελούσε ποινικά κολάσιμο αδίκημα και όριζε τις ποινές που επέσυρε η διάπραξη του – φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών, ακολουθούμενη από εκτοπισμό για διάστημα από 6 μέχρι 12 μήνες. Έθεσε, επίσης, τις παραμέτρους για τη συστηματική διάλυση κάθε είδους κομμουνιστικών οργανώσεων και την παράλληλη παροχή κινήτρων στα στελέχη τους προκειμένου να παραιτηθούν από το Κόμμα και, μέσω μιας διαδικασίας ανάληψης, να ξαναγίνουν μέλη της αστικής κοινωνίας.
4 Μαΐου 1946 επί κυβέρνησης Κωνσταντίνου Τσαλδάρη		Επανάφερε τη διοικητική εκτόπιση συστήνοντας πάλι Επιτροπές επί της Δημόσιας Ασφάλειας σε κάθε νομό.
Γ΄ Ψήφισμα 18.6.1946 και Α.Ν. 509 της 27.12.1947 επί κυβέρνησης Κωνσταντίνου Τσαλδάρη		Καθιερώθηκε η στρατιωτική εκτόπιση και δόθηκε απόλυτη εξουσία στα στρατοδικεία να επιβάλουν την ποινή του εκτοπισμού σε όποια περίπτωση το έκριναν απαραίτητο. Οι ποινές μπορούσαν να κυμαίνονται από προσωρινή ή ισόβια κάθειρξη μέχρι και θάνατο. Προέβλεπε τον εκτοπισμό ως παρεπόμενη ποινή εάν η κύρια ποινή που είχε επιβληθεί ήταν ελαφριά. Το άρθρο 7, παρ. 2 του Α.Ν. 509/1947 έδινε στα στρατοδικεία την ευχέρεια να μετατρέπουν μια ποινή φυλάκισης σε ποινή εκτοπισμού ισόχρονης διάρκειας.
A.N. 511 της 31.12.1947 επί κυβέρνησης Κωνσταντίνου Τσαλδάρη		Οργάνωσε και συστηματοποίησε τον μηχανισμό της «πειθαρχημένης διαβίωσης», μεταμορφώνοντας όλους τους τόπους εξορίας σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ο νόμος προέβλεπε: α) τακτικά προσκλητήρια παρουσίας, β) απαγόρευση απομάκρυνσης πέραν ορισμένης ακτίνας, γ) απαγόρευση κυκλοφορίας μετά τη δύση του ηλίου, δ) δήλωση κάθε αλλαγής κατοικίας και αιφνιδιαστικές έρευνες κατ' οίκον, ε) απαγόρευση άσκησης επαγγέλματος, στ) έρευνα κάθε δέματος το οποίο αποστέλλεται στους εκτοπισθέντες καθώς και έλεγχο της αλληλογραφίας τους.
Νομοθετικά διατάγματα της 21ης Φεβρουαρίου 1949 και της 9ης Φεβρουαρίου 1950		Κατάργησαν τον στρατιωτικό νόμο.
Διάταγμα της 1ης Ιανουαρίου 1952		Επανάφερε σε ισχύ το Σύνταγμα.
Ωστόσο, ο τερματισμός των εκτελέσεων δεν προέκυψε από την αποκατάσταση της συνταγματικής τάξης, αλλά μετά τη διεθνή κατακραυγή που προκάλεσε η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη. Τα προαναφερθέντα στοιχεία προέρχονται από το βιβλίο της Νένης Πανουργιά, <i>Επικίνδυνοι πολίτες. Η ελληνική Αριστερά και η κρατική τρομοκρατία</i> , ό.π., 52-60.		

399

Εικόνα 17: Ζέτα Παπανδρέου, Παρουσίαση διδακτικής πρότασης «*Η γυμνή ζωή των γυναικών πολιτικών κρατουμένων*» στο βιβλίο (επιστημονική επιμέλεια) στο, Γιώργος Κόκκινος – Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης (επιστημ. επιμ.), *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2018, σ. 399.

2^η πηγή

Στο επίπεδο της επίσημης ιδεολογίας –ή αντι-ιδεολογίας²⁵, θα διαπιστώσουμε μια κρίσιμη αλλαγή στον λόγο των πολιτικών από τους πρώτους κιάλας μήνες του 1924. Ο Γ. Καφαντάρης, κατά

²⁵**Ιδεολογία:** οι αρχές, απόψεις ή ιδέες που έχει κάποιος πάνω σε διάφορα ζητήματα (ηθικά, κοινωνικά, πολιτικά κ.λπ.), βάσει των οποίων πορεύεται στη ζωή του. Πηγή:

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CE%B4%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1>

Αντι-ιδεολογία: η απουσία ιδεολογίας στη ζωή κάποιου ανθρώπου ή γενικότερα αντιθεση του σε οτιδήποτε ιδεολογικό. SOS ENOPOIHSE

τη σύντομη πρωθυπουργία του τον Φλεβάρη του 1924, τονίζοντας στις προγραμματικές του δηλώσεις ότι κύριος στόχος της κυβέρνησής του ήταν η τήρηση της τάξης –κάνοντας τη διευκρίνιση ότι ως τάξη εννοούσε την εσωτερική ασφάλεια, την κοινωνική γαλήνη και τα δίκαια των φιλήσυχων πολιτών– και η στροφή «εναντίον των αρνητικών στοιχείων της χώρας», όπου ως αρνητικά στοιχεία εννοούσε σαφώς τους κομμουνιστές, εγκαινίαζε τον νέο τρόπο με τον οποίο το κράτος θα έβλεπε εφεξής τους κομμουνιστές, δείχνοντας ότι πλέον θα αποτελούσαν κεντρικό στόχο της κρατικής πολιτικής. Ένα μήνα αργότερα, ο νέος πρωθυπουργός Α. Παπαναστασίου επιβεβαίωνε την παραπάνω τάση, ξεκινώντας σειρά αντικομμουνιστικών λόγων σε σωματεία με στόχο να απομακρύνει τους εργάτες από τους κομμουνιστές, δείχνοντας έτσι την αδυναμία ακόμη και της αριστερής πτέρυγας του βενιζελισμού να αποφύγει τον αντικομμουνιστικό λόγο²⁶ και την ανάγκη της να συνδράμει και αυτή στην πρόληψη του κομμουνιστικού κινδύνου. Τέλος, ο τρίτος κατά σειρά βενιζελικός πρωθυπουργός του 1924, ο Θ. Σοφούλης, εγκαινίασε την πρακτική της απόδοσης αποκλειστικών ευθυνών για τις απεργιακές κινητοποιήσεις στους κομμουνιστές, επιχειρώντας να μεταφέρει το βάρος της ευθύνης από το αστικό κράτος στον κομμουνισμό. Έτσι, κατά το καλοκαίρι του 1924, στη διάρκεια της απεργίας των εργατών αερίοφωτος και ηλεκτροκίνησης δήλωνε: « Η απεργία του προσωπικού της ηλεκτροκινήσεως στερείται οιασδήποτε δικαίας αιτιολογίας, αποτελεί δε αναρχικήναπόπειρανκινουμένην υπό των κομμουνιστικών τάσεων ολίγων προσώπων». Επικεφαλής όμως του αντικομμουνιστικού λόγου δεν ήταν οι παραδοσιακοί πολιτικοί, αλλά ο στρατηγός και πολιτευτής Γ. Κονδύλης, ο οποίος έχοντας αποκτήσει ιδιαίτερα μεγάλη δύναμη μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα των αντιβενιζελικών τον Οκτώβριο του 1923 εμφανιζόταν πλέον διατεθειμένος να αναλάβει έναν πιο αρχηγικό ρόλο. Αναλαμβάνοντας τον Μάρτιο του 1924 το Υπουργείο Εσωτερικών της κυβέρνησης Παπαναστασίου, ο Κονδύλης έκανε φανερές τις προθέσεις του να κυνηγήσει τους κομμουνιστές δίνοντας το στίγμα της πολιτικής που θα ακολουθούσε τους επόμενους μήνες, ανεξαρτήτως της κυβέρνησης που θα στήριζε. Πέραν των αντικομμουνιστικών μέτρων –στα οποία είχε σίγουρα επιρροή και θα αναλυθούν παρακάτω– ο Κονδύλης ήταν αυτός που άρχισε πρώτος τους «πύρινους» λόγους εναντίον των κομμουνιστών στο κοινοβούλιο με αποκορύφωμα την ομιλία την ημέρα της παραίτησής του από Υπουργός Εσωτερικών (10 Ιουνίου 1924), όπου κατηγορούσε ανοιχτά τον Παπαναστασίου για «μπολσεβικισμό». Κατά την περίοδο της

ΣΕ ΟΛΕΣ ΤΙΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΤΗ ΓΡΑΜΜΑΤΟΣΕΙΡΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ. ΕΠΙΣΗΣ ΣΤΟΙΧΙΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟ ΔΕΞΙΑ.

²⁶**Κομμουνισμός:** Ο κομμουνισμός ως έννοια σχετίζεται με μια μορφή κοινωνίας η οποία θα λειτουργεί αμεσοδημοκρατικά και αποκεντρωμένα, με σταδιακή απονέκρωση του κράτους και των κοινωνικών τάξεων. Ο κομμουνισμός θεωρείται η ανώτερη βαθμίδα εξέλιξης του σοσιαλισμού. **Αστικό κράτος:** που έχει σχέση με την κοινωνική τάξη των αστών και τους αστούς, αναφέρεται σ' αυτά ή εκφράζει τους αστούς. Πηγή: <https://el.wiktionary.org/wiki/%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82> ενιαία γραμματοσειρά στις παραπομπές και στοίχιση.

κυβέρνησης Σοφούλη, ο Κονδύλης όχι μόνο θα συνεχίσει αυτή την πολεμική εναντίον του κομμουνισμού αλλά θα προσπαθεί και να την διαχέει σε όσο το δυνατόν περισσότερα μέτωπα. Έτσι, θα συνεχίσει να πιέζει την κυβέρνηση να στρέφεται εναντίον των κομμουνιστών και θα μιλά συχνά στη Βουλή εναντίον τους ενώ η ίδρυση του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου του χρησίμευσε επίσης ως άρμα διάδοσης των ιδεών του εναντίον των κομμουνιστών.

Διασκευή από Δημήτρης Μπαχάρας. (2011). Μελετώντας της απαρχές του αντικομμουνισμού. Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα. Μνήμων, 29, 175–198. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10>.

7.3.Επεξεργασία δραστηριοτήτων Β' Ενότητας

7.3.1.Β' Ενότητα – 2^ο Φύλλο εργασίας

Η δεύτερη ομάδα θα ασχοληθεί με τη διερεύνηση του ιστορικού ερωτήματος: «Ποια η αποτύπωση της φασιστικής ιταλικής κατοχής στα Δωδεκάνησα;»

Ο πόλεμος της Ιταλίας κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτέλεσε την αιτία της παρουσίας του στίγματος της φασιστικής ιταλικής αρχιτεκτονικής στα Δωδεκάνησα.

Δραστηριότητα α'

Να αναζητήσετε και να γράψετε ένα άρθρο που θα δημοσιευτεί στην εφημερίδα του σχολείου σας, για τους λόγους της μαζικής οικοδόμησης κτιρίων από τους Ιταλούς στα Δωδεκάνησα.

1^η πηγή

Λακκί, η ιταλική πολεοδομία

Η σημερινή εικόνα του Λακκιού της Λέρου είναι ουσιαστικά αποτέλεσμα μιας σειράς γεγονότων, με πρώτο αυτό του ιταλοτουρκικού πολέμου. Η αποικιοκρατική πολιτική των Ιταλών που ξεκίνησε περί τα τέλη του 19ου αιώνα προσέβλεπε, μεταξύ άλλων, στην κτήση των παραλίων της Λιβύης. Ο πόλεμος, που διήρκεσε έναν μόλις χρόνο (από το Σεπτέμβρη του 1911 έως και το 1912), ανέδειξε νικήτρια την Ιταλία που τελικά προσάρτησε τις δύο μεγάλες επαρχίες της Λιβύης – την Τριπολίτιδα και την Κυρηναϊκή – στο βασίλειό της.

Σε αυτόν τον πόλεμο, η γεωγραφική θέση των Δωδεκανήσων – στα ανατολικά της μεσογειακής λεκάνης – αποδείχθηκε στρατηγικής σημασίας λόγω του ελέγχου των μικρασιατικών παράλιων. Η κατάληψη των Δωδεκανήσων από τους Ιταλούς, που παρουσιάστηκε ως προσωρινή, βρήκε αρχικά τη στήριξη των Ελλήνων που τη θεώρησαν ευκαιρία για την ένωση με την Ελλάδα. Η συνέχεια, όμως, όχι μόνο δεν δικαίωσε τις ελπίδες τους για ανεξαρτησία, αλλά φανέρωσε ένα απολυταρχικό καθεστώς που παρενέβη σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής, με αποκορύφωμα την προσάρτηση των Δωδεκανήσων το 1923 στη φασιστική, πια, Ιταλία.

Το ίδιο έτος, η περιοχή Λέπιδα επιλέγεται λόγω της ιδιαίτερης γεωγραφικής θέσης της για τη δημιουργία της αεροναυτικής βάσης “G. Rossetti”. Ταυτόχρονα, ο γενικός διοικητής Mario Lago (1924-1936) καλεί τον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto να σχεδιάσει μια καινούργια πόλη για τους αξιωματικούς της νέας στρατιωτικής μονάδας. Ήταν μία πρώτη απόπειρα, που όμως δεν εφαρμόστηκε ποτέ, αφού προτεραιότητα δόθηκε στα έργα υποδομής του νησιού: πράγματι, το 1928 ξεκινούν έργα αποξήρανσης στην περιοχή όπου στη συνέχεια θα οικοδομηθεί η πόλη του Porto Lago.

Αν το ένα σκέλος πάνω στο οποίο στηρίχθηκε η δημιουργία της νέας πόλης ήταν οι ολοένα αυξανόμενες στεγαστικές και λειτουργικές ανάγκες, το άλλο είχε άμεση σχέση με την πολιτική που υιοθετήθηκε στην Ιταλία εκείνη την περίοδο και που σχετίζεται με τη δημόσια εικόνα του ανερχόμενου φασισμού. Στη νέα φασιστική ιδεολογία του Μουσολίνι, το κράτος θεωρείται φορέας εκσυγχρονισμού και το δημόσιο κτίριο πρέπει να αντανακλά αυτόν τον σκοπό. Ταυτόχρονα, η πολιτική που υιοθετήθηκε από τη φασιστική κυβέρνηση περιλαμβάνει πολλαπλά επίπεδα δράσης – μεταξύ άλλων και τον εκσυγχρονισμό των αστικών κέντρων. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιείται ο μοντερνισμός ως στοιχείο νεωτερισμού, που στην Ιταλία μεταλλάσσεται σε ρασιοναλισμό, κίνημα που υπακούει στην αυστηρή λογική. Οι αρχιτέκτονες αυτού του κινήματος θεωρούν ότι δεν μάχονται την παράδοση, αλλά ότι μέσα από την ορθολογιστική αντιμετώπιση της αρχιτεκτονικής, η παράδοση μεταβάλλεται και αποκτά νέες όψεις.

Μέσα σε αυτό το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο δημιουργείται, το 1932, η νέα πόλη του Porto Lago. Σε αντίθεση με το παράδειγμα της Ρόδου και της Κω, όπου υπήρξε προσπάθεια για ένταξη της νέας αρχιτεκτονικής δημιουργίας στο υπάρχον ιστορικό κέλυφος, το πείραμα του εξ αρχής σχεδιασμού μιας νέας πόλης υπήρξε εξαιρετικά επιτυχημένο. Με διάθεση αφομοίωσης και εφαρμογής του ρασιοναλισμού, δίχως την αγκίστρωση σε αρχιτεκτονικές του παρελθόντος, αρχιτέκτονες σαν τους R. Petracco και A. Bernabiti δημιουργούν μία πολιτεία με στρατιωτικές εγκαταστάσεις, υπηρεσίες και κατοικίες, που εξυπηρετούν τις ανάγκες των στρατιωτικών που απασχολούνται στην αεροναυτική βάση.

Ο οικισμός αναπτύσσεται δίπλα στο λιμάνι, στα σημεία όπου έγιναν οι προσχώσεις. Ένας κεντρικός άξονας διασχίζει τον οικισμό από βορρά προς νότο, οργανώνοντάς τον συμμετρικά ως προς αυτόν, ενώ συγχρόνως ενώνει τις δύο πλατείες: τη Littoria στην παραλία με την Roma στο εσωτερικό, ενώ κάθετα σε αυτούς οργανώνονται οι δευτερεύοντες δρόμοι με κυρίαρχο αυτόν με πεταλοειδή μορφή. Η λέσχη, το Τελωνείο, το σχολείο, η Αγορά με τον πύργο-ρολόι – σήμα κατατεθέν του Λακκιού–, ο Στρατόνας, είναι τα πρώτα κτίρια που κατασκευάζονται. Νέες μέθοδοι και τεχνικές δοκιμάζονται για πρώτη φορά στο νησί: οπλισμένο σκυρόδεμα, μονώσεις, μεταλλικές κατασκευές. Το 1935 ακολουθεί το Ξενοδοχείο, το Δημαρχείο, το Κινηματοθέατρο, η Φασιστική λέσχη, το Ταχυδρομείο, το Φαρμακείο, η εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου. Την ίδια χρονιά ξεκινά η κατασκευή των κατοικιών για τους Ιταλούς αξιωματικούς και υπαλλήλους που εργάζονται εκεί, ακολουθώντας μια διαβάθμιση ανάλογη με το βαθμό των στρατιωτικών: μονοκατοικία ή διπλοκατοικία για τους αξιωματικούς, δώροφα συγκροτήματα τεσσάρων κατοικιών για τους υπαξιωματικούς και δώροφα κτίρια διαμερισμάτων για τους εργάτες.

Το Porto Lago θεωρείται επιτυχημένο παράδειγμα εφαρμογής του ρασιοναλισμού²⁷, σε αντίθεση με κάποιες αποτυχημένες προσπάθειες που έγιναν στην Κω για τη δημιουργία αγροτικών οικισμών. Η προσπάθεια ενσωμάτωσης στην αρχιτεκτονική και στον ανερχόμενο ρασιοναλισμό του πνεύματος του τόπου, “geniusloci”, με την επαναδιατύπωση της σχέσης μεταξύ παραδοσιακού και μοντέρνου, αποτελεί σημείο αναφοράς για την αρχιτεκτονική, παρά το ότι δεν έγινε ποτέ αποδεκτή από τους κατοίκους. Αυτό βέβαια οφείλεται σε λόγους εξουσίας και επιβολής κι όχι στην καθ’ αυτή αρχιτεκτονική.

Στα χρόνια μετά την απελευθέρωση και την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα (1947), ένα μέρος των ιταλικών εγκαταστάσεων στο Λακκί και στα Λέπιδα χρησιμοποιήθηκε για να στεγάσει το Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου – στοιβάζοντας ουσιαστικά τους ψυχικά αρρώστους σε απάνθρωπες συνθήκες – έως τις μέρες μας. Στα χρόνια της δικτατορίας, στο Λακκί και στο Παρθένι δημιουργήθηκε στρατόπεδο πολιτικών κρατουμένων που λειτούργησε στους ιταλικούς στρατώνες.

²⁷ Ο **ορθολογισμός** (ή **ρασιοναλισμός**) είναι η συνολική φιλοσοφική κατεύθυνση που αποδέχεται ως γνώμονα και αφετηρία της γνώσεως τη λογική σκέψη. Σύμφωνα με τους ορθολογιστές φιλοσόφους, η γνώση μας για τον κόσμο προέρχεται κυρίως από τον ίδιο τον ορθό λόγο και τα βασικά του στοιχεία που μπορούν να αναζητηθούν στο νου μας. Από την περίοδο του Διαφωτισμού ο ορθολογισμός συνδέεται συνήθως με την εισαγωγή των μαθηματικών μεθόδων στη φιλοσοφία, αρχικά με το έργο των Ντεκάρτ, Λάιμπνιτς και Σπινόζα (Διαδικτυακή Πηγή: <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CF%81%CE%B8%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82>).

Σήμερα το Λακκί είναι ο δεύτερος μεγαλύτερος οικισμός του νησιού, ενσωματώνοντας τα κτίρια των Ιταλών στις σύγχρονες ανάγκες του νησιού.

<http://www.greescapes.gr/index.php/2010-01-21-16-47-29/landscapescat/44-dodekanisou/167-lakki-leros>.

2^ηπηγή

Εικόνα 18: Η πόλη του Λακκίου της Λέρου. (Διαδικτυακή Πηγή:<https://www.leros.gr/i-fimismeni-arxitektoniki-tis-lerou.html>).

Εικόνα 19: Ιταλικό στρατιωτικό νεκροταφείο Λέρου.(Leros War Cemetery). OXI BOLD Φωτογραφίες Χριστίνα Βούρβου.

3^ηπηγή

Εικόνα 20: Πύργος Μπελένη, Άλιντα Λέρου. Φωτογραφία Χριστίνα Βούρβου.

4^ηπηγή

Εικόνα 221: Πολεμικό Μουσείο Λέρου, Μερακιά. Φωτογραφίες Χριστίνα Βούρβου.

5^η πηγή

Εικόνα22: Ιταλική Αεροναυτική βάση GianniRossetti, Λακκί Λέρου. Φωτογραφία Χριστίνα Βούρβου.

Δραστηριότητα β΄

Στο πλαίσιο της τοπικής ιστορίας οι μαθητές/μαθήτριες χωρίζονται σε δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα πραγματοποιεί έναν περίπατο στις περιοχές Λακκί και Παρθένι όπου βρίσκονται οι ιταλικοί στρατώνες. Η δεύτερη ομάδα πραγματοποιεί έναν περίπατο στη χώρα της Λέρου όπου βρίσκονται άλλα ιταλικά κτίρια. Με τα κινητά τους τηλέφωνα φωτογραφίζουν τα κτίρια και μαγνητοφωνούν σημειώσεις και παρατηρήσεις αναφορικά με την τωρινή χρήση των κτιρίων αυτών. Με την ολοκλήρωση του περιπάτου, συγκετρώνονται στη σχολική τάξη, για να οργανώσουν το υλικό που συνέλεξαν. Στη συνέχεια οι μαθητές/τριες θα προχωρήσουν σε συγκρίσεις των χρήσεων των ιταλικών κτιρίων, του τότε και του σήμερα, με το ψηφιακό εργαλείο Image Juxtaposition, το οποίο επιτρέπει να εισαγάγουμε δύο εικόνες τη μία δίπλα στην άλλη.²⁸

7.3.Επεξεργασία δραστηριοτήτων Γ΄Ενότητας

7.3.1. Γ΄ Ενότητα – 3^ο Φύλλο εργασίας

Η τρίτη ομάδα θα εργαστεί ερευνητικά με το ιστορικό ερώτημα: «Ποια ήταν η χρήση των ιταλικών στρατιωτικών κτιρίων στη Λέρο τόσο από το μεταξικό καθεστώς όσο και από την εκάστοτε πολιτική πρακτική στο πέρασμα των χρόνων;». Στην ενότητα αυτή οι μαθητές/τριες θα έχουν τη δυνατότητα να αντιληφθούν ότι η στρατιωτική βάση στη Λέρο, αξιοποιήθηκε τόσο από το μεταξικό καθεστώς όσο και από την πολιτεία γενικότερα, ως χώρος απομόνωσης ανθρώπων που πρέσβευαν το διαφορετικό. Με την έννοια του διαφορετικού εννοείται η καταπολέμηση των παιδιών των κομμουνιστών και των ψυχικά ασθενών. Συγκεκριμένα, θα μελετήσουν την εφαρμογή της περιθωριοποίησης ανθρώπων, αφενός ως πολιτική πρακτική του κράτους, για την «πάταξη» του κομμουνισμού και αφετέρου την απομόνωση των ψυχικά νοσούντων.

²⁸ Το εργαλείο Image Juxtaposition βρίσκεται στην εκπαιδευτική πλατφόρμα e-me.

Εισαγωγικό ντοκιμαντέρ

Να παρακολουθήσετε το παρακάτω ντοκιμαντέρ, ούτως ώστε να κατανοήσετε τα αλληπάλληλα στρώματα εγκλεισμών των περιθωριοποιημένων ομάδων στον ιταλικό στρατόνα της Λέρου.

Ιστορικοί Περίπατοι: Λέρος, εξόριστοι στο Αιγαίο - Α' Μέρος | ΕΡΤ, <https://www.youtube.com/watch?v=bp0usPAwQCA>.

Δραστηριότητα α΄

Αναζητήστε πληροφορίες για τη ζωή των ανταρτοπαίδων στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές και έπειτα να σχολιάσετε και να καταγράψετε τις συνθήκες ζωής τους.

1^η πηγή

«Χιλιάδες εξόρισε η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου 1936. Σε μερικά νησιά οι εξόριστοι ήταν πολλαπλάσιοι των νησιωτών. Για παράδειγμα, η Αμοργός, που σύμφωνα με τη στατιστική του 1928 είχε 780 κατοίκους, με τα διαδοχικά κύματα εξορίστων το 1940 έφτασε τους 3.069 κατοίκους. Η Ανάφη στο ίδιο διάστημα από 565 κατοίκους έφτασε τους 785, και η μικροσκοπική Γαύδος από 342 τους 873 κατοίκους. Ο Αϊ-Στράτης το 1951 είχε 500 ντόπιους κατοίκους και 3.350 εξορίστους. Οι εξόριστοι από το καθεστώς του Μεταξά παραδόθηκαν στις ιταλικές δυνάμεις κατοχής των νησιών. Η Λέρος στα Δωδεκάνησα είναι ένα νησί όπου αποτέλεσε ένα παλίμψηστο εγκλεισμού. Το νησί, εξαιτίας της γεωγραφικής του διαμόρφωσης και θέσης, ήταν ιταλική ναυτική βάση έως το 1943. Στις εγκαταλελειμμένες εγκαταστάσεις του μεταφέρθηκαν στον Εμφύλιο έφηβοι για αναμόρφωση, των οποίων οι γονείς πολεμούσαν με τους αντάρτες ή ήταν [πολιτικοί] πρόσφυγες στις ανατολικές χώρες. Το 1958 στις στρατοπεδικές εγκαταστάσεις μεταφέρθηκαν ψυχασθενείς από όλη την Ελλάδα, ανάμεσά τους και όσοι δεν είχαν αντέξει τα βασανιστήρια στη Μακρόνησο.»

Αντώνης Λιάκος, Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας, Πόλις, Αθήνα, 2021, σ. 382-383.

2^η πηγή

Εικόνα 23: Η Ελλάδα διαιρεμένη σε ζώνες Κατοχής. Πηγή: από το βιβλίο της ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού Ιωάννης Κολιόπουλος – Αθανάσιος Καλλιανιώτης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης – Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου*, σελ. 212.

3^η πηγή

«Αν και η Λέρος δεν παίρνει μέρος στον Εμφύλιο, άρα δεν υπάρχουν στην περιοχή «ανταρτοπληκτο» ή πληθυσμοί αυξημένης επικινδυνότητας, με βασιλικό διάταγμα και μετά από ειδική προσφυγή των βουλευτών Δωδεκανήσου και του έπαρχου εγκαθίστανται στα Λέπιδα, ως πρώτη κίνηση του Εθνικού Ιδρύματος²⁹, «αι Βασιλικαί Τεχνικαί Σχολαί Λέρου.»

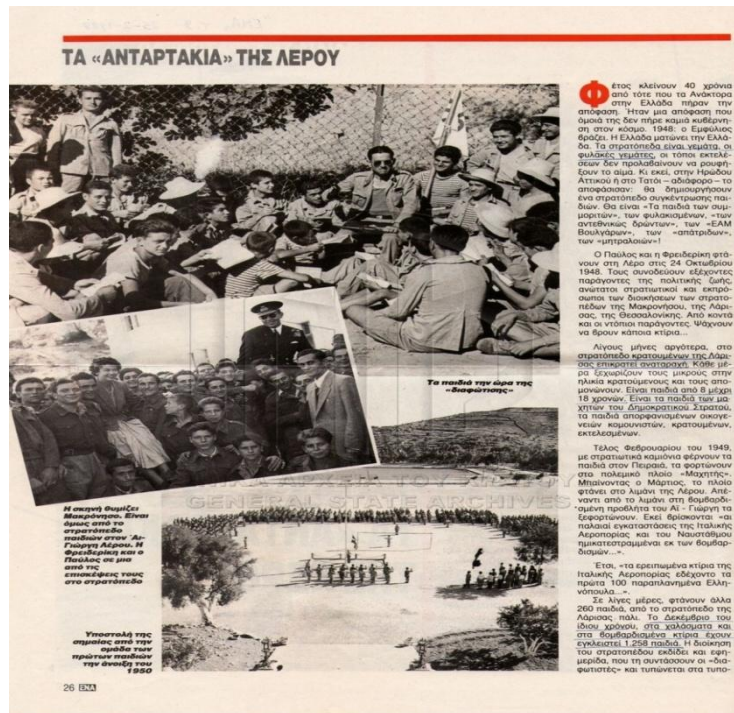
Νένη Πανουριά, *Λέρος. Η γραμματική του εγκλεισμού*, Νεφέλη, Αθήνα, 2021, σ.77-78.

«Τα πρώτα χρόνια λειτούργησαν ως πολιτικό αναμορφωτικό ίδρυμα, κυρίως για ορφανά παιδιά αριστερών γονέων, αλλά όχι αποκλειστικά.(...) Και πολλά θα είναι τα παιδιά και στα δύο νησιά που θα σωθούν από τα νύχια του κομμουνισμού και του εγκλήματος, θεωρώντας τις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές ως ανάπλαση και αναμόρφωση- αλλά ο τύπος και η διανοήση της Δεξιάς και του Κέντρου το σύνολό τους υποστηρίζουν τις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές ως ένα μεγάλο εθνικό

²⁹Το Εθνικό Ίδρυμα ιδρύθηκε στις 14 Φεβρουαρίου 1947. Αποσκοπούσε όχι τόσο στην άμεση ανακούφιση του πληθυσμού, αλλά στη δημιουργία θετικών εντυπώσεων για το παλάτι και κατ' επέκταση την κρατική εξουσία. Πιο συγκεκριμένα δεν στόχευε στην ουσιαστική πρόνοια και φροντίδα των παιδιών αυτών, αλλά στη καλλιέργεια θετικού κλίματος για την ισχύουσα εξουσία.

έργο(..)όπου συμμοριόπληκτα παιδιά σώζονται από την καταστροφή(..) και αποδίδονται στην κοινωνία ως χρήσιμοι και αποδοτικοί πολίτες, όπως Έλληνες πραγματικοί γίνονται και οι μετεκπαιδευόμενοι στη Μακρόνησο, από συμμορίτες σε δημιουργικό εργαλείο του τεχνίτη.»

Διασκευή από Νένη Πανουριά, *Λέρος. Η γραμματική του εγκλεισμού*, Νεφέλη, Αθήνα, 2021, σ.98-99.

Εικόνα 24: Ψηφιοποιημένο απόκομμα εφημερίδας. Φωτογραφικό υλικό από το Συγκρότημα Βασιλικών Τεχνικών Σχολών και την εγκατάσταση παιδιών. Πρώτη μεταφορά παιδιών πραγματοποιήθηκε το 1949, από στρατόπεδα της Λάρισας. (Διαδικτυακή πηγή: <http://arxioimnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=525241>. Ανακτήθηκε 01/11/2022).

4^η πηγή

«Πολλοί εκ των παρακαθημένων γνωρίζουν, ότι έχομεν ανοίξει ένα νέον Σχολείον εις την Λέρον, δια νέους συμμορίτας³⁰ από 14 – 20 ετών, οι οποίοι βιαίως ή μη, έλαβον μέρος εις τον λυπηρόν αγώνα και εις την πλευράν εις την οποίαν δεν έπρεπεν. Εσκεφτήκαμε η γυναίκα μου και εγώ³¹ να κάνομε τα παιδιά αυτά να γίνουν και πάλιν καλοί Έλληνες, μας εβοήθησε δε προς τούτο το Εθνικόν Ίδρυμα. Ο αριθμός των παιδιών που στεγάζονται εις τη Λέρον, υπερβαίνει τα επτακόσια και γίνονται τα πρώτα βήματα του πειράματος της επιστροφής των παιδιών αυτών εις την κοινωνίαν,

³⁰ Με τον όρο συμμορίτες αναφερόντουσαν στους κομμουνιστές μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού (ΔΣΕ) κατά τη διάρκεια του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949).

Πηγή:<https://el.wiktionary.org/wiki/%CF%83%CF%85%CE%BC%CE%BC%CE%BF%CF%81%CE%AF%CF%84%CE%B7%CF%82>

³¹ Βασιλιάς Παύλος και βασίλισσα Φρειδερίκη.

βάσι των αρχών του Προσκοπισμού. Το πείραμα είναι μοναδικόν εις τον Κόσμον. Πουθενά δεν έγινε πειραματισμός να φέρουν εις τον ίσιονδρόμον παραστρατημένα παιδιά. Εις αυτήν την κατεύθυνσιν, θα δώσουμε το καλόν παράδειγμα». (ΕΜΠΡΟΣ 3.5.1949) (Πηγή: https://www.nostimonimar-online.com/2022/11/blog-post_34.html)

5^η πηγή

«Το 1949, σε τμήμα των εγκαταλελειμμένων ιταλικών στρατώνων, ιδρύονται οι λεγόμενες «Βασιλικές Τεχνικές Σχολές», που ήταν κέντρο εθνικής διαπαιδαγώγησης νεαρών ανταρτών και παιδιών που, για ποικίλους λόγους, βρέθηκαν μέσα στον εμφύλιο πόλεμο χωρίς οικογένεια. Εκτός από την εκμάθηση κάποιας τέχνης για μελλοντική επαγγελματική απασχόληση, γινόταν κυρίως προσπάθεια ιδεολογικής και πολιτικής προσαρμογής στο όνομα του τότε επίσημου δόγματος, που ήταν ο αντικομμουνισμός. Περίπου 5.000 νέοι πέρασαν από τις σχολές της Λέρου, ζώντας σε συνθήκες στρατοπεδικές, ενώ περίπου διακόσια άτομα από τον ντόπιο πληθυσμό εργάζονταν ως εκπαιδευτές στις διάφορες τέχνες και για τη συντήρηση των σχολών. Η λειτουργία τους κράτησε, με φθίνουσα πορεία, μέχρι το 1960 – λέγεται ότι ανάμεσα στους ανταρτόπαιδες είχαν μεταφερθεί και μερικοί ποινικοί κρατούμενοι για ειδική μεταχείριση».

Θεόδωρος Μεγαλοοικονόμου, *Λέρος. Μια ζωντανή αμφισβήτηση της κλασικής ψυχιατρικής*, Άγρα, Αθήνα, 2016, σ. 157.

Δραστηριότητα β´

Αφού μελετήσετε τις παρακάτω πηγές να σχολιάσετε και να καταγράψετε τις συνθήκες διαβίωσης των εξορίστων, τη σκληρή διωκτική τακτική που βίωσαν εξαιτίας των ιδεών που πρέσβευαν καθώς και την πολιτιστική κληρονομιά που επέφερε η έγκλειστη ζωή τους.

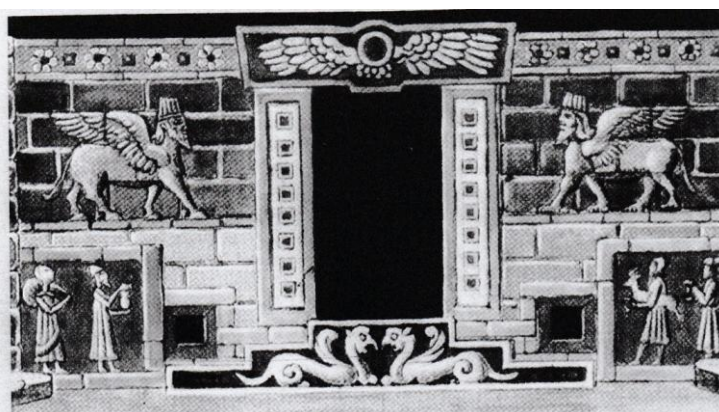
1^η πηγή

«Βρισκόμασταν σε ένα στρατόπεδο όπου υπήρχε ένα τετραώροφο κτίριο κατασκευή της Φρειδερίκης ώστε να παρέχονται εκεί τεχνικές γνώσεις σε παιδιά την εποχή μετά τον Εμφύλιο. Στο κτίριο αυτό είχαν στοιβαχτεί γύρω στους 1400 – 1600 ανθρώπους. Μέσα σε αυτό το στρατόπεδο αναπτύχθηκαν διάφορες δραστηριότητες για να μπορεί ο κόσμος να επιβιώσει και να γεμίσει το χρόνο του. [...] Οι δραστηριότητες ήταν ποικίλες. Από άσκηση διαφόρων επαγγελμάτων – είχαμε ράφτη, τσαγκάρη, κουρέα, τενεκετζή, μάγειρα, αναρρωτήριο με γιατρούς κρατούμενους και νοσοκόμους – μέχρι αθλητικές δραστηριότητες – ομάδες ποδοσφαίρου ή ομάδες που έπαιζαν σκάκι – και θεατρικές παραστάσεις. Ανεβάσαμε πολλά έργα και Καραγκιόζη.»

Μουσική δημιουργία και πολιτική κράτηση. Λέρος, 1971: τα *16 Τραγούδια της εξορίας*. Μάκης Σολωμός στο Δανάη Καρυδάκη (επιμέλεια), *Η Λέρος στο Επίκεντρο και το Περιθώριο: Ιστορία, Πολιτική, Ψυχιατρική, Τέχνη*, Θεσσαλονίκη, Ψηφίδες, 2020, σελ. 120-147.

Εικόνα 25: Παράσταση των *Περσών* του Αισχύλου από τους πολιτικούς εξόριστους στον ΆηΣτράτη, 1951. Αρχαία ΑΣΚΙ, συλλογή Νίκος Μάργαρης, GR-ASKI- 0501.

Εικόνα 26: Μακέτα σκηνικού των *Περσών*, Λακκί. Στο στρατόπεδο στο Λακκί παραδίδονταν μαθήματα και υπήρξε και πολιτισμική επιμόρφωση. (Διαδικτυακή Πηγή: <https://hal.science/hal-02924146/document>).

2^η πηγή

«Ο Γιώργος Φαρσακίδης σημειώνει ότι «περισσότερο απ’ οποιονδήποτε χώρο κρατουμένων επί χούντας, το στρατόπεδο στο Λακκί γνώρισε έναν εντυπωσιακό μορφωτικο-πολιτιστικό οργανισμό». Δινόντουσαν μαθήματα δημοτικού, γυμνασίου και ξένων γλωσσών, είχαν οργανωθεί τμήματα μελέτης φιλοσοφίας, πολιτικής οικονομίας, στρατηγικής, τακτικής, ιστορίας και ιστορίας

της τέχνης. Ανέβηκαν θεατρικά έργα όπως η Μαρία του Οκτώβρη, ο Καλός στρατιώτης Σβέικ, αποσπάσματα από τους Πέρσες του Αισχύλου κωμωδίες, σκετς... Ο Κυριακής Καμαρινός προσθέτει: «Θα πρέπει να διευκρινίσω ορισμένα πράγματα σχετικά με την “ανοχή” της διοίκησης. Ο διοικητής και οι δεσμοφύλακες μας ήταν από την προδικτατορική φρουρά της Βουλής. Για τη χούντα ήταν και αυτοί ανεπιθύμητοι και κατά κάποιο τρόπο εξορισμένοι. Το ήξεραν καλά αυτό οι αξιωματικοί. Ορισμένοι ήταν δημοκράτες και άλλοι μας εκτιμούσαν, ζώντας μαζί μας και βλέποντας τι άνθρωποι ήμασταν...».

«Στο Παρθένι, η ατμόσφαιρα ήταν μάλλον πιο ψυχρή. Όμως, όσον αφορά την τέχνη, το στρατόπεδο θα μείνει στην ιστορία λόγω του Γιάννη Ρίτσου που έγραψε εκεί τα 18 Λιανοτραγούδα της Πικρής Πατρίδας (κατόπιν αιτήματος του Θεοδωράκη). Είναι επίσης γνωστό ότι οι καλλιτέχνες κρατούμενοι Κυριάκος Τσακίρης, Αντώνης Καραγιάννης και Τάκης Τζανετέας εικονογράφησαν στην εκκλησία Αγία Κιουρά πρωτότυπες εικόνες (βλ. εικόνα 6) – που χαρακτηρίζονται ενίοτε και ως μοναδικό δείγμα popart ελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης! -, μετασηματίζοντας για παράδειγμα το μυστικό δείπνο σε γεύμα φυλακισμένων.»

Μουσική δημιουργία και πολιτική κράτηση. Λέρος, 1971: τα 16 Τραγούδια της εξορίας. Μάκης Σολωμός στο Δανάη Καρυδάκη (επιμέλεια), *Η Λέρος στο Επίκεντρο και το Περιθώριο: Ιστορία, Πολιτική, Ψυχιατρική, Τέχνη*, Θεσσαλονίκη, Ψηφίδες, 2020, σελ. 132-133.

Εικόνα 27: Προσχέδια εικονογράφησης στην Αγία Κιουρά, Πύργος του Μπελένη, Λέρος. Φωτογραφία Χριστίνα Βούρβου.

Εικόνα 28: Εικονογράφηση της Αγίας Κιουράς από πολιτικούς εξόριστους. Φωτογραφία Χριστίνα Βούρβου.

3^η πηγή

«Στις δεκαετίες του '50 και του 60, στην Ελλάδα, οι αριστεροί και οι κομμουνιστές ονομάζονταν, από το τότε επίσημο κράτος, «μιάσματα», δηλαδή άνθρωποι και ιδέες που μολύνουν, επικίνδυνες, που έπρεπε να αποκλειστούν από τον κοινωνικό ιστό και το κράτος και να παραμείνουν στα μετεμφυλιοπολεμικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και σε τόπους εξορίας. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί επαναφέρουν όλους τους πρωτόγονους φόβους, τις δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις σχετικά με το «άλλο» σαν «ξένο», αλλότριο, επικίνδυνο και δαιμονικό. Χιλιάδες αντάρτες κλείστηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και βασανίστηκαν μέχρι θανάτου. Σε άλλους επιβλήθηκε μια σκληρή πολιτική ταπείνωσης και ηθικής και πολιτικής εξόντωσης, μέσα από τον εγκλεισμό, της εθνικής αποκατάστασης της προσωπικότητάς τους και των πεποιθήσεών τους με βάση τις αξίες της πατρίδας, της οικογένειας, της θρησκείας και της ατομικής ιδιοκτησίας. Στο ξερονήσι της Μακρονήσου επιτελέστηκε, από το 1947 και για πολλά χρόνια, ένα μοναδικό στα χρονικά πείραμα εθνικής μεταμόρφωσης, μέσω εκτελέσεων και πρωτοφανών βασανιστηρίων, ατομικών και ομαδικών, σωματικών και ψυχολογικών, με στόχο τη μεταμέλεια, την υπογραφή δήλωσης αποκήρυξης των κομμουνιστικών ιδεών και εν συνεχεία τη μετατροπή του μεταμεληθέντος σε

όργανο επιβολής βασανιστηρίων και καταπίεσης στους πρώην συντρόφους του, που δεν είχαν ακόμα υποκύψει. Η πραγματική εθνική αναμόρφωση του εγκλείστου δεν αρκούσαν σε ένα από τα παραπάνω. Τα απαιτούσε όλα »

Θεόδωρος Μεγαλοοικονόμου, *Λέρος. Μια ζωντανή αμφισβήτηση της κλασικής ψυχιατρικής*, Άγρα, Αθήνα, 2016, σ. 155-156.

4^η πηγή

«Κι από κάτω απ' τ' αστέρια περνάνε
καραβιές караβιές οι εκτοπισμένοι
και τσουβάλια με κομμένα ποδάρια
και τσουβάλια με κομμένα χέρια
και τσουβάλια με νεκρούς
ξεβράζουν οι φουρτούνες στις ακτές του Λαυρίου.»

Γιάννης Ρίτσος, *Ανθολόγια*, επιμ. Χρύσα Προκοπάκη – Αικατερίνη Μακρυνικόλα, Κέδρος, Αθήνα, 2000, σ.112-113.

«Τα συρματοπλέγματα.

Οι νεκροί.

Οι τρελοί.

Μαύρη, κατάμαυρη θάλασσα.

Μαύρο, κατάμαυρο τοπίο.

Τα συρματοπλέγματα.»

Ημερολόγιο Εξορίας II

26 Νοεμβρίου 1948

«Τούτα τα κρύα μας δυσκολεύουνε.

Το νερό παγωμένο, το φαί παγωμένο.

Ο ήλιος άσπρος κολλημένος στα τζάμια

Ένας ήλιος από χιόνι και παλιά γραμματόσημα.

Μονάχα τα σταμνιά κρατάνε

Κάτι από σπίτι και θύμηση.»

Γιάννης Ρίτσος, *Ανθολόγια*, επιμ. Χρύσα Προκοπάκη – Αικατερίνη Μακρυνικόλα, Κέδρος, Αθήνα, 2000, σ.100.

Οι μαθητές/τριες με θέμα: «Η ζωή των πολιτικών εξορίστων στη Λέρο», αποτυπώνουν με το σώμα τους συμβολικές εικόνες και πτυχές της ζωής των εξορίστων.

Δραστηριότητα γ´

Οι μαθητές και οι μαθήτριες, έχοντας παρατηρήσει το υλικό, συζητούν το έργο των πολιτικών κρατουμένων στην Αγία Κιουρά. Πιο συγκεκριμένα, συζητούν τον συμβολισμό των εικόνων από τους εξοριστούς συγκριτικά με τις εικόνες που έχουν συνηθίσει να βλέπουν, καθώς και τις αιτίες που τους έστρεψαν στην ανάπτυξη καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων.

Παιχνίδι ρόλων

- Πώς σου φαίνονται οι αγιογραφίες των πολιτικών κρατουμένων;
- Είναι πολύ διαφορετική η απόδοση των εικόνων όπως αυτές παρουσιάζονται σε άλλα εγχειρίδια.
- Μου δημιουργούν την αίσθηση μιας πιο ανθρώπινης βίωσης του πόνου που επιφέρει η απώλεια.
- Και η παρουσία του λιονταριού όμως είναι συμβολική. Θεωρώ πως συμβολίζει τη δύναμη των ιδανικών και των πιστεύω τους.
- Είναι φανερό η αποτύπωση του συναισθήματος των όσων βίωσαν οι εξοριστοί σε αυτές τις αγιογραφίες.
- Ολοφάνερη είναι η καλλιτεχνική και όχι μόνο δράση που ανέπτυξαν, προκειμένου να αντέξουν τις άθλιες συνθήκες διαβίωσής τους.
- Μέσα από την δημιουργία των αγιογραφιών αυτών οι άνθρωποι αυτοί έδιναν ελπίδα στη καθημερινότητά τους.
- Ακόμα και σήμερα, πολλοί άνθρωποι σε δύσκολες περιόδους της ζωής τους στρέφονται σε καλλιτεχνικές και άλλες δραστηριότητες.

Στη συνέχεια οι μαθητές καλούνται να αποτυπώσουν τη δική τους αγιογραφία μέσα από τη παρατήρηση του υλικού που τους δόθηκε και ως συνέχεια του διαλόγου που συντελέστηκε.

Δραστηριότητα δ΄

Αφού μελετήσετε τις παρακάτω πηγές να σχολιάσετε τις συνθήκες διαβίωσης των ψυχικά ασθενών που έζησαν στην ιταλική στρατιωτική βάσηκαινα γράψετε ένα άρθρο που θα δημοσιευθεί στην εφημερίδα του σχολείου σας σχετικά με τον τρόπο διαβίωσης των ψυχικά πασχόντων.

1^η πηγή

«Τα ελάχιστα ψυχιατρεία που υπήρχαν στη χώρα με το τέλος του πολέμου βρέθηκαν σε δεινή κατάσταση μετά τις μαζικές ιδρυματοποιήσεις μεγάλου μέρους αγωνιστών του πρώην ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ, οι οποίοι εμφάνισαν ψυχικές ασθένειες, ως αποτέλεσμα των βασανιστηρίων που υπέστησαν στα εμφυλιακά και μετεμφυλιακά στρατόπεδα και στις φυλακές.»

Νένη Πανουργία, Λέρος. *Η γραμματική του Εγκλεισμού*, Νεφέλη, Αθήνα, 2021, σ.113.

2^η πηγή

«Τον Μάρτιο του 1957 ιδρύεται στη Λέρο Αποικία Ψυχοπαθών, με πρόβλεψη φιλοξενίας μικρού αριθμού ασθενών. Το 1964 οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές διαλύονται και η Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου με βασιλικό διάταγμα μετατρέπεται σε Ψυχιατρικό Νοσοκομείου Λέρου. Μεταφέρθηκαν εκεί με αρματαγωγά πλοία του πολεμικού ναυτικού, μερικοί από αυτούς έχοντας ως μόνο τρόπο ταυτοποίησης έναν αριθμό γραμμένο σε ένα κομμάτι χαρτί που, καρφίτσωμένο στα ρούχα τους, αντιστοιχούσε στους καταλόγους των ασθενών. Στη μεταφορά πολλά από τα χαρτάκια χάνονται, με αποτέλεσμα ένας αριθμός ασθενών να μην μπορέσει να ταυτοποιηθεί ποτέ, παραμένοντας άγνωστοι πιθανόν ακόμη και στους εαυτούς τους.»

Διασκευή από Νένη Πανουργία, Λέρος. *Η γραμματική του Εγκλεισμού*, Νεφέλη, Αθήνα, 2021, σ.114-11.

3^η πηγή

«Ως βασικό κριτήριο για την επιλογή των προς μεταφορά ασθενών ήταν η ύπαρξη ή όχι σχέσεων με το οικογενειακό περιβάλλον. Όσοι για πάνω από έναν χρόνο δεν είχαν επισκεπτήριο μπαίνουν στις λίστες ως οι «αζήτητοι». Σαν ταυτότητά τους έχουν καρφίτσωμένο στο πέτο τον αριθμό τους από την ιματιοθήκη του νοσοκομείου, ο οποίος υπάρχει σε μία κατάσταση δίπλα στο όνομά τους. Κανένας δε ρωτήθηκε αν θέλει να φύγει ή όχι. Ελάχιστοι διαμαρτύρονται, οι πιο πολλοί ακολουθούν παθητικά σ' αυτό το ταξίδι στο άγνωστο. Τους φορτώνουν σε στρατιωτικά αυτοκίνητα και από τον Σκαραμαγκά (από μια ερημική, δηλαδή, τοποθεσία) τους επιβιβάζουν σε οχήματα για τη Λέρο. Καθ' οδόν, οι καρφίτσωμένοι αριθμοί χάνονται, όταν φτάνουν είναι μια ομάδα ανώνυμων, χωρίς καν την ονομαστική τους ταυτότητα.»

Θεόδωρος Μεγαλοοικονόμου, *Λέρος. Μια ζωντανή αμφισβήτηση της κλασικής ψυχιατρικής*, Άγρα, Αθήνα, 2016, σ. 25-26.

4^η πηγή

«Η ψυχιατρική λειτούργησε ως κατ' εξοχήν μέσο κατηγοριοποίησης και διαχείρισης της διαφορετικής, αποκλίνουσας συμπεριφοράς, ως μέσο διαχωρισμού των σωμάτων σε κανονικά και παθολογικά, ως μέσο εντοπισμού και πειθάρχησης τους επικίνδυνου Άλλου. Με δεδομένο, μάλιστα, ότι τα άσυλα εδραιώθηκαν με άξονα την υποτιθέμενη επικινδυνότητα των ψυχικά πασχόντων, δε θα πρέπει να θεωρείται τυχαίο ότι, υπό το πρίσμα αυτής της λογικής, οι ψυχικά ασθενείς βρέθηκαν στο στόχαστρο των πρώτων ευγονικών μέτρων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αρχικά, με την απαγόρευση γάμου και, στη συνέχεια, με την υποχρεωτική στειρώσή τους.»

Βάσια Λέκκα, *Το «ένοχο μυστικό της Ευρώπης». Σκέψεις για την ψυχιατρική του χθες και του σήμερα*, στο, *Η Λέρος στο επίκεντρο και το περιθώριο*, επιμ. Δανάη Καρυδάκη, Ψηφίδες, 2020, Αθήνα, σ. 50,52.

5^η πηγή

«Ειδικά το άσυλο και η απομάκρυνση των ψυχικά ασθενών από την κοινωνία δέχτηκε επίθεση. Ως κύρια προβλήματα του ασυλιακού μοντέλου αναδείχθηκαν ο συνωστισμός των ασθενών, η έλλειψη προσωπικού, οι απάνθρωπες συνθήκες ζωής, η ανεπάρκεια και η αναποτελεσματικότητα των θεραπευτικών μέσων και οι ολέθριες συνέπειες της ασυλιακής ζωής στους ασθενείς.»

Δέσπω Κριτωτάκη-Δημήτρης Πλουμπίδης, *Η αποικία Ψυχοπαθών της Λέρου και οι απόπειρες ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στη μεταπολεμική Ελλάδα(δεκαετίες 1950 και 1960)*, στο, *Η Λέρος στο επίκεντρο και το περιθώριο*, επιμ. Δανάη Καρυδάκη, Ψηφίδες, 2020, Αθήνα, σ. 72.

6^η πηγή

«Με το σκάνδαλο στον Observerto 1989, η Λέρος περνά από το ελληνικό περιθώριο στο επίκεντρο της διεθνούς επικαιρότητας. Κινητοποιείται ένας μηχανισμός για την αποασυλοποίηση και τον αποϊδρυματισμό με κονδύλια τόσο ελληνικά όσο και ευρωπαϊκά μέσα στη δεκαετία του 1990, με πολύ σημαντικά αποτελέσματα. »

Δανάη Καρυδάκη, «Εισαγωγή», στο: Δανάη Καρυδάκη (επιμ.), *Η Λέρος στο επίκεντρο και το περιθώριο*, Ψηφίδες, 2020, Αθήνα, σ. 39-40.

Εικόνα 29: Ψηφιοποιημένο υλικό της εφημερίδας Observer με θέμα την κακή μεταχείριση των ασθενών του Ψυχιατρείου της Λέρου. (Διαδικτυακή πηγή: <https://www.google.com/search?q=observer+leros&source.>)

7^η πηγή

Μηχανή του χρόνου. Η ιστορία των ψυχιατρείων στην Ελλάδα. Πώς δημιουργήθηκαν οι «αποικίες ψυχασθενών». Η μεταρρύθμιση που έκλεισε τα άσυλα στην Λέρο και την Πέτρα Ολύμπου. (ανακτήθηκε 14/06/2023). (Διαδικτυακή Πηγή: <http://www.mixanitouxronou.gr/i-istoria-ton-psihiatreion-stin-ellada-pos-dimioyrgithikan-oi-quot-apoikies-psychasthenon-quot-i-metarrythmisi-poy-ekleise-ta-asyla-sti-leroi-kai-tin-petra-olympou-nea-ekprompi/>).

8^η πηγή

Η Οδύσσεια της ψυχικής υγείας στην Ελλάδα, <https://www.youtube.com/watch?v=huxkkLSzH7Q> (Ανακτήθηκε 15/6/2023).

Δραστηριότητα ε΄

Αφού μελετήσετε τις πηγές που ακολουθούν, να κατασκευάσετε ένα πανό που θα περιλαμβάνει φράσεις, εικόνες και σχέδια που αφορούν την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

1^η πηγή

«Το 2015 ο αριθμός των προσφύγων λόγω των αμερικανικών πολέμων σε Ιράκ, Αφγανιστάν και Συρία αυξάνεται στα νησιά του Αιγαίου. Τα hotspot, όπως ευρωπαϊστί ονομάζονται οι νέοι

χώροι κράτησης για τους αιωρούμενους πρόσφυγες, επισκιάζεται από τον στρατώνα των Ιταλών αεροπόρων στη Λέρο. Η υποχρεωτική στέγαση από την ΕΕ είναι υποτυπώδης, εχθρική, χωρίς καμία αίσθηση οικειοκράτητος. Τα όρια του προσφυγικού καταυλισμού καθορίζονται επιθετικά, η είσοδος και η έξοδος είναι ιδιαίτερα ελεγχόμενες (και κλειστές για τους επισκέπτες), η κινητικότητα στον τοπικό δημόσιο χώρο παρακολουθείται από ανεπίσημες τεχνικές κοινωνικού ελέγχου-επαγρύπνησης, υπερβολικής ενημερότητας.»

Λόρι Κειν Χαρτ, *Λέρος: Ένα παλάτι μνήμης*, στο, *Η Λέρος στο επίκεντρο και το περιθώριο*, Δανάη Καρυδάκη (επιμ.), Ψηφίδες, 2020, Αθήνα, σ. 183-184.

2^η πηγή

«Τον Μάρτιο του 2016 εγκαθίστανται στα Λέπιδα το Περιφερειακό Γραφείο Ασύλου της Λέρου. Συμπεριλαμβάνει Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης (γνωστό και ως hotspot), και στη δικαιοδοσία του εμπίπτουν όλες οι αιτήσεις για διεθνή προστασία ξένων ή ανιθαγενών προσώπων. Οι εγκαταστάσεις, κοντέινερ με περίφραξη λεπιδόφορου συρματοπλέγματος, έχουν τοποθετηθεί στον χώρο ακριβώς μπροστά από το παλιό κτίριο του νοσοκομείου, που ήταν μέρος του παλιού συγκροτήματος των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών, που ήταν το κτίριο του ιταλικού ναυστάθμου, που ήταν ο χώρος κράτησης των Ιταλών αιχμαλώτων από τους Γερμανούς μετά τη Μάχη της Λέρου.»

Νένη Πανουργιά, *Λέρος. Η γραμματική του Εγκλεισμού*, Νεφέλη, Αθήνα, 2021, σ.161.

3^η πηγή

Λέπιδα: Από τις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές στο HotSpot για τους Μετανάστες –Πρόσφυγες

<https://www.imerodromos.gr/lepida/>

Δραστηριότητα στ´

Αφού μελετήσετε τις πηγές που ακολουθούν και έχοντας λάβει υπόψη και τις πηγές των προηγούμενων δραστηριοτήτων, να διερευνήσετε και να καταγράψετε τις συνθήκες ζωής των λεπρών (χανσενικών) στη Σπιναλόγκα. Έπειτα σε χαρτί του μέτρου, που θα κρεμάσετε στον χώρο υλοποίησης της δράσης, να καταγράψετε κάθε ομάδα περιθωριοποιημένων ανθρώπων που γνωρίσατε σε αυτήν την ενότητα, καθώς και όσα στοιχεία συλλέξατε για τις αιτίες του εγκλεισμού

τους, τις συνθήκες ζωής τους, τις δραστηριότητες που ανέπτυξαν και τις διεκδικήσεις τους σχετικά με τη βελτίωση της καθημερινότητάς τους.

1^η πηγή

https://www.efsyn.gr/nisides/235091_mia-istoria-nisiotikis-exorias-kai-ena-politiko-problima

Εφημερίδα των Συντακτών, *Μια ιστορία νησιωτικής εξορίας και ένα πολιτικό πρόβλημα*, 15/03/2020

2^η πηγή

«Η απομόνωση των ασθενών, ο ομαδικός εκτοπισμός τους ή ο εγκλεισμός τους σε κατάλληλες υποδομές περίθαλψης, όπως και η απαγόρευση του γάμου και η στέρωση ανδρών και γυναικών – εθελούσια ή καταναγκαστική- , υπήρξαν οι κύριες στρατηγικές περιορισμού της λέπρας, τόσο σε επίπεδο Κοινωνίας των Εθνών κατά τη δεκαετία του 1930, όσο και σε αναφορά με τις επιμέρους υγειονομικές πολιτικές των εθνικών κρατών, όπως η Νορβηγία, η οποία ασκούσε πρωταγωνιστικό ρόλο – και λόγω του Χάνσεν- στον σχεδιασμό και την εφαρμογή ενός ολόκληρου φάσματος σύντονων μέτρων.»

Γιώργος Κόκκινος, *Άζια και Ανάξια Ζωή*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2021, σ. 487.

3^η πηγή

«Η λέπρα σχετίζεται με την απομόνωση, την απόρριψη, τη μετατροπή των φορέων της σε επικίνδυνους άλλους. Σε περιπτώσεις χρόνιας ασθένειας που πλήττει το σώμα, όπως η λέπρα, η διαδικασία αυτή φαίνεται πιο έντονη. Η απαξίωση αυξάνεται όταν το βάρος της ευθύνης τοποθετείται σχεδόν αποκλειστικά στο στιγματισμένο υποκείμενο (π.χ. ο λεπρός) ή στην ομάδα (π.χ. κοινότητα ασθενών της Σπιναλόγκας), χωρίς να εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους δημιουργείται το στίγμα καθώς και οι διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού που συνοδεύουν την δημιουργία του στίγματος.»

Διασκευή από Μάνο Σαββάκη, *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας. Ιατρική, Εγκλεισμός, Βιωμένες Εμπειρίες*, Πλέθρον, Αθήνα, 2008, σ.23.

4^η πηγή

«Αν καταλάβαινε κάποιος ότι ήταν άρρωστος ή φωνάζανε τον γιατρό ή τον υγειονομικό και εάν σε έβρισκαν άρρωστο, με την αστυνομία και δρόμο. Κλούβα. Με την κλούβα, μονή κλούβα, με κάγκελα! Τη φέρανε τη γιαγιά μου, από την Κρήτη. Δεκαέξι ετών και την πήγαν πάλι πίσω πάλι με την κλούβα, μέσα στα κάγκελα σα ζώο»

Αφήγηση ζωής της Χριστίνας, χανσενικής, στο βιβλίο: Μάνος Σαββάκης, *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας. Ιατρική, Εγκλεισμός, Βιωμένες Εμπειρίες*, Πλέθρον, Αθήνα, 2008, σ. 126.

«Έμεινα στη Σπιναλόγκα, εκεί σου λέω κάναμε θέατρο. Έχω παίζει, στου Σπύρου Μελά τα έργα, το Μια νύχτα μια ζωή. Κάναμε γραφεία και κινηματογράφο. Τραγουδάγαμε μια νύχτα με φεγγάρι όλα τα τραγούδια. Είχαμε ρολόγια, μεγάλα εκκρεμή. Είχαμε προμηθευτεί ό,τι είχανε και οι έξω. Είχαμε γραμμόφωνα, κασετόφωνα, δηλαδή ό,τι είχανε και οι υγιείς. Τα' χαμε και εμείς μέσα με δικά μας λεφτά.

Αφήγηση ζωής του Παύλου, χανσενικού, στο: Μάνος Σαββάκης, *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας. Ιατρική, Εγκλεισμός, Βιωμένες Εμπειρίες*, Πλέθρον, Αθήνα, 2008, σ. 199.

5^η πηγή

"(...)Δηλαδή, ήταν σαν να είχατε πεθάνει; OXI BOLD

Ε.Ρεμουντάκης: "Με είχαν διαγράψει. Η αρρώστια.. Μόλις πάθαινε κανείς την αρρώστια διαγράφετο από τα μητρώα του χωριού του.

Και μένα τον ίδιο με είχαν διαγράψει.."

Ε.Ρεμουντάκης: "...Απαγορεύετο να ψηφίζουμε...Χάναμε τα δικαιώματά μας.."

[Απόσπασμα από ντοκυμαντέρ "Η Τάξη" , 1973]

Δραστηριότητα ζ'

Στο πλαίσιο της τοπικής ιστορίας, οι μαθητές/τριες που κατοικούν στην Κρήτη επισκέπτονται τη νήσο Σπιναλόγκα. Αρχικά, πραγματοποιούν έναν περίπατο στο νησί. Παρατηρούν, φωτογραφίζουν με τα κινητά τους τηλέφωνα και μαγνητοφωνούν σημειώσεις. Αφού μελετήσουν τις παρακάτω πηγές καλούνται να πραγματοποιήσουν μια αναπαράσταση της καθημερινής ζωής των λεπρών αναφορικά με την τροφοδοσία στη Σπιναλόγκα. Οι μαθητές/τριες θα στήσουν ένα πάγκο ο οποίος θα περιλαμβάνει προϊόντα που είτε καλλιεργούσαν οι ίδιοι οι λεπροί είτε αγόραζαν με το επίδομα που λάμβαναν. Η δημιουργία μιας ζωντανής εικόνας της ζωής εκεί θα φέρει τους μαθητές βιωματικά στην απόκτηση της γνώσης των όσων πραγματεύονται.

1η πηγή

«...Η βάρκα έφερνε τους επισκέπτες κάθε μέρα, να φέρνει το γάλα σου, να φέρνει το τυρί, να πουλήσει τα ξύλα της και τα χόρτα... έξω πηγαίναμε στον Άγιο Νικόλα να ψονίσουμε, να παραγγείλουμε ρούχα, το ένα το άλλο, πηγαίναμε, με τη βάρκα! Πηγαίναμε με τη βάρκα έξω, στην Πλάκα ! Ωραία ήτανε, ωραίο φρέσκο ψάρι μας φέρνανε , φρέσκα λαχανικά..»

«... όταν ερχόταν το καϊκι όλοι κατεβαίναμε στην Αγορά, φέρνανε υφάσματα, γάλα, όλα τα αγαθά, του Θεού. Πηγαίνανε οι άρρωστοι, εσύ είχες αυγά, ο άλλος είχε κοτόπουλα, ο άλλος πουλούσε χόρτα, ό,τι ήθελε ο καθένας αγόραζε. Χρήματα υπήρχανε.»

«Την αγορά την θυμάμαι, πως δε τη θυμάμαι, όπως θυμάμαι και διάφορα περιστατικά. Υπήρχανε μερικοί που μαλώνανε καμιά φορά. Πηγαίνανε εκεί, στην Αγορά, ψονίζανε τα γάλα, λέει εσυ το νερώνεις και του το κοπάνανε καμιά φορά του χωριάτη στα μούτρα. Είχανε τότε τον τάδε, «έτσι κερατάδες!», έλεγε. Παίρνω την κότα και έχει τα αυγό αυτό, είναι φτιαχτό, της το έχουνε περάσει, λέει, το αυγό από πίσω να πούμε και μετά δεν έκανε άλλο.»

«...Δηλαδή και απ' έξω που αγόραζες το γάλα σου, το τυρί σου, το ένα , το άλλο, το λάδι σου, γιατί ήτανε σε χρήμα! Με αυτά τα λεφτά κανόνιζες να περάσεις μέχρι τον άλλο σου μήνα. Τα αγόραζες όλα σχεδόν και τα ξύλα που είχες να δώσεις για να σου πλύνουν τα ρούχα έπρεπε να τα αγοράσεις, αφού δίνανε, να πούμε, χρήμα.»

«Είχα την κατσικά μου και την φύλαγα. Πήγαινα στα χόρτα, στο βουνό ψηλά, εκεί στις ωραίες αμυγδαλίτσες. Τι όμορφα που ήτανε, από κάτω ήτανε η θάλασσα, το νησί που το γύριζα όλη μέρα. Το έκανα βόλτα, γιατί είχα και τα κατσικάκια μου και τα πήγαινα. Πήγαινα και έκλαιγα τις μυγδαλιές που είχαν ανθίσει την άνοιξη!»

«Ήτανε και οι ψαράδες.. ναι, οι ψαράδες... το είχανε κάνει ασχολία μερικοί και πήγαιναν κάθε μέρα για ψάρεμα...»

Διασκευή από Μάνο Σαββάκη, *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας. Ιατρική, Εγκλεισμός, Βιωμένες Εμπειρίες*, Πλέθρον, Αθήνα, 2008, σ.130-140, 169-172.

Οι μαθητές/ τριες έχοντας πραγματοποιήσει έναν περίπατο στο νησί και έχοντας συλλέξει πληροφορίες προχωρούν στη δραματοποίηση ενός διαλόγου. Με τη δραματοποίησή τους θα αναπληρωθεί το κενό της ελλιπούς ιστορικής πλαισίωσης του νησιού και της επιφανειακής τουριστικής επισκεψιμότητας.

Παιχνίδι ρόλων

-Οι ξύλινες ένθετες προσόψεις σε κάποια κτίρια, που παρέμειναν μετά τα γυρίσματα της ταινίας «Το νησί», πως σου φαίνονται;

- Νομίζω πως θα ήταν καλύτερα αν δεν υπήρχαν. Θα προτιμούσα η συντήρηση των κτιρίων να γίνει με το υλικό που δημιουργήθηκαν.

_-Παρατηρείς το ενετικό φρούριο και τις οθωμανικές κατοικίες. Απουσιάζει όμως η αποτύπωση της ζωής των λεπρών. Η μία και μοναδική ταμπέλα που εξηγεί τα ιατρικά εργαλεία, θεωρώ πως δεν είναι αρκετή.

-Στη Σπιναλόγκα την περίοδο των λεπρών, υπήρχαν καφενεία, κουρείο, σχολείο και φυσικά το νοσοκομείο. Θα προτιμούσα να είχαν συντηρηθεί ως τέτοια, με λεπτομερή ιστορική αναφορά σε αυτά, σε ταμπέλες έξω από κάθε κτίριο.

-Ακόμα, θα προτιμούσα να υπάρχει μια σταθερή ομάδα ξεναγών για μια ουσιαστική γνωριμία με το νησί.

7.4. Παρουσίαση των εργασιών της Α΄, Β΄ και Γ΄ Ενότητας

Οι μαθητές/τριες προχωρούν στην παρουσίαση των εργασιών τους στην ολομέλεια της τάξης. Έπειτα ο/η εκπαιδευτικός υπενθυμίζει στους μαθητές/τριες τα ιστορικά ερωτήματα που είχαν τεθεί και όλοι/ες δημιουργούν έναν εννοιολογικό χάρτη με τίτλο «Αποτύπωση του κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού στον Μεσοπόλεμο και στις δεκαετίες που ακολούθησαν».

7.5. Επεξεργασία δραστηριοτήτων Δ΄ Ενότητας

7.5.1. Δ΄ Ενότητα

Στην Δ΄ Ενότητα όλα τα παιδιά της τάξης επεξεργάζονται το ερώτημα «Πώς αποτυπώθηκε η διαφορετικότητα των περιθωριοποιημένων ανθρώπων μέσα από την τέχνη στο πέρασμα των χρόνων και ποια σημασία αποκτά η έννοια της περιθωριοποίησης σήμερα;»

Η συζήτηση στην τάξη προσανατολίζεται στην αποτύπωση του κοινωνικού αποκλεισμού μέσω της τέχνης. Οι μαθητές/τριες με την αρωγή του/της εκπαιδευτικού διαπιστώνουν πως η συμβολή της τέχνης σε κοινωνικά ζητήματα είναι σημαντική.

Η τέχνη, το εκπαιδευτικό δράμα και η ιστορική ενσυναίσθηση βοηθούν τα παιδιά να εμβαθύνουν στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς και στις αιτίες που τον δημιουργούν.

Παιχνίδια ρόλων

Οι μαθητές και οι μαθήτριες, έχοντας μελετήσει το υλικό, αλλά και προτείνοντας ομάδες που κρίνουν ότι είναι περιθωριοποιημένες στο παρόν, χωρίζονται σε δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα έχοντας εμπνευστεί από την επεξεργασία και την παρουσίαση των εργασιών των Α', Β' και Γ' Ενοτήτων παρουσιάζει τις κοινωνικά περιθωριοποιημένες ομάδες της περιόδου του Μεσοπολέμου. Η δεύτερη ομάδα, υποδυόμενη τους θεατές (της παρουσίασης της πρώτης ομάδας), δραματοποιεί έναν διάλογο ώστε η συζήτηση να έρθει στις κοινωνικά περιθωριοποιημένες ομάδες ανθρώπων του παρόντος.³² Πιο συγκεκριμένα, ανάμεσα στις περιθωριοποιημένες ομάδες του σήμερα θα αναφερθεί ο αποκλεισμός που βιώνουν ομάδες ανθρώπων, όπως για παράδειγμα οι τσιγγάνοι, οι ρομά, οι ομοφυλόφιλοι, οι ΑμεΑ, οι κακοποιημένες γυναίκες και οι πληγέντες φυσικών καταστροφών. Σκοπός της παρούσας ενότητας είναι να έρθει η συζήτηση στις περιθωριοποιημένες ομάδες του σήμερα.

Κατά τη διάρκεια του «διαλείμματος» του δρώμενου που παρακολουθούν, οι θεατές (τα παιδιά της δεύτερης ομάδας) συζητούν μεταξύ τους.

- Πώς σου φαίνεται το έργο;
- Ποιος μπορεί να είναι κοινωνικά περιθωριοποιημένος στα σημερινά χρόνια;
- Κοινωνικά περιθωριοποιημένοι δεν ήταν και οι Εβραίοι;
- Μάλλον για να είσαι κοινωνικά περιθωριοποιημένος δεν είναι απαραίτητο πια να έχεις μια ασθένεια ή μια συγκεκριμένη πολιτική πεποίθηση.
- Κοινωνικά περιθωριοποιημένοι είναι και οι ΑμεΑ σήμερα, οι ρομά και οι τσιγγάνοι.
- Οι κακοποιημένες γυναίκες.
- Κοινωνικά περιθωριοποιημένοι είναι οι πληγέντες από φυσικές καταστροφές π.χ. πυρόπληκτοι, σεισμόπληκτοι.
- Ως κοινωνικά περιθωριοποιημένοι μου φαίνονται και όσοι επιλέγουν διαφορετική σεξουαλική ταυτότητα από αυτήν που δηλώνεται από το φύλο τους αλλά και οι πρόσφυγες από τους πολέμους στην Ανατολή.
- Τελικά κάθε εποχή και οι δικόι της κοινωνικά περιθωριοποιημένοι.

³²Η δραστηριότητα αυτή είναι εμπνευσμένη από το κείμενο Ζέτα Παπανδρέου, «Η αντίληψη για την υπεράσπιση του χώρου στο πέρασμα των αιώνων», από τον συλλογικό τόμο: Σύγχρονες προσεγγίσεις στη διδασκαλία της ιστορίας. Διδακτικές προτάσεις για το μάθημα της Ιστορίας στην Α βαθμια και Β βαθμια εκπαίδευση, Εκδόσεις Ασίνη – Ιόνιο Πανεπιστήμιο, υπό έκδοση.

Οι μαθητές/τριες και των δύο ομάδων δημιουργούν ομαδικό γλυπτό με θέμα: «Από τις περιθωριοποιημένες ομάδες του χθες στις περιθωριοποιημένες ομάδες του σήμερα». Οι μαθητές/τριες αποτυπώνουν με το σώμα τους ιστορικά βιώματα και δημιουργούν με πρόσωπα που έχουν επιλέξει να αναδείξουν συμβολικές εικόνες.

Δραστηριότητα α΄

Σας δίνονται οι παρακάτω εικόνες, πίνακες, γλυπτά που αφορούν κάποιες από τις περιθωριοποιημένες ομάδες που έχουμε μελετήσει ως τώρα αλλά και κάποιους «απόκληρους» στο παρόν. Αφού παρατηρήσετε τους πίνακες να παραθέσετε τα συναισθήματα που σάς προκαλούν.

1^η πηγή

Εικόνα 30: Κέρινο πρόπλασμα λέπρας, Museum of Medical History, Charite', Berlin. Βλ. σχετικά Γιώργος Κόκκινος, *Άξια και Ανάξια ζωή*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2021, σ.485.

2^η πηγή

Εικόνα 31: «Το πλοίο των τρελών», Ιερώνυμος Μπος. Στον πίνακα απεικονίζεται μια δεκάδα ανθρώπων να οργιάζουν τρώγοντας και πίνοντας πάνω σε μια βάρκα ξανοιγμένη στη θάλασσα (Διαδικτυακή πηγή:<https://belopoulos.blogspot.com/>).

3η πηγή

Εικόνα 32: Η Τρελή γυναίκα από την Λέρο, Εδουάρδος Σακαγιάν. (Διαδικτυακή Πηγή: <http://photodentro.edu.gr/aggregator/lo/photodentro-aggregatedcontent-8526-5294>).

4η πηγή

Εικόνα 33: Η καταστροφή της Σμύρνης (λιθογραφία, λεπτομέρεια), από το βιβλίο του Ανθολογίου της Ε΄- Στ΄ τάξης Δημοτικού. Πρόσφυγες Μικρασιατικής Καταστροφής 1922.

5η πηγή

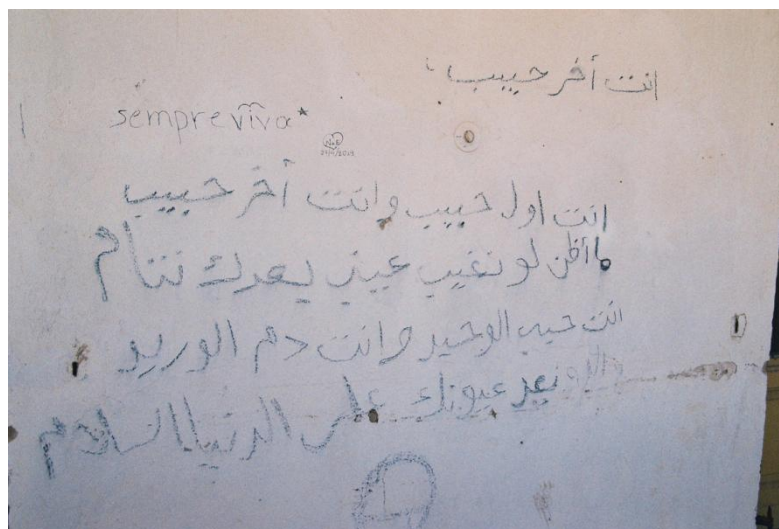
Εικόνα 34: Πρόσφυγες και μετανάστες που διαμένουν στον καταυλισμό της Μόριας αποτύπωσαν στον καμβά τα βιώματά τους, την οπτική τους για τον κόσμο, τις ανησυχίες και τις ελπίδες τους για το αύριο. Ο πόλεμος και η προσφυγιά, το πέρασμα στο Αιγαίο, η ελπίδα και η απογοήτευση, η μάχη και η παραίτηση πήραν μορφή και χρώμα από τα χέρια αιτούντων άσυλο, στο εργαστήριο

6η πηγή

Εικόνα 35: Tagging, Ψυχιατρείο 2019, Πηγή: <https://nefeli.fairead.net/leros-arxeio-7ΛΕΡΟΣ/αρχείο: 7. 2015-2019> (Ανακτήθηκε 15/6/2023)

7η πηγή

Εικόνα 36: Αραβική γραφή: «Είσαι η πρώτη αγάπη, είσαι η τελευταία αγάπη». Λατινική γραφή: «Sempreviva», που μπορεί να αναφέρεται στο αγριολούλουδο χρυσοκόμη (Semprevinaστις λατινογενείς γλώσσες) ή ότι η αγάπη είναι αμάραντη, τοίχος της έπαυλης Τσιγαδά, Λέρος, Ιούλιος 2019, Πηγή: <https://nefeli.fairead.net/leros-arxeio-7ΛΕΡΟΣ/αρχείο: 7. 2015-2019> (Ανακτήθηκε 15/6/2023)

8η πηγή

Εικόνα 37: Το Homomonument είναι μνημείο το οποίο βρίσκεται στο κέντρο του Άμστερνταμ, δίπλα στην ιστορική εκκλησία Βέστερκερκ, στην όχθη του καναλιού Keizersgracht. Κατασκευάστηκε προς τιμήν των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών, που υπέστησαν διώξεις λόγω της ομοφυλοφιλίας τους. Πηγή:<https://el.wikipedia.org/wiki/Homomonument>(Ανακτήθηκε 14/06/2023).

9^η πηγή

Εικόνα38: Μνημείο για τους ομοφυλόφιλους που έπεσαν θύματα του ναζισμού στο Βερολίνο. Πηγή: <https://www.athensvoice.gr/epikairoτητα/politiki-oikonomia/53072/mnimeia-ston-erota-poy-den-tolma-na-pei-onoma-toy/> (Ανακτήθηκε: 14/06/2023)

10^η πηγή

Εικόνα39: Το μνημείο της γκέι απελευθέρωσης στη Νέα Υόρκη. Πηγή: <https://www.athensvoice.gr/epikairota/politiki-oikonomia/53072/mnimeia-ston-erota-roy-den-tolma-na-pei-onoma-toy/> (Ανακτήθηκε: 14/06/2023). Η πηγή αυτή μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε, αναφορικά με την συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, το πέρασμα από την περιθωριοποίηση στην απελευθέρωση.

11^η πηγή

Στο link που ακολουθεί υπάρχουν πληροφορίες για ανθρώπους που δεν αποδέχονται τις παραδοσιακές έννοιες φύλων, και χωρίς να θέλουν να προσδιοριστούν ως ΛΟΑΤ, πολλές φορές αυτοπροσδιορίζονται ως queer. Ο όρος πλέον, καμιά φορά, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ώστε να περιγράψει και κάποια ταυτότητα ή κάποια μη-κανονιστική πεποίθηση (βλέπε: αντι-ετεροκανονικότητα. Queer Nation: https://en.wikipedia.org/wiki/Queer_Nation).

Δημιουργήστε ένα πανό με τίτλο «Οι περιθωριοποιημένοι του σήμερα» με φωτογραφίες ή φράσεις που σχετίζονται με το θέμα. Μπορείτε στη συνέχεια να το στερεώσετε στον χώρο υλοποίησης της δράσης.

7.6.Επεξεργασία δραστηριοτήτων Ε' Ενότητας

7.6.1.Ε' Ενότητα

Το ερώτημα το οποίο καλείται να επεξεργαστεί η ολομέλεια της τάξης είναι το ακόλουθο: «Ποια η χρήση και ποιος ο συμβολισμός του ψυχιατρείου της Λέρου και της νήσου Σπιναλόγκας σήμερα;»

Οι μαθητές/τριες θα επεξεργαστούν πηγές προκειμένου να διερευνήσουν τη χρήση χώρων, που αποτέλεσαν μέρη εγκλεισμού περιθωριοποιημένων ομάδων ανθρώπων, στο σήμερα τόσο από τις τοπικές κοινότητες όσο και από το κράτος γενικότερα.

Δραστηριότητα α΄

Αφού διαβάσετε τις παρακάτω πηγές και παρατηρήσετε τις φωτογραφίες που σας δίνονται, να αναζητήσετε φωτογραφίες που σχετίζονται με το ψυχιατρείο Λέρου και τη νήσο Σπιναλόγκα και να δημιουργήσετε ένα βίντεο με θέμα τους χώρους (κτίρια) που μελετήθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, που θα αποτυπώνουν την παρουσία και τη χρήση τους μέσα στο χρόνο.³³

1^η πηγή

«Τα κτίρια, οι πρώην ιταλικοί στρατώνες, όπου πριν νοσηλεύονταν οι ψυχικά πάσχοντες και τα οποία είναι σημαντικής αρχιτεκτονικής αξίας, μετά το άδειασμά τους στη δεκαετία του '90, όταν οι νοσηλεύόμενοι μετέβησαν να κατοικήσουν σε προστατευόμενα διαμερίσματα και σε ενδονοσοκομειακούς ξενώνες, αφέθηκαν να ερειπωθούν και σχεδόν να καταρρεύσουν, με την όποια κεντρική ή τοπική εξουσία να καλύπτεται πίσω από ποικίλες προσχηματικές δικαιολογίες, π.χ. για το ποιο υπουργείο έχει την αρμοδιότητα κλπ., σε μια κοινή γραμμή, ωστόσο, παντελούς αδιαφορίας για την τύχη και την αξιοποίησή τους. Κι όμως, σε αυτά τα κτίρια θα μπορούσε να αποτυπωθεί όλη η πολύπαθη ιστορία της Λέρου, που συμπυκνώνει την ιστορία της χώρας, από την εθνική αναμόρφωση των ανταρτοπαίδων της Φρειδερίκης, μέχρι τα στρατόπεδα εξορίας των πολιτικών κρατουμένων της χούντας και τον ψυχιατρικό εγκλεισμό - με μουσείο ιστορίας των πολιτικών εξορίστων, μουσείο ψυχιατρικής ιστορίας, συνεδριακούς χώρους, συνεταιριστικές δραστηριότητες ποικίλων ειδών κλπ.

Θεόδωρος Μεγαλοοικονόμου, *Λέρος. Μια ζωντανή αμφισβήτηση της κλασικής ψυχιατρικής*, Άγρα, Αθήνα, 2016, σ. 301.

2^η πηγή

«Τα κτίρια κτισμένα από τους φασίστες βρίσκονται ως εγκαταλειμμένα ερείπια ή χρησιμοποιούνται ως χώροι αποθήκευσης, ανεξάρτητα από το προσφυγικό στρατόπεδο που βρίσκεται στο μεγάλο αυλόγυρό τους. Τα παράθυρα αυτών των κτιρίων είναι σπασμένα, αφήνοντας τον αέρα να περάσει μέσα από σχάρες σε χώρους που είναι γεμάτοι με συντρίμια από τον

³³Για τη δημιουργία του βίντεο να χρησιμοποιήσετε την εφαρμογή Video Editors που βρίσκεται στη πλατφόρμα edtech. <https://edtech.gr/>

καταυλισμό των προσφύγων που ήρθαν στο απόγειο του κύματος του 2015- μπουκάλια νερού, κουβέρτες, ντενεκεδένια κουτιά, σπασμένα παπούτσια, σχισμένα πουκάμισα, σόμπες, καρέκλες... Στο δεύτερο και τρίτο όροφο υπάρχουν λιγότερα συντρίμμια.

Λόρι Κέϊν Χαρτ, *Λέρος: ένα παλάτι μνήμης*, στο, *Η Λέρος στο επίκεντρο και το περιθώριο*, επιμ. Δανάη Καρυδάκη, Ψηφίδες, 2020, Αθήνα, σ.183.

3^η πηγή

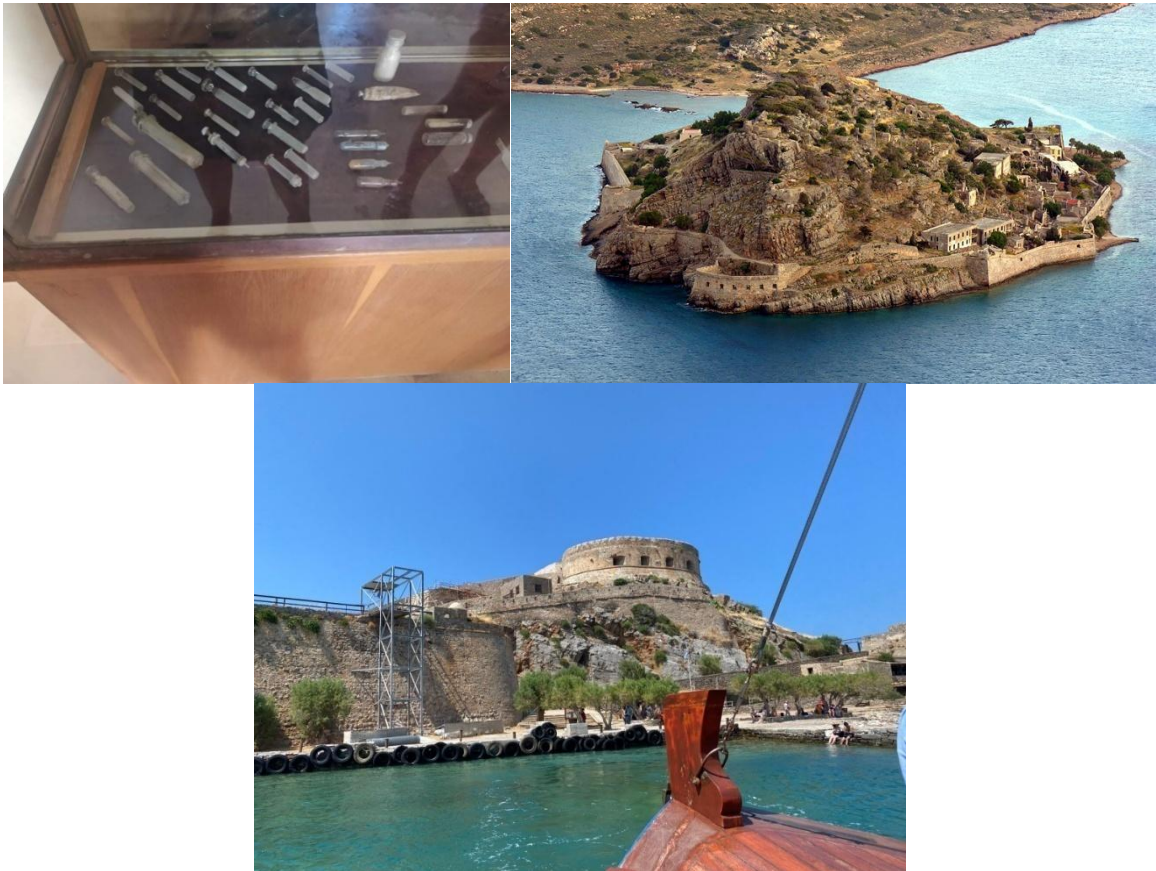
Εικόνα 403: Φωτογραφίες από το εσωτερικό του ψυχιατρείου. Στους τοίχους είναι αποτυπωμένες φράσεις από την περίοδο της φιλοξενίας των ανταρτοπαίδων, με σκοπό την καλλιέργεια εθνικού φρονήματος. Πηγή: Ξενάγηση στα κτίρια του παλιού Ψυχιατρείου στα Λέπιδα Λέρου 20-06-2015 από τους ψυχίατρους Γιάννη Λουκά και Θεόδωρο Μεγαλοοικονόμου, <https://www.youtube.com/watch?v=W73Clp5FbgI>. (Ανακτήθηκε 16/6/2023)

4^η πηγή

Εικόνα 41: Φωτογραφίες από το εσωτερικό του ψυχιατρείου. Στους τοίχους είναι αποτυπωμένες φράσεις από την περίοδο της φιλοξενίας των ανταρτοπαίδων. Πηγή: Ξενάγηση στα κτίρια του παλιού Ψυχιατρείου στα Λέπια Λέρου 20-06-2015 από τους ψυχιάτρους Γιάννη Λουκά και Θεόδωρο Μεγαλοοικονόμου, <https://www.youtube.com/watch?v=W73Clp5Fbgl>. Τα ρούχα της 1^{ης} εικόνας πάνω αριστερά είναι εγκαταλελειμμένα από πρόσφυγες. Στην εικόνα κάτω αριστερά, είναι ο χώρος όπου γινόταν θεατρικές παραστάσεις από τους πολιτικούς κρατούμενους.(Ανακτήθηκε 16/6/2023)

5^η πηγή

Εικόνα 42: Φωτογραφία του Νησιού της Σπιναλόγκας (Πάνω δεξιά). Φωτογραφία των αναλωσίμων που χρησιμοποιούνταν από τον γιατρό στο νοσοκομείο του νησιού (πάνω αριστερά). Άποψη του νησιού προς την πύλη εισόδου του νησιού, από το καράβι μεταφοράς μας στο νησί (κάτω αριστερά). Φωτογραφίες Χριστίνα Βούρβου.

Εικόνα 44: Αναπαλαίωση σπιτιών στο πλαίσιο των γυρισμάτων της ταινίας « Το Νησί», της Victoria Hislop. Έχουν παραμείνει μέχρι και σήμερα με την σύμφωνη γνώμη της αρχαιολογίας(αριστερά). Φωτογραφίες σε τοίχο εισόδου, με τις φωτογραφίες του Νησιού όπου δίνονται πληροφορίες για το νησί στους επισκέπτες(δεξιά). Φωτογραφίες Χριστίνα Βούρβου.

Δραστηριότητα β΄

Αφού μελετήσετε τις παρακάτω πηγές, να χωριστείτε σε δύο ομάδες, όπου μέσα από μια διαδικασία debate, η μία ομάδα θα παραθέσει επιχειρήματα υπέρ της ένταξης της Σπιναλόγκας στον κατάλογο της Unesco και η άλλη τα επιχειρήματα απόρριψης της ένταξης της.

1^η πηγή

Αυτοψία της Unesco στη Σπιναλόγκα -Για ένταξη του νησιού στον κατάλογο μνημείων Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Πηγή:<https://www.iefimerida.gr/ellada/aytopsia-tis-unesco-sti-spinalogka>(Ανακτήθηκε 11/07/2023).

2^η πηγή

Νέα Κρήτη: Σπιναλόγκα: Αρνητική εισήγηση για ένταξη στα μνημεία της Unesco. Διαδικτυακή Πηγή:

https://www.neakriti.gr/kriti/1616434_spinalogka-arnitiki-eisigisi-gia-entaxi-sta-mnimeia-tis-unesco (Ανακτήθηκε 11/07/2023).

8. Αντί επιλόγου

8.1 Αναφορικά με τη Λέρο και τη Σπιναλόγκα

Η ύπαρξη κτιρίων όπως του ψυχιατρείου της Λέρου και οι ερειπωμένες κατοικίες της νήσου Σπιναλόγκας αποτελούν χώρους μνήμης και αντικείμενο Δημόσιας Ιστορίας. Είναι γεγονός πως σήμερα πια, όλο και περισσότερο κτίρια όπως αυτά, διερευνώνται και επιχειρείται ερμηνεία της ιστορίας που φέρουν. Η μελέτη τέτοιων μνημονικών χώρων διευρύνει τον τομέα της Δημόσιας Ιστορίας και οδηγεί στη δημιουργία νέων ερμηνειών που αφορούν το παρελθόν και στην πολυπρισματική σύνθεση της ιστορικής γνώσης. Επιπλέον, η μελέτη της ανασηματοδότησης ιστορικών κτιρίων σε μνημονικούς τόπους, αποσκοπεί στη θέαση αθέατων πτυχών της ιστορίας.

Είναι γεγονός πως οι δεσμοί με το παρελθόν είναι υπαρκτοί σε συλλογικό ή ατομικό επίπεδο. Μέσω της καθημερινότητας λαμβάνει χώρα η διαμεσολάβηση του παρελθόντος στο παρόν, καθώς δημιουργείται μια «γέφυρα» ανάμεσα στις ομάδες που βίωσαν τα γεγονότα τότε, με τις ομάδες που ζουν στους χώρους αυτούς ή γύρω από αυτούς σήμερα. Οι χώροι αυτοί ερμηνεύονται διαφορετικά από τα άτομα ή τις συλλογικότητες, εμπεριέχουν συναισθηματική φόρτιση και αποτελούν συστατικό στοιχείο της ταυτότητας τόσο για κάθε άτομο όσο και για την τοπική κοινωνία.

Μέσω της μνήμης ο χώρος αποκτά συμβολισμούς, αποτελεί βίωμα και συγκροτεί κοινωνική ιστορία. Η μνήμη δε σβήνει. Οι ερμηνείες που εμφορούνται από τις σημασιοδοτήσεις που λαμβάνουν οι εκάστοτε χώροι βοηθούν στην θέαση τραυματικών γεγονότων, τα οποία ενδεχομένως έχουν αποσιωπηθεί για δεκαετίες. Μέσω αυτής της διαδικασίας συγκροτείται εκ νέου πολυπρισματική ιστορική γνώση.

Το στίγμα που φέρουν οι δύο αυτοί μνημονικοί τόποι διαρκεί στο πέρασμα των χρόνων παρόλο που οι τοπικές κοινωνίες αγωνίσθηκαν να το εξαλείψουν. Στίγμα το οποίο καθόρισε τη ζωή όχι μόνο των ομάδων που έζησαν μέσα στους χώρους αυτούς, αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας. Η ιστορική διαδρομή και κληρονομιά αυτών των δύο τόπων, κυρίως της Λέρου, έμεινε και μένει ακόμα στη σκιά της ιστορίας των διαδοχικών εγκλεισμών διαφόρων ομάδων εξόριστων.

Το μήνυμα της Λέρου και της Σπιναλόγκας είναι πως η κρατική πρακτική απέναντι σε κάποιες ομάδες ανθρώπων μπορεί να αμφισβητηθεί αφού θεωρηθεί αρνητική πρακτική. Η δράση των ανθρώπων που εργάστηκαν εκεί προκειμένου να «πάψει» η αναπαραγωγή του στίγματος αποτέλεσε την αφετηρία της καταπολέμησης της μονομέρειας των αντιλήψεων για αυτές τις ομάδες αλλά και της κατάχρησης εξουσίας επάνω τους. Μέσα από την μελέτη των δύο αυτών μνημονικών τόπων

γίνεται αντιληπτός τόσο ο αγώνας των ανθρώπων που βίωσαν τον εγκλεισμό, όσο και αυτών που πάλεψαν μαζί τους προκειμένου να δημιουργηθούν καλύτερες συνθήκες κοινωνικής ζωής. Ακόμα γίνεται φανερή και η προσπάθεια ολόκληρης της κοινωνίας, η οποία και στις δύο περιπτώσεις επιθυμούσε την εξάλειψη του στίγματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας αυτής είναι τα ΦΕΚ που επιδίωκαν την τροποποίηση του ονόματος της Σπιναλόγκας.

Στο παρόν οι δυο αυτοί χώροι μαρτυρούν τον πόνο των ανθρώπων που έζησαν εκεί σε διαφορετικές περιόδους του 20ου αι. Η μελέτη της Σπιναλόγκας και του ψυχιατρείου της Λέρου βασίζεται στη διάκριση «κανονικών» και «μη κανονικών» ατόμων. Διαφαίνεται, επίσης, η προσπάθεια της κοινωνίας και του κράτους, σε κάθε περίπτωση, είτε να μετατρέψουν με εξαναγκασμό το «μη κανονικό» σε νόρμα του κανονικού, είτε να το εξοστρακίσουν. Η απαγόρευση της ελεύθερης βούλησης, της άσκησης των δικαιωμάτων των ατόμων αυτών ως νομικά υποκείμενα, η εγκατάλειψη τους από την κοινωνία αλλά και από το συγγενικό τους περιβάλλον, αποκαλύπτουν κάποιες από τις τραγικές διαστάσεις της διάκρισης αυτής.

Αξίζει να σημειωθεί, πως η αλλαγή παραδείγματος της παραπάνω κατάστασης ήρθε μέσα από τους ίδιους αυτούς χώρους και πιο συγκεκριμένα από ομάδες ανθρώπων που ζούσαν εκεί είτε ως τρόφιμοι είτε ως γιατροί. Οι λεπροί της Σπιναλόγκας διεκδίκησαν δικαιώματα και καλύτερες συνθήκες ζωής και η ομάδα των γιατρών της Λέρου μέσα από τη δράση της οδήγησε στην συγκρότηση μια νέας αξιοπρεπούς ζωής για τους ψυχικά ασθενείς. Δόθηκε βαρύτητα στην απόκτηση των δικαιωμάτων των ανθρώπων αυτών, αλλά και στην απόκτηση των μέσων να ασκήσουν τα δικαιώματά τους. Πιο συγκεκριμένα, η δράση προσανατολίστηκε στην εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών ζωής, στην απόκτηση ταυτότητας, στην άσκηση δικαιώματος ψήφου, στην εξασφάλιση επαγγέλματος με καταπολέμηση της μαύρης εργασίας. Αξίζει να επισημανθεί ότι οι διεργασίες αυτές για την επανένταξη των τροφίμων στην κοινωνία συντελέστηκε σταδιακά, ουσιαστικά ήταν το αποτέλεσμα μιας συνεχούς διαδικασίας δράσεων.

Ο εγκλεισμός των λεπρών, των ανταρτοπαίδων, των πολιτικών εξόριστων και των ψυχικά ασθενών καταγράφουν την πορεία του εγκλειστού βίου στον ελλαδικό χώρο. Αμφότερες οι δύο περιπτώσεις, Σπιναλόγκας και Λέρου, αντανακλούν μνήμη περιθωριοποίησης και εγκατάλειψης ανθρώπων που στιγματίστηκαν για τη διαφορετικότητά τους, αλλά και μνήμη αγώνα διεκδίκησης της ένταξής τους στη κοινωνία των «κανονικών» - μέσω της αποδοχής τους - με όρους που επέτασσαν όχι οι κοινωνικές νόρμες, αλλά η διαφορετικότητα των ατόμων αυτών. Επιπλέον, έχει σημασία να τονιστεί ότι η εμπειρία της Λέρου ήταν ταυτόσημη με την πορεία της ψυχιατρικής στην Ελλάδα.

8.2 Αναφορικά με τη Διδακτική Προσέγγιση

Η διδακτική της ιστορίας σήμερα αποτελεί μείζον θέμα συζήτησης και ο εκσυγχρονισμός μεθόδων διδασκαλίας σχετικά με το επίμαχο και τραυματικό ιστορικό παρελθόν, αναδύεται ολοένα και περισσότερο, καθώς σε συλλογικό επίπεδο η ενασχόληση με ζητήματα μνήμης έχει αποκτήσει μεγάλη δυναμική. Απαραίτητη, επίσης, κρίνεται η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών ούτως ώστε να δημιουργούνται οι κατάλληλες προϋποθέσεις για την διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας. Είναι αναγκαία από πλευράς Υπουργείου Παιδείας η άρση των εμποδίων που δημιουργούν οι αγκυλώσεις των προγραμμάτων σπουδών και ο όγκος της ύλης που καλούνται οι εκπαιδευτικοί να καλύψουν. Πιο συγκεκριμένα, η ευθύνη του Υπουργείου αναφορικά με την απουσία εκσυγχρονισμού των προγραμμάτων σπουδών αποτελεί τροχοπέδη στη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας και δυσχεραίνει το έργο των εκπαιδευτικών. Ακόμα, στις περιπτώσεις όπου η αναβάθμιση του εξοπλισμού υλοποιείται, η αξιοποίηση της τεχνολογίας φαντάζει ανούσια, καθώς απουσιάζει η ουσιαστική παιδεία και επιμόρφωση σε ζητήματα διδακτικής της ιστορίας.

Η διδακτική προσέγγιση των δύο μνημονικών τόπων που επιχειρείται στο παρόν πόνημα, της Σπιναλόγκας και του ψυχιατρείου της Λέρου, αποσκοπεί στην αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας μέσα από ένα πνεύμα σεβασμού προς τον «άλλο». Ταυτόχρονα, ο σκοπός αυτός επιχειρείται να επιτευχθεί μέσα από την αυτενέργεια των μαθητών και την καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησής τους. Οι μαθητές/τριες αντιλαμβάνονται σταδιακά ότι το μάθημα της ιστορίας δε συνδέεται με την αποστήθιση. Σταδιακά με την ενεργή συμμετοχή τους σε αυτό το διδακτικό project κατανοούν ότι το πεδίο της ιστορίας δεν είναι περιορισμένο και δεν αφορά μόνο τη γεγονοτολογική αφήγηση στρατιωτικών μαχών και την εξύμνηση ανδραγαθιών συγκεκριμένων προσώπων, αντίθετα διεισδύει δυναμικά και στην κοινωνική τους ζωή, την οικογενειακή ή και την τοπική.

Είναι αναγκαίο να καλλιεργηθεί στους μαθητές να διερευνούν και να εξετάζουν τα γεγονότα μέσα από διάφορες οπτικές και κυρίως από την πλευρά του «άλλου», με σκοπό να μπου στη θέση του, καλλιεργώντας το αίσθημα της ενσυναίσθησης και όχι του οίκτου προς αυτούς. Επιπροσθέτως, είναι σημαντική η ανάπτυξη της διαχείρισης ζητημάτων από τους μαθητές, των οποίων οι πληροφορίες έρχονται σε σύγκρουση με όσα γνώριζαν πριν, βοηθώντας τους να ξεπερνούν τη σύγχυση που τους προκαλεί η νέα γνώση. Προς επίρρωση των παραπάνω, στη παρούσα εργασία επιχειρείται η διδακτική προσέγγιση των δύο μνημονικών τόπων, αξιοποιώντας τη βιωματική εμπειρία. Οι βιωματικές ποιότητες του χώρου βοηθούν στη συγκρότηση του εαυτού μέσω των

άλλων. Επομένως, η συμμετοχική δράση των ανθρώπων στη χωρο-κοινωνική εμπειρία και κατ' επέκταση το βίωμα φέρνει τους ανθρώπους και ειδικά τους μαθητές στην απόκτηση της νέας γνώσης πιο ουσιαστικά.

Ακόμα, ο επαναπροσδιορισμός του παρελθόντος που προσφέρεται στους μαθητές μέσω των σχολικών εγχειριδίων και η κατασκευή νέας ιστορικής γνώσης μέσα από την δική τους αναζήτηση σε πηγές κάθε είδους (βιβλιογραφικές, οπτικοακουστικές κ.α.), αποτελεί κυρίαρχο στόχο της παρούσας εργασίας. Βασική επιδίωξη είναι η επανεξέταση των όσων οι μαθητές/τριες λαμβάνουν μέσα από τη στεία διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας, με σκοπό την ανάπτυξη της ιστορικής κριτικής σκέψης τους.

Ολοκληρώνοντας, κρίνεται σημαντικό οι συμμετέχοντες/ουσες σε αυτή τη διδακτική προσέγγιση να μπορούν να αναγνωρίσουν την ιστορία σε πολλές εκφάνσεις της καθημερινότητάς τους και να ευαισθητοποιηθούν σε ζητήματα που συνδέονται με τη Δημόσια Ιστορία. Μέσα από αυτή την διαδικασία στοχεύουμε στην ενεργοποίηση των κινήτρων μάθησης και στη καλλιέργεια μιας νέας οπτικής τόσο για το περιεχόμενο του μαθήματος της ιστορίας όσο και για τη διαδικασία της διδασκαλίας του μαθήματος.

9.Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

1. Αβδελά, Έ. (1997α). Η Συγκρότηση της Εθνικής Ταυτότητας στο Ελληνικό Σχολείο: "Εμείς" και οι "Άλλοι". Στο Φραγκουδάκη Α., & Δραγώνα Θ. (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
1. Αβδελά, Έ. (1998). *Ιστορία και Σχολείο*. Αθήνα: Νήσος.
2. Αδάμου-Ράση, Μ. (2006). Ποια Ιστορία Διδάσκονται τα Παιδιά μας στο Δημοτικό Σήμερα. Στο Κόκκινος Γ., & Νάκου Ε. (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την Ιστορική Εκπαίδευση στις Αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
3. Αθανασιάδης Χ. (2015). *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858 – 2008*. εκδ. Αλεξάνδρεια.
4. Άμποτ Γ.Ν. (2010). *Γη και νερό*. Αθήνα. Εκδ. Πόλις.
5. Αρακαδάκη, Μ. (1996). *Το φρούριο της Σπιναλόγκας (1571-1715)*. Συμβολή στην Μελέτη των Επακτιών και των Νησιωτικών Οχυρών της Βενετικής Δημοκρατίας.
6. Βερβενιώτη Τ. (2003). «Παιδομάζωμα ή/και Παιδοφύλαγμα (1947 – 1950)». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*. Εκδ. Οργανισμός Ελληνικά Γράμματα. Αθήνα. Τόμος 8^{ος}.

7. Βόγλης Π. (2004). *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
8. Bloch, M. (1994). *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του Ιστορικού*. (μετάφρ.) Γαγανάκης Κ. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
9. Γατσωτής, Π. (2006). «Ο Λόγος των Μαθητών σε Σύγκριση με την Σύγχρονη Ιστορική Σκέψη και σε Σχέση με τις Ιδέες και τις Αξίες του Κοινωνικοπολιτισμικού Περιβάλλοντός τους». Στο Κόκκινος Γ., & Νάκου Ε. (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την Ιστορική Εκπαίδευση στις Αρχές του 21ου Αιώνα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
10. Γεωργοπούλου Ο. (2020). «Η χαμένη τιμή της βιολογίας και της Ιατρικής: Πειράματα σε ανθρώπους». Στο Κόκκινος Γ., Κιμουρτζής Π., Καρασαρίνης Μ. (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*. Αθήνα: Εκδόσεις Ασίτη.
11. Γιαννόπουλος Γ. (1984). «Το Πρόβλημα της Ιστορική Εξήγησης». Στο *Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων: Σεμινάριο 3*.
12. Δανδουλάκης, Κ., (1993). *Τα Δέκα Χρυσά Δουκάτα της Σπιναλόγκας*. Άγιος Νικόλαος.
13. *Εγκυκλοπαίδεια Νέα Δομή*. (1996). Αθήνα: Τεγόπουλος / Μανιατέας.
14. Ευσταθίου- Καραγεωργάκη Μ. (2007). *Σύγχρονες Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις στη Διδασκαλία της Ιστορίας: Εφαρμογές στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οργανισμός Κυριακίδη.
15. Ζερβού, Σ. (2015). *Η Διδασκαλία της Ιστορίας στο Γυμνάσιο με τη Χρήση Πηγών στο Πλαίσιο της Πολυπρισματικής Θεώρησης: Στάσεις και Απόψεις των Εκπαιδευτικών* (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
16. Καζαντζάκη Γ. (2010). *Το νησί των σημαδεμένων (1914)*. Αθήνα. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
17. Καμαρινού Κ. (2005). *Τα «Πέτρινα» Πανεπιστήμια: Ο αγώνας για την μόρφωση στις φυλακές και τις εξορίες 1924 – 1974*. Αθήνα. Εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
18. Κατσάπης Κ., «Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», 2002, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία*. Ανακτήθηκε από: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=3684>.
19. Κόκκινος, Γ. (2021). “Άξια” και “Ανάξια” Ζωή”: Ευγονική, Εκφυλισμός, Βιοπολιτική: Ο γιατρός στο ρόλο του Κοινωνικού Θεραπευτή και του Εθνικού Αναμορφωτή. Ταξιδευτής.
20. Κόκκινος Γ., Γατσωτής Π. (επιστημονική επιμέλεια) (2020). *Για μια σφαιρική και πολυδιάστατη ιστορική εκπαίδευση*. Αθήνα: Πεδίο.
21. Κόκκινος Γ. – Μαυροσκούφης Δ. (επιστημονική επιμέλεια) (2018). *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Ταξιδευτής, Αθήνα. Κόκκινος,

- Γ. (2003). *Επιστήμη, Ιδεολογία και Ταυτότητα. Το μάθημα της Ιστορίας στον Αστερισμό της Υπερεθνικότητας και της Παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
22. Κόκκινος Γ. (2000). Εισαγωγή στην Ελληνική Έκδοση: Η εξέλιξη της Διδακτικής της Ιστορίας. Στο J. Sebba, *Ιστορία για όλους: Διδακτικές Προτάσεις για το Μάθημα της Ιστορίας στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
23. Κόκκινος Γ. (1998). *Από την Ιστορία στις Ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και την Διδακτική της ιστορίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
24. Κολιόπουλος Ι., Καλλιανιώτης Α, Μιχαηλίδης Ι, Μηνάογλου Χ. *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου, Σχολικό βιβλίο Ιστορίας ΣΤ' Δημοτικού*. Υ.Π.Ε.Θ – ΙΕΠ.
25. Κολώνας Β. (2002). *Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα*. Αθήνα. ΟΛΚΟΣ ΕΠΕ.
26. Κορνάρος, Θ. (2010) *Το νησί των σημαδεμένων*. εκδ.Καστανιώτη(2η έκδοση).
27. Κορνάρος Θ. (2010) *Σπιναλόγκα – Γαλάτεια Καζαντζάκη, Η άρρωστη πολιτεία, επιλεγόμενα: Μάνος Λουκάκης, Καστανιώτης, Αθήνα*.
28. Κουγιουμζέλη, Θ. Γ., &Περιστεράκη, Σ. Γ. (1969). *Στοιχεία Φυσικής*. Αθήνα.
29. Λεκάκης Σ.(2023).Η σκοτεινή ύλη της Σπιναλόγκας: διαχείριση μνημείων και κοινωνική δικαιοσύνη, (επιμ.) Δημήτρης Πλάντζος, Εκδόσεις Νεφέληστο,*Τα μνημεία των άλλων: Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης*, Αθήνα.
30. Λεοντσίνης, Γ. (1999). *Ιστορία- Περιβάλλον και η Διδακτική τους*. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα.
31. Λιάκος Α.(2021). Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας, Πόλις, Αθήνα.
32. Μαδιανός Μ. (1994). *Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση και η ανάπτυξή της, από τη θεωρία στην πράξη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
33. Μαδιανός Μ. (2002). «Η ψυχιατρική περίθαλψη στην Ελλάδα του 21ου αιώνα», στο περιοδικό *Ψυχιατρική*. Κέντρο Κοινωνικής Ψυχικής Υγιεινής Ζωγράφου. Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τομ.21 (2).
34. Μαλτέζου, Χ. Α. (2020). *Περίληψη του Ενετοκρατία στην Κρήτη (1211 – 1669), Κεφάλαιο: Κρήτη :Ιστορία και Πολιτισμός, του Συνδέσμου Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης*. Κρητική Αγιολογία. Ανακτήθηκε από: <https://kritikiagiologia.home.blog>.
35. Μαμουλάκη Ε. (2006). «Η διαχείριση της μνήμης και η πόλη: το παράδειγμα της Βαρκελώνης». Στο βιβλίο Σταυρίδης Σ. (Επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
36. Μαξούρης, Δ. (2008). «Η μετατόπιση της ελληνικής σχολικής ιστοριογραφίας από τη συμβατική στη Νέα Ιστορία: Η Περίπτωση Του Αποσυρθέντος Σχολικού Εγχειριδίου της Στ' Δημοτικού».

- Στο Α. Ανδρέου (επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια*. Αθήνα : Μεταίχμιο.
37. Μαυροσκούφης, Δ. (1997). Οι Κυρίαρχες Ιδεολογικές Επιρροές στην Ελληνική Εκπαίδευση: Το Παράδειγμα της Σχολικής Ιστορίας. Στο *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* (26).
38. Μεγαλοοικονόμου Θ. & Λουκάς Γ.(1990). «Λέρος-Περίπτερο 16. Μια άλλη άποψη και πράξη στο ψυχιατρείο της Λέρου». *Leros Voice*(31).
39. Μεγαλοοικονόμου Θ. (1993). «Δύο χρόνια του προγράμματος Λέρου. Ένας σύντομος απολογισμός». Στο *Τετράδια Ψυχιατρικής*(43).
40. Μεγαλοοικονόμου Θ. & C. Baldi. (1995). «Στεγαστική αποκατάσταση και κοινωνική ένταξη». Στο *Τετράδια Ψυχιατρικής*, (49).
41. Μεγαλοοικονόμου Θ. (2016). *Λέρος. Μια ζωντανή αμφισβήτηση της κλασικής ψυχιατρικής*. Πετσόπουλος Σ. (επιμελ.) Αθήνα: Άγρα.
42. Μεγαλοοικονόμου Θ. (2022). *Δρομοκαΐτειο, Λέρος, Δαφνί. Ο ένας τοίχος μετά τον άλλο*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
43. Μηλιάρη - Μαρκοπούλου, Μ. (1995). *Σπιναλόγκα “ακατοίκητο νησί” ολιστική προσέγγιση ενός προτύπου οικοανάπτυξης*. Διδακτορική διατριβή. Πειραιάς.
44. Μοσχόβη, Γ. (2005). *Σπιναλόγκα*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων. (n.d.).
45. Μπάδα Κ. (2010). *Η μνήμη της δεκαετίας του 1940 – 1950, στην διαδικασία συγκρότησης παραπολιτικών πολιτισμικών ταυτοτήτων*. Ανακτήθηκε από: <https://docplayer.gr>.
46. Νάκου Ε. (2006). «Διδακτική της Ιστορίας, υλικό, πολιτισμός και μουσεία». Στο Κόκκινος Γ. & Νάκου Ε. (επιμ.) *Προσεγγίζοντας την Ιστορική Εκπαίδευση στις Αρχές του 21ου Αιώνα* . Αθήνα: Μεταίχμιο.
47. Νάκου Ε. (2016). «Μνήμη και συγκρότηση της πόλης. Πόλη και συγκρότηση της Μνήμης». Στο Μπουσχοτέν Ρ., Βερβενιώτη Τ., Λαμπροπούλου Δ. (Επιμ.) *Η μνήμη αφηγείται την πόλη*. Αθήνα: Πλέθρον.
48. Ξανθούδιδης, Σ. (1957). *Η ιστορία του Λασιθίου κατά την Βενετοκρατία*.
49. Παληκίδης Α. (2010). «Διδακτική της Τοπικής Ιστορίας. Το επιστημολογικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της Τοπικής Ιστορίας». Στο *Στοιχεία Ιστορίας του Νομού Καβάλας. Πρακτικά Σεμιναρίου Τοπικής Ιστορίας, που διοργανώθηκε από τον Δήμο Καβάλας*. (Επιμέλ.) Ν. Ρουδομετωφ. Καβάλα.
50. Παλικήδης Α. (2019). «Πυρίκαυστος ζώνη: η ιστορία ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο και το Σχολείο». *Η Κλειώ πάει σχολείο II, η διδασκαλία της ιστορίας και η δμόσια παιδαγωγική*. Διημερίδα του Ομίλου για την Ιστορική Εκπαίδευση στην Ελλάδα.

51. Παναγιωτόπουλος Π. (2000). «Η Αμετροέπεια της βίας, ο Πόνος και η Αναίρεση της «Αναμόρφωσης» στην Μακρόνησο». Στα Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρόνησου*. Εκδ. ΦΙΛΙΣΤΩΡ.
52. Πανουργιά Ν. (2020). *Λέρος. Η γραμματική του εγκλεισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.
53. Παπανδρέου Ζ. (2023). Χώρος και Τραυματική Μνήμη. Ο Προσφυγικός οικισμός των Τουρκοκρητικών της Ρόδου. Αθήνα. Εκδ.Κουκίδα.
54. Παπανδρέου Ζ, (2018). Παρουσίαση διδακτικής πρότασης «Η γυμνή ζωή των γυναικών πολιτικών κρατουμένων». στο, Γιώργος Κόκκινος – Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης (επιστημ. επιμ.), *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*. Αθήνα, Ταξιδευτής.
55. Παπανδρέου Ζ. (2013). Διδακτική προσέγγιση επίμαχων και τραυματικών ιστορικών γεγονότων: η περίπτωση της Σφαγής του Διστόμου. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Ρόδος.
56. Παραδέλλης Θ. (1999). «Ανθρωπολογία της Μνήμης». Στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (Επιμ.) *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης: Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα. Εκδ. Αλεξάνδρεια.
57. Πλουμίδης, Γ. (1974). *Η Οθωμανική Απειλή. Η ιστορία του ελληνικού έθνους*.
58. Πολυχρονιάδη Κ. (2006). «Μνήμη της καθημερινής εμπειρίας της πόλης. Σκηνοθέτηση της μυθοπλασίας του δομημένου περιβάλλοντος». Στο Σταυρίδης Σ. (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
59. Ρεθυμιωτάκη Ε. & Ματθαίου Τ. (2020). «Η κοινωνική και νομική αδικία σε βάρος των ψυχικά πασχόντων και η συνεχιζόμενη προσπάθεια για την επανόρθωσή της». Στο Κόκκινος Γ., Κιμουρτζής Π., Καρασαρίνης Μ. (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*. Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη.
60. Ρεμουντάκης, Ε. (2015). *Viesetmorts d' unCrétoislépreux*(μτφρ.) (επιμ.) Μ. Born & M.Gabriel. Toulouse: Anacharsis.
61. Ρεπούση, Μ. (2004). *Μαθήματα Ιστορίας. Από την Ιστορία στην Ιστορική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Καστανιώτης.
62. Ρίτσος Γ. (2000). *Ανθολόγια*, Χρύσα Προκοπάκη – Αικατερίνη Μακρυνικόλα (επιμ.), Κέδρος, Αθήνα.
63. Σαββάκης, Μ. (2008). *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας : Ιατρική, Εγκλεισμός, Βιωμένες Εμπειρίες (1903-1957)* . Πλέθρον.
64. Σαλβάνου Α. (2021). *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε; Ιστορική κουλτούρα, δημόσια ιστορία, ιστορική εκπαίδευση*. Αθήνα: Ασίνη.

65. Σακκά – Μπρεντάνου Β. (2011). «Χρονικό ενός προαναγγελθέντος θανάτου. : Το χαμένο πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας για την υποχρεωτική εκπαίδευση του 2011. Μπορεί να αλλάξει η ιστορία στο ελληνικό σχολείο;». (Πρακτικό συνεδρίου). 7^ο Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης 27 – 30 Ιουνίου 2014. 30 – 06- 2023 Ανακτήθηκε από: ; <https://www.academia.edu/16393513>.
66. Σταυρίδης Σ. (2006). «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη», στο Σταυρίδης Σταύρος (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
67. Σταυρίδης Σ. (1990). *Συμβολική σχέση με τον χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο;* Αθήνα: Κάλβος.
68. Στεφανογιάννης, Γ. (2016). «Σπιναλόγκα, το νησί των λεπρών». Χανιώτικα Νέα. <https://www.haniotika-nea.gr/spinalogka-to-nisi-ton-lepron/>.
69. Τερζόγλου Ν. Ι. (2006). «Ιστορία – Μνήμη – Μνημείο». Στο Σταυρίδης Σ. (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
70. Τερκενλή Θ. (1996). *Το πολιτισμικό τοπίο: Γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα. Εκδ. Παπαζήσης.
71. Τσιγάρα Μ. & Κουρμαδάς Γ. (2006). «Κωνσταντινούπολη: Παράλληλες προβολές μνήμης». Στο Σταυρίδης Σ. (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
72. Τσόκκου, Κ. (2008). *Πρόσφυγες του κρητικού πολέμου (1645 – 1669)* . Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας τομέας νεότερης και σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας και λαογραφίας.
73. Τσουκαλά Κ. (2023). *Σχέσεις σωματών και αρχιτεκτονική, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, βιβλίο*
74. Χαλκιώτης, Α. (2016). *Λέπρα και Νεότερα Δεδομένα*. Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Ίδρυμα. Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας. Τμήμα Ιατρικών Εργαστηρίων. Θεσσαλονίκη.
75. Χαρτ Κ. (2020). «Λέρος: ένα παλάτι μνήμης». Στο Αβραμοπούλου Ε., *Η Λέρος στο επίκεντρο και στο περιθώριο.*, Χ. Μάης (επιμ.). Ψηφίδες.
76. Cajani, L. (2006). «Κοσμοπολιτισμός, Εθνικισμός, Ευρωπαϊσμός: Η Διδασκαλία της Ιστορίας στη Γερμανία, την Ιταλία και τη Γαλλία κατά τον 18ο-20ο αιώνα». Στο Κόκκινος Γ., & Νάκου Ε. (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα* (σσ. 105-132). Αθήνα: Μεταίχμιο.
77. Guattari F. (2015). *Από την Λέρο στη Λα Μπορντ*. (μετάφρ.) Κούκη Ε. Αθήνα: Εκδόσεις Κουκκίδα.
78. Foucault M. (1987). *Εξουσία, γνώση και ηθική*. (μετάφρ.) Σαρίκας Ζ. σελ. 65. Αθήνα: Ύψιλον.
79. Foucault M. (2011). *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. (μετάφρ.) Μπέτζελος Τ. Αθήνα: Πλέθρον.

80. Halbwachs M. (2013). *Η συλλογική μνήμη*. (επιμ.) Μάντογλου Α. (μετάφρ.) Πλυτά Τ. Αθήνα: Παπαζήση. σελ : 75 – 76, 155.
81. Stephen Netal., (2008). Εκπαιδευτική Ψυχολογία. Αποτελεσματική διδασκαλία, αποτελεσματική μάθηση. (μετάφρ.) Σόλμαν Μ., Καλύβα Φ. (επιμ.) Λεοντάρη Α., Συγκολίτου Ε. εκδ. Gutenberg.
82. Barton, K., & Levstik, L. (2008). *Διδάσκοντας Ιστορία για το Συλλογικό Αγαθό*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
83. Barton, K., & Levstik, L. (2008). *Διδάσκοντας Ιστορία για το Συλλογικό Αγαθό*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

1. Al-Haj, M. (2007). «National Ethos, Multicultural Education and the New History Textbooks in Israel. » *Curriculum Inquiry*, 35(1). doi:10.1111/j.1467-873X.2005.00315.x.
2. Assmann J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization, Writing, Remembrance and Political Imagination*. Cambridge University Press.
3. Berger, S. (2012). De-Nationalizing History Teaching and Nationalizing it Differently. Στο M. Carretero, M. Asensio, & M. Rodriguez-Moneo, *History Education and the Construction of National Identities*. Information Age Publishing.
4. Black, J. & MacRaild, D. (2000). *Studying History*. New York: Palgrave macmillan.
5. Britannica Encyclopaedia. (1996). *Σπιναλόγκα*. Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος .
6. Buonsanti M. & Galla A. (2004), *Candiaveneziana, Itinerarinellamemoriastorica di Creta, Testoeimmagines.r.l.*
7. Cauvin, T. (2018). «Public Historians and Conflicting Memories in Northern Ireland», D. Dean (Ed.). John Wiley & Sons Ltd. Στο *In A Companion to Public History*. doi:10.1002/9781118508930.ch30.
8. Cooper H. (2006). History 5 – 11. A guide for teachers. David Fulton Book.
9. Cooper, H. (1995). *The Teaching of History in Primary Schools: Implementing the Revised National Curriculum*. London: David Fulton Publishers.
10. Gatsotis, P. (2023). Public Debates, Public History, and School History Curricula: The Greek Case. *International Public History. De Gruyter*. <https://doi.org/10.1515/iph-2023-2008>.
11. Goudiras D & Rantzou M. (2013). The Image of the Balkan “other”/ the neighbor in the Greek school”. The Image of the “Other” / the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998 – 2013). University of Macedonia. Thessaloniki.

12. Council of Europe. (1997). *History and its Interpretations*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
13. Grever, M. (2007). «Plurality, Narrative and the Historical Canon». (Εδ.) M. Grever, & S. Stuurman, στο *Beyond the Canon: History for the Twenty-First Century*. New York: Palgrave Macmillan.
14. Foster, S. (2012). «Re-Thinkig History Textbooks in a Globalized World». M. Carretero, M. Asenzio, & M. Rodriguez-Moneo, στο *History Education and the Construction of National Identities*. Springer.
15. Harris, R., & Reynolds, R. (2014). «The History Curriculum and its Personal Connection to Students from Minority Ethnic Backgrounds». *Journal of Curriculum Studies*, 46(4). doi:<http://dx.doi.org/10.1080/00220272.2014.881925>.
16. Igger G. (1999). *Η Ιστοριογραφία στον 20^ο Αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*. (Μετάφρ.) Ματαλάς Π. Αθήνα: Νεφέλη.
17. Moniot H. (2002). *Η Διδακτική της Ιστορίας*. (Μετάφ.) Κάννερ Ε. Αθήνα: Μεταίχμιο.
18. Newsroom Lifo. (2018). «Σπιναλόγκα: Πώς η “φυλακή” των λεπρών έγινε το πρώτο σεεπισκεψιμότητα νησάκι της Κρήτης» / *LiFO*. www.lifo.gr.
<https://www.lifo.gr/now/greece/spinalogka-pos-i-fylaki-ton-lepron-egine-proto-se-episkepsimotita-nisaki-tis-kritis>
19. Newsroom Καθημερινή. (2019). «Τα λεπροκομεία της Ελλάδας και οι ζωή των Χανσενικών σε μία έκθεση (φωτογραφίες)». www.kathimerini.gr.
<https://www.kathimerini.gr/culture/arts/1041940/ta-leprokomeia-tis-elladas-kai-oi-zoi-ton-chansenikon-se-mia-ekthesi-fotografies/>
20. Pellens, K. (1994). «The International Dimensions of the Didactics of History». K Pellens, S. Quandt & H Sussmuth (επιμ.), στο *Historical Culture-Historical Communication: International Bibliography*. Frankfurt: Georg-Eckert Institut: <https://opac.lbs-braunschweig.gbv.de/DB=6.2/LNG=DU/>.
21. Ribbens, K. (2007). «A Narrative that Encompasses Our History: Historical Culture and History Teaching». M. Grever, & S. Stuurman (Επιμ.), στο *Beyond the Canon: History for the Twenty-First Century*. New York: Palgrave Macmillan.
22. Seixas, P. (2007). «Who needs a Canon» M. Grever, & S. Stuurman (Επιμ.), στο *Beyond the Canon: History for the Twenty-First Century*. New York: Palgrave Macmillan.
23. Seixas, P. (2000). «Scweigen! Die Kinder or, Does Postmodern History Have a Place in the School?» P. Stearns, P. Seixas, & S. Wineburg (Επιμ.), στο *Knowing, Teaching and Learning History: National and International Perspectives*. New York: New York University Press.

24. Setton, K. M. (1966). *The Latins in Greece*. Cambridge, 427.
25. S.P.K. (SozialistischesPatienterkollektiv). (1990). *Οι ψυχασθενείς ενάντια στο κεφάλαιο*. Αθήνα: Κομμούνια.
26. Stradling, R. (2005). *Πολυπρισματική Θεώρηση στη Διδασκαλία της Ιστορίας: Οδηγός για Καθηγητές*. Στρασβούργο: Συμβούλιο της Ευρώπης.
27. Todorov T. (2002). *Απέναντι στο ακραίο*. (μετάφρ.) Τομανάς Β. Αθήνα: Νησίδες.

Άρθρα Εφημερίδων

1. Ανδριανάκης Μ. (2019). *Οι οχυρώσεις της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία (1204-1669), “Έρεισμα Περιοδική Έκδοση Λόγου και Τέχνης”, Περίοδος Β΄, τεύχος 44 (5).*
2. Βιρβίλλης Ζ. (2012, 29 Φεβρουαρίου). Η Λέρος και οι πρώην Βασιλικές Τεχνικές Σχολές. *Λεριακά Νέα*.
3. Κουκάς Γ. (1989). *Τα Ανταρτάκια της Λέρου*. Αθήνα. Ένα. τχ. 9.
4. Λεντάκης Α. (2007). *Καντό μεσημέρι*. Λεριακά – Επιθεώρηση Λεριακών Μελετών, Μορφωτικός Σύλλογος Νέων Λέρου « Η Άρτεμις».
5. Μπάλτα Ν. (2007, Σεπτέμβριος 20). « Τόποι εξορίας στον Μεσοπόλεμο». *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε 5 Οκτωβρίου 2022 από: https://web.archive.org/web/20070930034931/http://www.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_kathglobal_2_16/11/2003_1281055.
6. Σταυρίδης Σ. (1998). Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία. Στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό. *Περιοδικό Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*, τεύχος 31, Στάχυ.
7. Σταυρίδης Σ. (1999). Προς μια ανθρωπολογία του κατωφλιού. *Περιοδικό Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*, τεύχος 33, Στάχυ.
8. Σταυρίδης Σ. (2006). Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας. *Περιοδικό Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*. Στήλη: Αφιέρωμα στον Μισέλ Φουκώ. Τεύχος 72. Ελληνικά Γράμματα.
9. Στυλιανίδης Σ. (2006). Το μετέωρο βήμα της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα: Μια διαχρονική προσέγγιση με επίκαιρα ερωτήματα. Στο περιοδικό *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ & ΤΕΧΝΕΣ*. Τομ. 105.

Διαδικτυακές Πηγές

1. Γενικά Αρχεία του Κράτους, αρχειομνήμων. (<http://arχειomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=521595>).

2. Γκουτίδης Χ. (2006). « Το Πέτρινο Πανεπιστήμιο της Λέρου». *Η Πνοή της Λέρου*. Ανακτήθηκε από: <https://lerosnews.gr/efimerides-leros/efimerida-i-pnoi-tis-lerou>. σελ. 4 - 5, 8.
3. Γκουτίδης Χ. (2009). *Παρουσίαση στο Χώρο και στο Χρόνο. Νήσος Λέρος: Ένας κρίκος στην Καδένα της Ιστορίας. Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου*. Εισήγηση στο 11ο πανελλήνιο συνέδριο management υπηρεσιών υγείας. Χανιά. Ανακτήθηκε από: <https://koiSpe.gr/i-istoria-toy-kthl/>.
4. Γουδής Μ. (30 Απριλίου 2011). Δημόσια Ιστορία, μνήμη και «στιγμές». Συζήτηση με τον Χ. Φλάισερ. *Ανεξάρτητη ενημέρωση tvxs*. Ανακτήθηκε από: <https://tvxs.gr/news>.
5. Γράτσου Γ. (2013). *Αεροναυτική Βάση GianniRossetti της ιταλικής διοίκησης Λέρου. Σπουδή στο παλίμψηστο του Ιδρυματισμού. (Ερευνητική εργασία)*. Πολυτεχνείο Κρήτης. Ανακτήθηκε από: https://www.greekarchitects.gr/site_parts/doc_files/106.14.04.pdf.
6. Δενεζάκης Α. (2016, 9 Μαρτίου). Λέπιδα: Από τις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές στο HotSpot για τους Μετανάστες – Πρόσφυγες. *Ημεροδρόμος*. Ανακτήθηκε 22 Μαρτίου 2023 από: <https://www.imerodromos.gr/lepida/>.
7. Ζώης Κ. (2011). *Οι Αζήτητοι*. (ντοκιμαντέρ).
8. Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων: <https://foundation.parliament.gr/el/ekthesi/i-italiki-katohi-1912-1943>
9. Ιστορία, Πολιτισμός και Τέχνες: <https://istoriatexnespolitismos.wordpress.com>.
10. Ιστορικοί Περίπατοι: Λέρος, εξόριστοι στο Αιγαίο - Α' Μέρος | ΕΡΤ, <https://www.youtube.com/watch?v=bp0usPAwQCA>
11. Καρυδάκη Δ. (2020). Το νησί των απόκληρων: Η ιστορία του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Λέρου (1957 – 1995). *PIXELS@humanities*. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/pixels-h.25403>.
12. ΚΕΔ ΛΕΡΟΥ: <https://migration.gov.gr/ris/perifereiakes-monades/kyt-domes/k-y-t-leroy/>
13. Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου, Ιστορικό: <https://leros-hospital.gr/%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%bf%cf%81%ce%b9%ce%ba%ce%bf/>.
14. Ομάδα Γιατρών. (2017). Η Λέρος και το Ψυχιατρείο της. Αλήθειες, Μύθοι και παραλειπόμενα. Στο *Εν Ασύλω, Στο Δαφνί*. Ανακτήθηκε από: <https://en-asilo.blogspot.com/2017/09/blog-post.html>.,
15. Λεκάκης Σ. (2020). Μια ιστορία νησιωτικής εξορίας και ένα πολιτικό πρόβλημα. *Εφημερίδα των Συντακτών*. (Ανακτήθηκε από: https://www.efsyn.gr/nisides/235091_mia-istoria-nisiotikis-exorias-kai-ena-politiko-problima).
16. Μηχανή του χρόνου: Η Ιστορία των ψυχιατρείων στην Ελλάδα. <http://www.mixanitouxronou.gr/i-istoria-ton-psychiatreion-stin-ellada-pos-dimioyrgithikan-oi-quot-apoikies-psychasthenon-quot-i-metarrythmisi-poy-ekleise-ta-asyla-sti-lero-kai-tin-petra-olympoy-ne-ekpompi/>.

17. Μοσχονάς Α. (2018). Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Λέρου, σύντομο ιστορικό. Στο *LerosVoice*. Ανακτήθηκε από: <https://www.lerosvoice.gr/2018/10/10/psiheiatreio-lerou-suntomo-istoriko>.
18. Μπαχάρας Δ. (2011). Μελετώντας της απαρχές του αντικομμουνισμού. Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα. Μνήμων. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/mnimon.10>.
19. Νέα Κρήτη: https://www.neakriti.gr/kriti/1616434_spinalogka-armitiki-eisigisi-gia-entaxi-sta-mnimeia-tis-unesco.
20. CNA MediaTeam . (2023). *Η Σπιναλόγκα που έγινε συνώνυμο του πόνου και της καραντίνας*. Cna.gr.<https://www.cna.gr/stories/i-spinalogka-poy-egine-synonymo-toy-ponoy-kai-tis-karantinas/>.
21. Greekscapes: <http://www.greekscapes.gr/index.php/2010-01-21-16-47-29/landscapescat/44-dodekanisou/167-lakki-leros>.
22. Iefimerida: <https://www.iefimerida.gr/ellada/aytopsia-tis-unesco-sti-spinalogka>
23. Queer Nation:https://en.wikipedia.org/wiki/Queer_Nation.
24. Reception and identification procedure. (2022). *Asylum Information Database / European Council on Refugees and Exiles*. Ανακτήθηκε 29 Δεκεμβρίου 2022 από: <https://asylumineurope.org/reports/country/greece/asylum-procedure/access-procedure-and-registration/reception-and-identification-procedure/>.